

Малкъар жазычуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 3 (187) май-июнь 2016 ж.

Учредительле –

КъМР-ни СМИ эм жамауат бла дин биригиулени
къырал комитети, жазычуларыны Союзу

Баш редактор
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гуртуланы Салих
(бёлюнню редактору)
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)
Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Шауланы Хасан

**ЭЛБРУС
МИНИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2016

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ Танзиля

ЖЫРЧЫ ОМАР

Отарланы Омаргъа

Не жарыкъды жырчы Омарны арбазы!
Къалай ариу эштиледи ауазы.
Къулакъланы бир хычыуун ийнакълай,
Таза кѣкден Аллах ийген жарыкълай.
Омар жырлайд, халкъ этеди эжиуюн.
Ким биледи кимге иер кезиуюн?
Ёмюрлени ауазлары келелле
Ауазында, тау юйлеге кирелле.
Биз кѣрмеген нартланы да уята,
Жаныбызны къууандыра, сарната.
Ёню бла жан кийире сѣзлеге,
Терсни сѣге, махтау сала тюзлеге.
Омар жырлайд Отарланы арбазда
Аллах анга энчи берген ауазда.
Къанатлыла анга эжиу этелле,
Ауазын да узакълагъа элтелле.
Эжиу эте барадыла суула да,
Сейирсинип тынгылайла буула да,
Ай да тохтап, къулакъ салып къарайды,
Къарт анам а къаллай насып сынайды!
Бир къууана, бир а ачый, жиляйды,
Омар айтхан нарт жырлагъа тынгылай,
Къыш кюнюнде келген суна анга жай.
Жырла, Омар, сен жырласанг арбазда,
Тюркде, Арабда эртген, жассы намазда
Эштилирча жырынг, жүрек жылыта.
Жырла, сенсе жырчылагъа тамата.
Мен а санга эжиу эте билалсам,
Макъамлагъа ёлмез сѣзле салалсам,
Гирхожанда биз жүрюучю орамда,
Биз кетгенде, биз жашагъан заманда
Жырыбызны къара ырхы элталмаз,
Къара кюч да бизге узалып жеталмаз.
Айт, айт, Омар, халкъыбызны жырларын,
Кенгнге ача тау жырланы жолларын.
Сюе болсанг, кюнню бирге салайыкъ,
Къураясакъ, аллай жырла къурайыкъ,
Жыр макъамы жер-жерлеге жетерча,
Тау жырлагъа дуния эжиу этерча.

ХАЛКЪ ЖЫРНЫ ОҢ ЖАҒЪАСЫНЫ ИЕСИ

Отарланы Омарға

Тарых дейбиз, таурух дейбиз, ёкюне,
Узалып жеталмаз Чолпаннга къарай.
Халкъыбыз а жыргъа салгъанды кюнюн,
Танг атыунуча тергер ючюн къырал.

Адам саны кёпденмиди да дебер! –
Бирден, экиден башланады санау.
Эсде къаллыкъ жыр жаратхан халкъ тюбер
Насыбына, сынарыгъын да сынап.

Сынагъаны десенг – кюзде чапыракъ,
Тау этекде таш анча болсун хазна.
Болгъанда да кьол узатып чыгъарыкъ,
Чыкъмаз ючюн а таш тюйдю, жер къазды.

Тарыхчы жазгъандан да алгъа жырдан,
Адам, мюлк кьоранч да бере хакъына,
Абынса-сюрюнсе да, кетмей жардан,
Билдим келген жолун ёхтем халкъымы.

Терекни тамыры байлайды жерге,
Тауну да тёппеси ачар бийигин,
Халкъны хапарын, чачмай, бизге берлик
Бир заманда тууар деп къайдан билгин.

Таш тюйюп да халкъ терилмеди къарсха,
Гяхиник да шумсуз къарайды жерден.
Халкъны къадары болгъан ырысхыны –
Жырны – ким кечиндирир жүрегинде?

Миллетге насып буюра, Аллахым,
Азия кьумлада, сибирь орманда
Сынай, берди, кёрюп халкъны илхамын,
Минг халкъ жырны кечиндирген Омарны.

Халкъымы деберин энтта да кёрдюм,
Кёрген кибики жангы айны орагъын.
Отарланы Омар халкъны бёркюню
Сыйын чыгъарды жыр бла туурагъа.

Арбазымы жангыртды тау аязы,
Азия кыбыдынладан кутултуп,
Чарслы бола баргъан кюнюм аязды,
Омар халкъны деберин кезге тутуп.

Кепмю керекди халкъыма хаятдан? –
Сабий дауур тыкъ толтурсун орамны,
Таулуну азап алалмады атдан,
Къаты болду да ауазы Омарны.

Жан жаратылгъанына – нартюх жырна,
Намазгъа уюргъа белги – азаны.
Миллетни атын айтдыргъан – халкъ жыры,
Анга уста эди Омар, зауаллы.

ЁМЮРДЕН АХЫРГЪА ЖЫРЧЫ

Биз жаланда Отарланы Омар фахмулу жырчыды деген оюмну айтыу бла чекленсек, кеплени кюлдюрюм эдик кесибизге. Къарачайда, Малкъарда да Омарны ауазын эшитгенлей, сагъайып тынгыламагъан ким барды – уллуда, кичиде да? Суусапха иги айрандан толу гоппанны узатханча, суйгенинги салам къагъытыча, ананы кекюрек жылыууча, хычыуунду ол; танг жарыгъыча, кюн таякъларыча, тау тёппелерича, ариуду; кишиликини жүрек отун, къаяча тэзумлюгюн суратлагъан кючдю ол ауаз барыбызгъа да. Миллетни жарсыуу, къууанчы, ахшы умутлары, сагъышлы оюмлары да эшитиледиле Омарны жырларында. Аланы барысы да халкъыбызны тарыхыны ёмюрлюк бетлеридиле; хар биринде миллетни сыфаты суратланады.

«Фахму, заманны кючлю желлерине кесин элтдирмей, кесине узакъ ёмюрлюкню алады», – дегенди Къайсын Кязимни юсюнден жазгъан статьяларындан биринде. Бу терен магъаналы оюм Отарланы Омаргъа да ала-мат тап келишеди. Халкъ жырчыбызны аты да ёмюрлюкдю – аны фахмусу кеп тёлюлеге халал къуллукъ этгенлей турлукъду. Омар айтхан жырла бир заманда да эски боллукъ туююлдюле, миллетибизни биргесине жашап, кыйын кюнюнде билеклик эте, жүрек жылыу да, таукеллик да бере, къууанч кюнюнде аякъ да бюкдюре барлыкъдыла. Ол жырла уа кепдюле – төрт жүзден артыкъ!

Биз да, Отарланы Омар бла бир кезиуде жашагъанла, аны бла ушакъ этерге, хант къангада олтурургъа, сёзюне, жырына тынгыларгъа онг тапханла, насыплыбыз. Къалай сабыр, къалай оюмлу, къаллай бир кепню билген адам эди ол! Омар, озгъан заманладан, бек алгъа уа халкъ жырланы тарыхларындан, хапар айтып башласа, эрикмей, кече-кюн да тынгылап турлугъунг келеди. Алай, Къарачай, Малкъар да бирча намыс берген республиканы халкъ артисти, Къарачайда Семенланы Сымайыл атлы саугъаны биринчи болуп алгъан адам, кесин кётюрюп, махтаныб а бирда кёрмез эдинг. Ол хар инсанны да суйгенди, хар кимге да игилик излегенди.

Отарланы Мухамматны жашы Омар 1916 жылда Басхан ауузунда Гирхожан деген тау элде тууганды. Андан атлары саулай кыралгъа айтылгъан фахмулу адамла чыкыгъандыла. Юлгюге, халкъ поэтлерибиз Отарланы Керим, Зумакулланы Танзиля, жазыучу, драматург, поэт Этезланы Омар, фольклорчу эм назмучу Отарланы Саид, филология илмуланы доктору Отарланы Исмайыл (Омарны кичи къарындашы), дагъыда башхала. Аланы хазна кълалмай барысы да культурагъа, илмугъа кеслерини жолларынын халкъ чыгъармачылыкъдан башлагъанларына ишексизбиз. Аны айтханым, жазыучуланы, назмучуланы къайсы бири да чыгъармачылыкъ иште халкъ жырладан, жомакъладан, таурухладан юйренгендиле. Омар а айтып тауусмаучу эди ол гитче заманында Гирхожанны ныгъышында халкъ жырчыла къураучу эришиулен. Тойлада да эришип болгъандыла ала, Омар да алагъа къошулуп. Эжиуню иги эталмай, жырны бузгъан адамны уа жыйындан терк чыгъарып, орунуна башханы – фахмулуну – сайлагъандыла. Омар айтханнга кёре, жыйындан кысталгъанны жанына тиймегенди. Ол аллай кюнледен сора эжиу этерге, жырларгъа да къадалып юйренгенди, экинчиде жыйын бедиллиги болмаз ючюн.

– Аллай эришиуледе айтылгъан жырланы кёбюсю суймекликге, жигерликге, табиигъатны ариулугъуна, сурлугъуна да аталгъан жырла эдиле, – деп эсгерген эди Омар. – «Татаркъанны жырын», «Къубадийланы жырларынын», «Рачыкъауну жырын», «Домалайны», «Къанаматны», «Батырланы» айта билмеген а Гирхожанда хазна жырчы жокъ эди.

...Отарланы Омар жыр айтыргъа ненча жыллыгъында тюзелгенин сорсанг, хычыуун ышара, сабий заманында анасы Барина айтханны эси не тюшюрюучю эди. «Омар къарынымда болгъанында окъуна жырлаучу эди», – деп, тенглерин кюлдюрюп тургъанды ол. Алай Омарны жыр искусствону уллу жолуна чыгъыууна бек алгъа гирхожанчы жырчыла себеп болгъанлары даулашсызды. Ол, школда окъугъан заманында окъуна, жюзге жетип халкъ жырны кёлюнден билгенди.

Отузунчу жыллада республиканы башчыларыны оноулары бла фахмулу адамладан къуралгъан къауумла, элlege жюрюп, тепсей, жырлай билген жашланы, кызыланы сайлап, аланы Нальчикге келтирип, окъутуп, искусствону жорукъларына юйретип тургъандыла. 1939 жыдда Гирхожаннга да барадыла екеулен: Антонина Александровна Калмыкова бла Александр Михайлович Покровский. Омар айтханнга кёре, элни таматалары аланы тюзюнлей школгъа элтедиле. Омар тогъузунчу классны окъуучусуду. Къонакъла фахмулары болгъан, жырларгъа суйген жашлагъа къарай келгенлерин ангылатадыла окъуучулагъа, устазлагъа да. Сора Омаргъа жыр айтырадыла. Ол «Дюгер Бадинаты, Малкъар Басияты» деген жырны айтады.

Нальчикден келгенле излегенлерин тапханларына къууанадыла.

– Ненча жыр билесе? – деп сорады Александр Михайлович.

– Жюз жырны жангылмай айталлыкъма, – дейди Омар таукел ауаз бла.

– Биз мындан алда къабарты хор къурагъанбыз, дейди Покровский. – Фахмулу жырчыланы бирге жыйып бошагъаныбызлай, малкъар хор да ишлеп башларыкъды. Биринчи сентябрьде Нальчикге келирге керексе. Сен атынг кыралгъа айтылырча жырчы боллугъунга ийнанам!

* * *

Алай бла, Отарланы Омар ол жыл сентябрь айда Нальчикде кьабарты хорда ишге тохтайды, окъуун да бардырады. Омар устазларына: композитор Александр Михайлович Покровскийге, хорну башчысы, композитор Трувор Карлович Шейблерге, профессор Арсен Михайлович Авраамовха дайым айтыучу эди уллу жюрек ыразылыгын.

Аз-аздан хоргъа таулу жашла, кызыла да кепден-кеп жыйыла башлайдыла. Тёбен Чегемден Деваланы Адрахманны кызы Бийгъат да келеди хоргъа. Басханчы жаш бла чегемли кызы (Омар бла Бийгъат) бир юйюк кьурайдыла. Ала, бир бирге билеклик, тенглик эте, кьууанчы жашагъандыла. «Андан бери юйдегим бла бир бирибизге сакъ болгъанлай келебиз. Ол болмаса, мен жырчы да болмаз эдим», – деген эди Омар.

Урушну, кечгюнчюлюкню заманларында да Омарны жырлары халкъгъа кюч-кьарыу, таукеллик берип тургъандыла. Жыр айтылмай, кьобуз, согъулмай тохтаса, жашау да тохтарыгын иги билгенди ол.

Халкъ ийнагъы Омар кеси да кеп жыр этгенди. Мечиланы Кязимни, Къулийланы Къайсынны, Маммеланы Ибрахимни, Семенланы Сымайылны, Къаракетланы Иссаны, Акъбайланы Сымайылны, Биджиланы Асхатны, Батчаланы Абдул-Керимни иги кесек назмуларына макъамла кьурагъанды. Аны жырлары энчи китап болуп да басмалангандыла.

Ол тууганлы быйыл жюз жыл толгъан Омаргъа да жокъду ёлюм! Кязим айтханлай, назмучугъа, жырчыгъа кьартлыкъ жокъду. Халкъыбыз, аны жырларына тынгылай, кьууанчы жашасын.

ШАУАЛАНЫ Хасан.

ОМАР

«Озгъан кюнюн тергемегенни келир кюню да болмаз» дейдиле халкъда. Адамла озгъан кюнлерине, тарыхларына эс бёлселе, ол миллетни деберини, акъылыны белгиси болады. Ата-бабалары аманат этген тарых жолланы, шартланы сакълагъан болады халкъ. Озгъан заманлагъа хурмет кезден кьарау – ол келир кюнюню ишин этерге халкъны хунери жетгенин кёргюзтеди.

Битеу да миллетибизни ол жаны бла бетин чыгъаргъан сыйлы адамларыбыздан бири, айхай да, Отарланы Омарды. Мен аны бла танышхан кюнюмю бек насыплы кюннге санайма. Ол болушханды манга учхунуму тарыхын толуракъ билирге, озгъан кюнлени халкъ этген тукъум жырда сакъланган ышанланы тынгылы сезерге, алай бла уа мени дуниядан ангылаууму кенгертирге, байыкдыдыргъа. Отарланы Омар кёлунден билген тарых жыр хазнабызны юсю бла мен халкъымы эрттегили хаят илишанлары билгенме, аны хайырындан а кеп затлагъа кьарамым тюрленгенди.

Ол адам манга билимни мишегенича кёрюнеди. Ол ачханды мени кёзюмю узакъ ёмюрледе болгъан ишлени нюзюрлерине. Сагъыш этип кьара-

---

санг, ол дуня санатха да хайыр берлик шартланы сакълагъанды, эрттегили айтхылыкъ адамларыбызны бетлерин чыгъаргъанды.

Ол себепден, Омар къуруда малкъар халкъны закийи болуу бла къалмайды. Ол закий адам башха халкъланы маданиятларыны ол миллетле кеслери окъуна сейир этерча шартларын сакълагъанды. Ол жаны бла къарагъанда, Омар битеудуня культураны да сыйлы адамыды дерге боллукъду, сёзсюз. Ол кёлюнден билген жырлагъа тынгыласанг, озгъан заманлада болгъан ишлени да, бюгюнлюк бла байламлы шартланы да теренирек ангылайса. Ол жырлагъан заманда, башха халкъла да озгъан кюнлерин кёз туураларына келтирип къоядыла, кеслерини тарыхларына теренирек къарап башлайдыла. Ол да аны кёп башха халкълагъа билим жаны бла эс тапдыргъан хунерини бир белгисиди.

Аны ючюндю бюгюнлюкде бир къауум адамны башламчылыгъы бла Отарланы Омарны аты бла сайт да, фонд да къуралгъаны, ёсюп келген тёлнюю аны чыгъармачылыкъ хазнасы бла толуракъ шагъырей этер ючю кёп ишле бардырыргъа белгиленнгени да.

Мен Отарланы Омар бла кюнлени бир кюнюнде аны юсюнден бир бериуге къатышханымда танышханма. Насыбым тутхан кюнлеримден бири эди ол: аны бла бирге жырларгъа онг табылгъан эди ол кюн.

Энчи манга атап бир жыр айтхан эди Омар. Ол а – «Атабий жыры». Бизни тукъум жырыбыз. Аллай жыр болгъаныны юсюнден мени хапарым бар эди. Алай эшитген а биринчи кере ма ол кюн этгенме. Мен кимни туудугъу болгъанымы соруп, билип, алай айтхан эди ол 67 строфасы болгъан узун жырыны. Ол а – 268 тизгин. Анда узакъ заманланы юслеринденди сёз. Анга тынгылап, мен кесим да ол кезиулеге тюбегенча болуп къалдым. 1709 жылда Уллу Тёре жыйылып, таулуланы бла Кърымны орталарында жер бла байламлы даулашланы сюзгенди. Анда бизни жаныбыздан намыслары халкъда айтылгъан адамла – Къумукълу Агалар хан, Дадешкелиани, Къазан улу Жабагъы болгъандыла. Ала Беш да Тау Элни жерлерини юслеринден, сора Кърым ханны иелигинде болгъан жерлени юслеринден айтып, кеслерини оюмларын билдиргендиле.

Жыргъа тынгылай, мени кёз туурама юсюнде арап харфла бла тау тилде жазулары болгъан Холам ташы келип къалады. Анга кёре уа, Атабийланы тукъумну къуралгъаны, аны жашагъан жерини, тукъумну къуралыууна не шартла себеплик этгенлерини юсюнден сагъышла туудула.

1395–1396 жыллада акъсакъ Темирни къагъытчылары чертгенлерине кёре, «Алан кыралда бизге къажу бек къаты сюелгенле Болат къалада бла Утху (Атабий) къаладагъыла болгъандыла». Ол жырда да аны юсюнден шарт айтылгъанына, мен кесим угъай да, ол ингирге жыйылгъанла бары да бек сейир этип тынгылагъандыла.

Омар ол жырда айтылгъан эрттегили шартланы магъаналарын, ол сермешлеге къатышханланы халларын, сезимлерин да, кеси ол ишлеге къатышханча, алай тынгылы, ариу чыгъара эди.

Таулуланы төрели маданиятларына эслеп къарагъанда, ол жамауатны жашауундан кенг болмагъанын кёресе. Жырда сагъынылгъан жигитлени акъылылары табийгъатны бары илишанлары бла толу биригипдиле.

Жыр дегенинг халкъны бола келген халлада эм болумлада ишленген, напчаланган тарыхыды. Омар 600-ге жууукъ жыр билгенди кълонден, аладан 400-сю халкъ жырладыла.

Ол адам бюгюнлюкде унутула баргъан сёзлени иш да эсинде тутуп, алгъыннгыла жюрютген магъаналарын да ачыкълап болгъанды.

Былайда айтыргъа керекди: Омар жыйгъан эм эсинде тутхан эрттегили жырла тарыхчыла, тил бла байламлы алимле, философла тинтирге тийишли хазналадыла. Жырланы атларын окъуна алып бир къарагъыз: «Аланла», «Уллу Хож», «Хасаука», дагъыда башхалары...

Санат кёп затланы бирикдиреди. Сёз ючюн, айныу даражалары башхаракъ болгъан миллет тиллени. Ол а башха-башха халкъланы маданиятларын жууукълашдырады, дуня болумлагъа да тиежеклик этеди.

Санатны не тюрлюсюню да баш борчу адет, къылыкъ, жанашыу жаны бла адамланы юйретиудю. Отарланы Омар бизге сакълагъан халкъ жырланы къылыкъ жаны бла юйретиуню айтып-айтмазча уллу магъаналары барды. Бюгюнлюкде юйретиу иште къазаныргъа бек керекли.

Омарны жырларыны жигитлери кеслери окъуна тартып къоядыла кеслерине, ол а санатны уллу кючюню белгисиди. Жырны айтырдан алгъа аны юсюнден айтхан хапарларын жазып къоймагъаным ючюн бюгюн да терслейме кесими. Аны хар эсгериуон тарых ызламагъа санаргъа боллукъ эди. Бирде кеси да айтхан эди «Ой, долай, долай» деген жырда жигитлени юслеринден суратлау юзюкле къуаргъа мурат этгенин.

Быллай бир айтыуу болуучу эди Омарны: «Сиз гыбыт табыгъыз. Къаймагъын алыргъа мени къашыгъым хазырды. Сютню къайгъысын этмегиз. Мени ийнегим жалчытырыкъды. Бек тап боллукъду. Жау уруучу мен болама. Гыбытда жауну къалай чайкъаучуларын кёргюзтюрме сизге, монг жашауну, малланы тейриленини юслеринден жырла айта-айта».

Табама гыбыт. Келтиреме. Ол а, ышара-ышара, манга жау чайкъауну амалларын, малны къайсы заманда кесерге тап болгъанын айтады. Терини азыкъ сакъларгъа жарарча къалай ийлерге керегин да айтды.

Сора хапарны башхагъа бурду да къойду. Энди ангылай турама ол алай нек этгенин: эскиден къалгъан ол ариу адетле, тёреле, амалла бюгюнлюкде жюрютюлмегенлери ючюн этген жюрек сарыуун къозгъаргъа суймегенди.

Дагъыда бир айтханы эсимде турады: Къарачай-Черкесни Президентин сайлаулагъа чакъырадыла бизни. Ол сайлаулагъа къатышхан асламланы алларында стадионлада, уллу мекямлада алаамат ариу, тынгылы, басымлы селеше эди Омар. Бир жол а анга сорадыла: «Политикада уа кимле жанлыса сен?»

Ол а къысха сёз бла уллу магъаналы, ол кезиуледе миллетле араларында халланы жаратмай, оюмун ангылатып къойду: «Эки къуш тюйношсе, тюк садакъчыгъа тюшер». Ол айтханы, бир бирге сакъ болугъуз, хурмет этигиз дегенлиги эди.

Керти таулу адетинде Омар маданият магъанасы болгъан хар затны да сыйын чыгъара, тамата тёлюлени намысларыны юсюнден да кёп айтыучу эди. Оюнну, кюлкюню суйген, кётюре билген да адам болгъанды Омар.

Ол адамлагъа, адамлыкъгъа да бек сакъ эди. Биреуню къууанчына сабийча къууанганды. Сёз бла ариу айтханы бла къалмай, ол адамлагъа саугъала берирге да бек сүйгенди.

Бирде ол манга бир бузоу береди да, айтады: «Иги къара, ариу ёсдюр, къумасы бузулуп къалмасын!»

Бир кере уа бир сурат береди. Ол бюгюн да мени юйюмде къабыргъа-да тагъылыпды. Хар заманда да халкъыбызны махтаулу жашы Омарны эсертгенлей турады.

Бир да унутмайма дагъыда бир тюбегенибизни. Мудах эди бек. Ары дери бир да кёрмеген эдим алай мудах болуп аны. Мен бетине соруулу нек къарагъанымы терк окъуна ангылап, халы нек бузулуп болгъанын кеси айтып къойду, мен соргъунчу: «Къырал радиону жырчы жыйынын кетерип къойгъандыла».

Алайчыкъда окъуна бир акъыл келди башыма: Гуманитар академиягъа устазлыкъгъа нек чакъырмайма мен муну, халкъны тарых хазнасын биргесине жюрютген, намыслы адамны? Айтама акъылымы. Ол да, кёп сагъыш эте турмай: «Мени чакъыра эсенг, Каширгов Билялны да чакъыр. Ол тепсеулени уста биледи, юйретир жашланы да», – деди.

Чакъырдым экисин да. Бир сейирим: ол эки адам, къалай эсе да, студентлени араларында халланы да иги жанына тюрлендирип къоядыла. Студентлени кибик, абаданланы араларында бирлик, хурмет, ачыкълыкъ от жагъа жылынды.

Отарланы Омарча адамла бек аз тюбейдиле. Аны фахмусу, терк баргъан заманны кесинден да алгъаракъ болуп, элни эсинде кёпге дери къалады. Миллет жаратылышны илмусуну белгили алими Л. Н. Гумилёвну айтханына къарасакъ (ангы айтханына угъай деб а киши сюелмейди), жерлени бир жеринде эки тёлюню ичинде аллай адамла жаратыладыла: аланы жүрек кючлери, ниет байлыкълары, фахму даражалары битеу миллетни бирикдирген этедиле, кюч береди, тирнекли этедиле.

Ол а, не айтыу, Аллахдан келген бир назийрады.

«Бир затны жаратыр ючюн кесинг болургъа керексе анга жетиширча хунерли» дегенди бир заманлада немисли жазыучу Гёте.

Хунерли, фахмулу адамны кесини сезими башхаланы да тартады кесине. Ол оюмну кертилинген кёргюзтген юлгюле кёпдюле дунияда.

«Бир иги оюм туумайды жан халаллыкъсыз» дегенди Стендаль. «Шакъыгъа кесинги бир тамычы къанынг къошулмаса, жазгъанынгы магъанасы болмайды» дегенди Одоевский.

Отарланы Омар къурагъан маданият дуния хунерли адамны уллу онгларын баямлайды.

«Ёлюр кюнюню кечесинде, – деп эсгереди Омарны юй бийчеси Бийгъат, – Омар, уянып, бир тынгылачы дейди, бир жырны ариу сёзлери эсиме тюшгендиле, аланы санга багъышларгъа сюеме».

«Къой, ауруунг, кече белиди, къоншу-тийре не айтыр», дедим, – дейди Бийгъат.

Омар а, анга тюрслеп къарап, бир жанына бурулду да: «Бош айтдынг аны уа, бир ариу сёзле эдиле», – деп, керти дуниясына жол тартды.

Мени кесими Омаргъа тутхан ниетим а ма бу тизгинледедиле:

Таулу халкъны ёхтем жашы
Тархланы мурдор ташы.
Эсде алай къалды Омар,
Миллет жыры санга къадар.

Жаула терен къаза кёрню,
Сынауланы да кёп кёрдю.
Сагъыш бир эт – ол эрмиди?!
Бюгюлмеди, бой бермеди.

Сен бюгюн да бизге жарай
Тураса, ёр төрге къарай.
Ауазынгдан кёлю тола,
Халкъы таппа-таза бола...

АТАБИЙЛАНЫ Алий,

Бюгюнню гуманитар академияны ректору.

ОМАРГЪА

Алтмыш аууш ауалдым эсе, – баям,
Ёмюрюмю терк юзюлюр жолларын
Узартдыла, жанымы сакълап, аяп,
Халкъыбызны эрттегили жырлары.

Аланы сен айтсанг, таш да сёлешип
Башлар дедим, сейирге къалып алай,
Жырынг кысыр къаядан ачып эшик,
Мен бир башха дуниягъа къарагъанлай.

Бюгюн да, бу жаз башы эрттенликде,
Ауазынга тынгылайма жангыдан,
Гирхожанда жел кёп туйген терекле
Тынгылагъанча, шош жибий, жаууннга.

Ёнюнг алай эшитиледи манга,
Ёмюрлени жырып келгенча бери, –
Тар Басханда бегитилип ыраннга,
Болама мен Бийнөгерни нөгери.

Тюзлюк излей, энеме да тауумдан,
Къыйын чакъда къолума жетмей къамам,
Ай, не медет, сатхычлыкъны ууундан,
Къанаматныча, тегюледи къаным.

Жараларым ачий-кюе тургъанлай,
Эски жырны макъамы бла бирге
Келлендире бийик кекде турнала,
Домалайгъа ашыгъама тюберге.

Чабырларын ёксюз жашчыкыгъа берген
Татаркъан да чакъырады кесине;
Къошкъулакъны алама, эрлай жерлеп,
Жау аскерни къууама биргесине.

«Айжаякыны жырын», алгынча,
Къаспот къалай ариу айтады Учкуланда!
Мен эжиу этеме, жарыкъ жана от.
Не уа кесингми жыр тартаса анда,

Мында да, Омар? Хау, алайды, баям.
Халкъыбызны биз бек сюйген жырлары,
Хар палахдан сакълай, жанынгы аяп,
Узартсынла ёмюрюнгю жолларын!

*Магомед МОКЪА,
КъМР-ни, КъЧР-ни да халкъ поэти*

БИЗНИ ОМАР

Ёмюрледен келген адет –
Жыргъа жырчы беред келбет.

Сен жырланы келбетисе, хурметисе.
Халкъ атылса, сатылса да,
Жарсыу, хорлап, къатылса да,

Сен халкъ жырны теплетмединг,
Аны сезюн тот этмединг,

Макъамларын унутмадың,
Жюрегингден къурутмадың,
бизни Омар.

Жыр да санга ана болду,
Эгеч болду, бала болду
Эмда насып къала болду.

Сыналгъан татлы жёнгеринг,
Жол нёгеринг, акъ мёлегинг,
бизни Омар.

Бир жырны эки къатламай,
Тангнга дери жырлаялгъан.

Халкъ жырла да – жұлдузладыла,
Сен – алагъа узалалгъан,
бизни Омар!

БАЙРАМУКЪЛАНЫ Фатима,
КъЧР-ни халкъ поэти

КЪОНШУЛА

Роман

Баргъаны

Ол кезиуде Москвада уллу юйню – Россейни Баш Совети ишин бардыргъан юйню – топла бла атып башладыла. Къоруулау министр Грачёв, инбашларында аскерни генерал чыны болгъан погонлары бла, белине жетген жеринде тюймеле бла этилген узунженг кёлеги, эки къолун да хуржунуна сугъуп, ол топла ургъан юйню башы къалай тютюн этип оюла баргъанына къарап турады. Ельцин танкны юсюнде, аны къатында Руцкой, лётчик – Афганистанда эки кере да кюйюп, афганчыланы къолларына да тюшюп, андан сау къутулгъан къалын къысха мыйыкълы лётчик, дагъыда кёпле бардыла. Неле эселе да айтып къычырады, тёртбармакъ къолун ёрге-ёрге атып, неле эсе да айтады.

– Бизни экономикабыз къырал оноудан азат болургъа керекди. Биз, башха къыраллача, рынок экономикагъа кечерге керекбиз. Явлинскийни 500 кюннге экономикабызны аягъы юсюне саллыкъ планына къарайыкъ. Анга кёре ишлейик.

Бу сёзлени телевизорда Гайдар айтады – чыгырбаш къушну башындан уллу болмаз дерча, тюгю да седирей-жукъара баргъан бир боюнсуз кишичик.

Рынок экономика дегенни базар экономика деп ангылады Хамбалий. Сора, деди кеси кесине, къыралны башы базаргъа чыгъарылды эсе, мен тутхан жол да тюздю – учуз алып, багъаларына къошуп сатыу. Къыралны ырхыгъа атдыла эсе, сора къырал ишден не хайыр? Башыбызны бегитирге керекбиз, ансы, алгъа болгъан – алмалагъа дегенлей, хар затдан да къуру къалып къаллыкъбыз; къыралны мюлкю базаргъа чыкъды эсе, менича бир жарлыгъа не жетерикди. Кесим табаргъа керекме сом-шай тюшюрюр жер. Ол жолумда бир да тыйгъыч болмасын киши да, Саламбий да, саламлай кюер эсе да.

Сора жангы хапарланы айтадыла: СССР-ни Ич ишлерини министри Пуго кесин да, къатынын да керох бла уруп ёлтюргенди. Генеральный штабны тамагасы Ахромеев кесин ёлтюргенди тюзюнлей ишлеген жеринде. ГКЧП-чыла тутулгъандыла. Ала жазаларына тубетилликдиле. 500 кюнню ичинде хар зат да тап боллукъду.

Бу сёзлени дикторла, андан бери он жыл озгъанына да къарамай, бир да эски этмей айтадыла, къайтарып-къайтарып. Бир да Хамбалий кёрген жокъду. Ол бир зат кёргенди – академияны устазлары экзамен ючюн да, зачёт ючюн да, къоркъмай-буюкъмай, ахча ачыкъдан алып башлагъанларын. Бу бериуледен сора, ол кезиуледе кеси да, Малкъар халкъны Миллет Советини ишине бара-бара тургъанларын, ары да кеслеринден башхаланы

кирирге кьоймагъанларын, жашыртын ишлегенча этгенлерин жаратмагъаны эсине тюшюп, хар адам да кесин бегитирге керекди деген акъылгъа келди да, этип тургъан умутлары тюз болгъанына ишексиз болду.

«Хар ким кесин бегитсин! Бир башха адам бла иши болмасын! Сора халкъ а къалай болсун да? Анга къараргъа уа керек тьойюлмюдо? Бу озгъан заманчыкъны ичинде окъуна колхоз тозурап баргъанына киши къарамагъаны уа? Колхозгъа юйренип, анда бир зат болса, къырылмабыз деп жашагъанла уа? Ала къалай болсунла? Колхоз башчыла колхозну тонасынла. Колхозчула уа нени тонасынла? Ортакъ мюлкню ортагъа салып юлеширге айтмайды киши да. Къабарты кьоншула бла ортада да гыр-мырла чыгъып башлагъандыла. Андан къайры бугъарыкъса?»

Хамбалийни къарын териси окъуна кьалтырай эди бу ниетлени ким эсе да биреулен – кёкден энипми, ичине кирипми – Хамбалий буду деп ангыламагъан биреулен айта туруп.

Мыйысы бир ненча юлюшге бёлюнюп, биринде кеси къайгъысы, биринде уа халкъ къайгъысы орналып, муну жашауу кьурургъа жетгенди.

Хамангерий колхозну мюлкюн кьолунда тутхан адам. Башкъарма-ладан бир затла кьалсала, десем да, алагъа да Хамангерий берликди, бир затла юзер. Къалгъанла уа не болсунла?..

Сора Хамбалий, ачыуланып, телевизорну киндигин хыны буруп, ёчюлтюп кьойду. Кеси кесине уа «Бу «Рекорддан» бир иги хапар эшитирик кибик, салабыз да турабыз» деп, отоуна кире баргъанлай, ол ингирде анасы этген ушагъын да, кесини муратларын да унутдура, кёз туурасына уа тюз Москвада болгъанча ишле Нальжикде толусу бла кьатланнганы келип кьалды.

Тешине да турмагъанлай, бир кесекчик былай тураим да, тешинирме деп, этилип тургъан жеринде анасы кеси кьолу бла этген жамаулу жууур-гъанны юсюне сыртындан тюшюп кьалды. Чыракъ да жана.

Алайлай а, жукъу – кючю уллуду – хорлап, кьалкып къалады.

Келедиле тюшюне бир бири ызындан ол кезиуню суратлары: Акъ юйню аллында (энди анга да Акъ юй дейдиле, Америкагъа ушатып, ала Президенти кесини кьуллугъун этген юйге алай айтадыла) Ленин атлы майданда шёндюгю жашау низамгъа ыразы болмагъанла, тюзюн айтайыкъ – кьуллукъ излегенле) жыйылып, кетерге унамай, кечеле бла алайда къалып, кьозгъап турадыла республикабызны; Баш Советибизни башчысы, республиканы бу кылыкъсызланы тюплеринден чыгъарып ючюн, майданчыланы къанларын сууутуп, республикагъа тынчлыкъ келтирер ючюн ишинден кетеди, магъыз, муну излей эсегиз дегенча. Алай, иш майданчыла айтханча болмайды. Ол а биягъы бузукъчуланы силкиндирди, жел битген тереклени силкиндиргенча. Правительство да кьойду ишин, салыгъыз, кимни саллыкъ эсегиз да, адамланы башларын отха сукъмагъыз ансы дегенча; Кармоковну айырыргъа умут этедиле Баш Советни таматасына, Москвадан Баш Советлени чачыгъыз деген буйрукълагъа бой салмагъыз, Къабарты-Малкъарны баш Советини не терлиги барды уллу къыралны оюлуунда деп чачмай тургъан Кармоковну деген хапар майданга, топ атылгъанча, эшитилди. Тынчая баргъан майдан кьозгъалды жангъдан. «Ол алайгъа айырылса, юйде кьалгъан төрт сабийими да ёксюз этип, кесими

кюйдюрлюкме, юсюме фатеген къуюп» деген тиширыу ауаз майданны титиретди. Баш Совет а бардырады ишин. Кармоков Баш Советге тамата болду деген хапар келди да, майдан, ёчюлген чыракълай, шумсуз болду. Терекледе чапыракъ къымылдамайды. Къудурет да майданнгамы тынгълай эди? Нек шумсуз болду ол а? Хамбалий да сейир этди. Бир заманда Акъ юйден чыкъгъан жерде сюелген ёреаякъ микрофоннга Баш Советни жангы таматасы Кармоков чыкъды. «Кимди ол кесин кюйдюрюрге айтхан?»,- деп таукел сорду, майданнга айланып. Терекледе жел ойнады, чапыракъла бирден шуу-шууларын майданнга жайдыла. Майданны тили тутулду. Андан сора, кёп да сюелмей, Кармоков Акъ юйню ичине кирип кетди.

Бир айтханбыз: Хамбалий да баргъанды бир ненча кере алайгъа. Саламбий да кёрюнюочю эди. Алай Саламбий алайлада кёп мычымагъанды. Биреу кёрюп къоймасын дегенча, артла бла барып, бола тургъан ишлеге бир азчыкъ къарап, келгенича, артха да артла бла кетип къалып турду. Хамбалий аны узакъдан эслеген эди бир-эки кере да. Къатына барып, бу ишле недиле деп, ушакъ этериги келип, излеген да этди бир-эки кере, алай табалмады ол адам къадарны ичинде.

Алайгъа жыйылгъанла, бири биринден кёргенни эте, бир – ары бара, бир а – бери келе, алайда тохтап, уллу юйге кирген жерде тапкалада орна-тылгъан микрофонда бирле сёлешедиле. Асыры жыгъал-мугъулдан, бир зат ангылап къарыу а жокъду.

Головко орамны майданнга айланган жеринде ёсген ичкъоз, жёге терекле чапыракъларын саргъалта башлагъандыла, алай къалын жашилликлери алыкъа кетмегенди. Кюн къыздырса (ол а бир-бирледе къумда жумуртха биширича да болады), жыйылгъанланы асламысы ол тереклени аумаларына къысыладыла. Ленинни эсгертмесинден башлап майданны Головко орам жанын назыла чатырладан толтургъандыла. Терек туюбу къыртишлени. Майданны кесин а келген-кетгеннге бош къойгъандыла.

Биринчи чатырдагъыладан бири – бир уллубыдыр, орта бойлу, узунбет, базыкъэрин, атлашы да семирген баппушха ушагъан биреу – ол микрофоннга терк-терк чыгъады. Кесини уа ёшюнюнде депутат белгиси да бар.

Хамбалий алайгъа ненча кере келди эсе да, ол желинбет киши ол биринчи чатырдан чыгъып, микрофоннга барып, бир-эки сёз айтып, Уллу юйге кирип кетип да турду.

Хамбалий бек алгъа анга эс бурады: бу депутат, былагъа да къошулуп, эсине тюшсе уа, уллу юйге да кирип, ким болур, экен, бу? Депутатха бек игилерибиз айырыла эселе, сора къайдадыла да аманларыбыз?

Майданны ол жанында уа таулу къауум жагады чатырлада. Узакъдан къарап, ол чатырланы бирини аллында бир тытырташчыны кёрдю да, аны да уялтмайым, кесим да нек кёрюнеме деп, алайгъа бармады. Ненча кере келди эсе да, бир да бармады алайлагъа.

Биринчи курсха келген студентлени араларында да къалай эсе да бир тюрлю сууукълукъ барды. Анга бу жыйылгъанланы хаталары уа тие болурму? Аллай ишеклик да къурт бола башлагъанды ичинде Хамбалийни. Головко орам табада чатырла терекле ичлериндедиле, бирси жанындагъы чатырла уа тюз да майданны къыйырындадыла.

Артда, ючюнчю курсха ётгенден сора, терен ангылагъанды Хамбалий бола тургъан ишлени: ол кюн алайда кёргени, шёндю уа телевизорда кёргюзтгенлери бирге келишмегенлерине сейир этди. Хамбалий кеси кёрген – чатырлада къалгъан адамла болмасала, алайгъа адам жыйылып да кёрмегенди, ол келген-кетген, ётген-сётген болмаса. Телевизор бла уа алай кёргюзтедиле, адамла сыйынып болмай.

Хамбалий тюшо болгъанын билген этеди, алай уянып къалалмайды ансы. Анасы, чыракъны жанып тургъанын, отоудан а бир шыхырт таууш да эшитилмегенине сагъайып, отоугъа киреди да, Хамбалийни къалкъып къалгъанын кёрюп, тур-мур дей турмагъанлай, чыракъны ёчюлтюп, кесини отоуна кетип къалады.

...Бир заманда майданнга Ельцин келеди. Акъ юйню тапкаларына минеди да, алайда сюелип тургъан микрофон алашалыкъ этип, ким эсе да, чачы да артха бир сыйдам таралгъан бир акъсакъ жукъа къатангы кишичик, чыкай-чыкай эте, жёбелеп келип, микрофонну бийигирек этеди.

– Бек алгъа мен тилейме сизден: бир да къуруй эсе да, мени тукъумуму тюз жазыгъыз. Халат бла жаза эсегиз да, бирча жазыгъыз. Неге ушагъан ишди бу – бир къумачда, уллу чакъырыу белгиле да салынып, «Ельцин! Елсин! Элсин!» деп юч тюрлю жазгъансыз. «Ельцин!» деп, кесин да жумушакъ белги бла жазыгъыз. Мени жанлы болгъаныгъыз да, жазгъаныгъызча, юч тюрлю боллукъ эсе, болмай окъуна къалсын. Гитче Къабарты-Малкъарчыгъ а уллу Россейде суу женгил элтген бир юзгеле кибик да туююлдю. Алай Россейсиз а сиз дып эталлыкъ туююлсюз – къырылып къаллыкъсыз. Алайчыгъыны сагъышын да этигиз. Ма, кёремисиз, ол терек артларына бугъуп къарап айланганланы. Ма алайда Хамбалий Мамматовични да кёреме. Андан манга не хайыр. Мен жангы властыны келтирсем, келип къуллукъгъа чёгюп къалыргъа хазыр болур. Алай ол бёлляйла, хазыр ашха хазырла, менден жакъчылыкъ табарыкъ туююлдюле. Билип къалсынла – къуллукъгъа тюшер ючюн кёп, къыйналыргъа керек болады. Ма менича, сёз ючюн. Кёремисе, Хамбалий Мамматович, сол къолумда (ол туумакъ къол аязын ёрге кётюреди, у-у-у деп, адамла бир бирге къарашадыла) эки бек керекли бармагъымы кетертгенме. Сизни кибикле ючюн. Сизни кибиклеге тап болсун деп. Мен учхан самолётну агъызып да кёрдюле. Мени суугъа да атдыла. Алай, кёресиз, ол мени бла кюрешгенле ачыу этсинле, мен саума. Ма бюгюн сизни аллыгъызда сюелеме. Хайт дегиз! Ма былача (Ельцин къатында сюелип, сютден тойгъан танала кибик, мархабатлы сюелген уллубыдырны бла ол акъсакъ къатангыны инбашларындан къагъып) болсагъыз, сиз излеген эркинликлени аллыкъсыз. Аллай бир эркинлик берилликди сизге, къаллай бир жуталлыкъ эсегиз да. Ол дегеним а, къалай бир керек эсе да, дегенлигимди.

Ма, манга къарап, къолун да алгъа созуп тургъанны уа алайдан тайдырыргъа керекди. Аны алайда сюелген эсертмеси угъай эсенг, кюн чыкъгъан заманда бла кюн бата туруп, андан жерге, ма бу сиз сюелип тургъан майданнга, тюшген ауана окъуна къоркъуулуду. Сизни насыбыгъызгъа, къарамыйыкъ сюелмейди алайда. Аны ауанасы уа, ёртен болуп, кёзюгюзню-къашыгъызны юйютюр эди. Бу уа тамбла, бирискюн дегенлей, кетерилликди былайдан. Аны алайдан кетермей жашау жокъду бизге. Ма былайда

олтургъанла (ол ючбармакъ сол къолун артха, Акъ юй таба силдейди), ма бу, манга къарап, къолун созуп тургъанны тюненеги ёзюрлери жыйылыуларын бошайламай, Баш Совет дегенлерин да чачаргъа унамай тургъанла, кёрлюк кюн да мени болмасын. Хайдагъыз! Сен да, Хамбалий Мамматович, сен менден бир отуз жылгъа кичи болгъанынга да къарамай, сени атангы аты бла айтханымы эсге ал. Ма алай намыслы боллукъса, власть мени къолума тюшсе. Унутма аны. Бугъуп турма! Лейля да сени боллукъду, юйю, жери бла да бирге. Сатып алып къоярыкъса, унамаса да.

Ол кезиуде Акъ юйню тапкаларына, орденлери инбашларын энишге басхандан, гуппур болуп, Темирбий ёрлеп баргъаны кёрюндю. Хамбалий аны къалай ары жанындан чыкъгъанын кёрмедди. Ахы ары кетди. Темирбий, тапкаланы бек башына жетерге бир тапка къалып, юсюнден костюмун теши да, аны, быланы уа сенми бергенсе манга, мен къанымы тёгюп сакълагъан къыралны аякъ тюп этерча дегенни айтып, аны ёрге кётюреме дегенлей, Темирбийни онг къолуна Ленинни бла Сталинни суратлары болгъан аскер «Гвардия» деп алтын жазыуу болгъан байракъ келип къалды да, Темирбийни костюму анга тагъылып, ол аны ёрге кётюрдю. Алайлай Ельцин, къаллайла болду эсе да, эки къолун, кийимин тешгенде этгенча, душманны къолуна тюшгенде, къолларын кётюрген халда ёрге этди да, кёкге учуп, кёзден думп болуп кетди.

Майданда къуш-мушла башландыла. «Сен а кюрешге къатышмай, жылы тёшегингден чыкъмай, эт юлюшлюму болургъа сюесе?» деп, ким эсе да, кесини бир эллилеринден биреулен, бети да тюрленип, бёрю сыфатха кирип, къуш тырнакълы бармакъларын боюну таба узатды. Бууупму къойду деп элгенип, терлегенлери да бара, секирип туруп, аякъларын орундукъдан энишге салындырып, тегерекни-башны кёзлери бла къармады. Къабыргъада чыракъны жандырыучу киндикни излей, къолу бла къабыргъаны къармай кетип, чыракъны жандырды. Алыкъа кече ортасы да болмагъанды.

Тюш туйюл эди ол кёрген. Керти болгъан иш эди. Тынч, уюп тургъан кёл сууну сууукъ суху аяз къалтыратханча болду жашауубуз. Азданды боранны урлугъу.

Не этгенин кеси да билмей, бара-барып, биягъы телевизорну къурду. Анда уа Нальжикде Акъ юйню аллында майданда Ленинни эсгертмесин бир сурахайбоюн кран бла, къолтукъ тюплеринден жип тагъып, кранны илинмеги бла ёрге тарта турадыла. Прожектор жарыкъла, бир бирини жолун кесип учхан садакъ окълача, кёкге-кёкге чанчылып, адамланы башлары да, къайнагъан сютно кёмюгю бетли бир къалын жарыкъда, тауукъ допанлача, кёрюнедиле.

Уллу къырал оюлуп, жангы Россей къуралгъанлы ненча эсе да жыллыгъы бола эди ол кюн. 1991–1993 жыллада болгъан ишлени къайтара эдиле телевизорда. Август айда. Онбир кюнню. Ол кече ГКЧП-ны къурагъанлагъа сюд башланады деп да айтдыла, сора «Демократия къыралгъа – он жыл» деп жазылгъан плакатны кёрюп, Хамбалий андан ары чыдамады.

Анда айтылгъаны бла жашау ахырыда бир бирлерин тапмагъанларын кёргенди Хамбалий. Къырал бир адам ючюн да къайгъырмазлыгъын ангылады. Къыралны башында уа аны тонап, бай болгъанла турадыла. Бай

бла жарлы болган кыралда уа хар адамга да, адам саны кеп болган халкылагы бла адам саны аз болган халкылагыча, бирча онгла кыуралмазлыклары тели да ангыларча кюнлени да кердю Хамбалий. Долай болду уллу кырал. Сен а анда бир жонгурчха. Аны ючюн дыгалас этип башлады, жангы жашаугы кесин жарашдыруну жолун излеп..

Хамбалий ол кече танг белги бере кючден кыалкыды.

8

Бусагытда кюнлеге былайды деп айталлык туююлсе. Хапар керти эсе, табийгыт да тюрлене барады – сууук жерле – жылырак, жылы жерле уа сууугурак бола. Кюн ма бюгюн да, тюненеча, десем да, Саламбий, Лейяны да миндирип, районнга чакырылып турганына да кыарамай, уруп, Нальжикге озуп кетген кюндеча, кызыдырып, не айтырсыз, бек жылы эди: кюн толу кючу бла жылыта эди, кюзде аны кючу бираз азайган этгенликке. Хычыуун эди бек. Кюн, Терк башындан ерлей келип, Тазия Дуппурну кюнлюмлерин жылытып башлар заманга алгы бир кесек сууук аяз уруп, таула табадан кыар ийисин да келтиреді. Тюшге дери, не айтдыраса, тюшден ингирге уа биягы сууук желчик кыатылып, тауладан искилтин сууукну жетдиреди. Кез байлана уа аз-аздан шулпулана башлайды кюн. Кечени узунуна, кыаты кыумаса да, жауганчык этип турады. Ай бола болур алай эте турганлы кюн.

Жюрегинде не аз да чыбы болганга быллай бир кюнню ичинде терктерк тюрлене турган, хауа бек осалды – мылы, жаяу туман бир-бирледе жерге кысылып, аллай адамланы артыкда бек амалсыз этеди. Бир – тюзеле, бир – терсейе, кечесинде сууук тутхан кибик эте, кюндюзюнде жылыу ура, кекню да, кыоргашин бетли жабыу жабып, бир да татыуун тапдырмайды.

Бюгюн да кюн ма тюз алай башланды: кечеси сууук этип, бир жауунчук жаууп, дырынлары болганланы чалганларындан тюнгюлте, алай эрттенлиги ариу кюн болуп келди.

Уллу кырал бузулганлы бери да, этиучюлерича, бу эрттенликде да, малчыклары кыууалап, бир эки кыоншу кыарт, Маммат бла Даммат, андан-мындан хапар айта, Баш Тахтада сюеледиле.

Ала да, тууар малла, кеп кыалмагандыла, элни жарсыууна, эки, юч боладыла. Малларын кыууалап, Баш Тахтада бирге тюбеп, хомпутай таякларына таянып, элни ортасын башындан аягына дери жырып етген жолгы кыарап, кетюрюле келген кюн да кезлерине ура, ала да бош кыолларын кезлерине аума этип, бир-бирлери уа кюннге аркыаларын буруп, алай сюеледиле. Насыпха, элде мал тутханла бардыла, сюрюу кыуралмайды ансы. Ол себепден малланы эрттенликде тышына, агыч таба кыыстап, ингирде алларына кыарап, алай кечиндиредиле малчыклары тытырташчы кыартла.

Была чалгы тартычу заманлада бир дерге бир метр чаллык жер кыалмаганды кыышха. Жыйынларына экикыыркыган чалганланы кыойган этмей, кеслери чаллыклары ариу кюлюп чыгып болгандыла. Энди уа, ма кересиз, терттахан болурга жетип, жангы ийнекчиклерине таянып кыалгандыла. Чаллыкыла да силпи бола. Ол сартындан аланы,

Мурат бла Жанхот, ох-тухлары къурумайды. Къыралны бузгъанланы чий шишлик этедиле...

Ол кюн а жингирикли жолда, бурулмада энишге, чатха, саркъыргъа да аздан къала, жингирикледен кезден ташая, бурулмалада – жингирикден чартлап чыгъа, болгъанны букъугъа алдырып, бир акъ «Нива» машина энишгеден, район табадан элге атылып келеди.

– Ары бир къарачы, Мурат, – Жанхот ол къызыу келген машинаны кёргюзтдю. – Тейри адамы, бу тюз боюнлу тюйюлдю, ким эсе да. Уруш къуугъуннга келгенлей.

– Ол а эл таматабызды да, Саламбий, машинасын танымаймыса муну. Кёп болмай кесине да жангычыгъын бергендиле да. Эл хапарда уа, муну этгени да болмай, не алышдыра турадыла машиналарын, деп къакъды-сокъду да этедиле да. Эшитмегенмисе? – Мурат, керти да адам жанына къоркъурча, къызынып келген машинадан кезюн алмай, алай айтды.

– Эл ауузу – элек. Анга нек тынгылайса. Этген да этеди къолундан келгенни. – Жанхот жакъларданды Саламбийни. – Онгундан артыкъ киши да жукъ эталмайды. Бары да бошду, элге сау жетги эди бу адам. Оллахий деген Аллахны атыды, бир жыйылгъан жерде кеси да тургъанлай айтмай къоймам, женгиллик этер заманынгдан чыкъгъанса, жашчыкъ, деп.

Ала да къарап тургъанлай, жингирикге ташайып кетип, бурулмагъа чыкъмай кёп турду ол машина.

Мурат бла Жанхот, бир жумушу болуп тохтагъан болур деп, къыралны оноун «этерден» болдула.

– Сен не дейсе ансы, Жанхот, бизни сютно башында къаймакъ кибик уюп тургъан жерибизде Чубайс-Мубайсла, Бурбулисле-Куркулисле деп бирлени айтадыла, болгъанны къара-къатыш этдиле да къойдула. Къоюгъуз дерге уа адам жокъ. – Мурат, ныгъышчы къартладан бирича, анда къозгъау-чу къырал хапарларын башлады.

– Къоюгъуз дерикле кеслери да бузгъанла бла биргедиле. Алай тюйюл эсе, арышаууз немисге кючу къарыгъан къырал бир телесин тыялмаймыды? – Жанхот ол сёзлени айтып, хей, алан, деп Муратны билегине тийди: – Биз билген жокъду, алай бир заманлада, бизни иги заманыбызны 50-чю жылларында, эки кезюнден сокъур Зезаланы Ибакъ эфенди Хрущув Жукувну кетерирге боллугъун билип айтханы эсингдемиди? Сени да, мени да тынгылатып, сау кечени «Сагыпжамал бла Бузжигитни» кёлюнден да айтхан эди да ол кече. Эсингдемиди?

– Да сокъур болгъанлыкъгъа, Къуранны да айтыучу эди азбар Ибакъ. –

Ибакъ эфендини усталыгъы, билими, эси да кёк изим бла келгенине ийнанганын Мурат алай билдирди Жанхотха. – Уста эди хар неге да, боллукъну билген, къадарны ачыкълагъан дегенча, аллай затлагъа да. Бизни къыралыбыз энди уа къайсы жолну сайлар, къалай ары тартыр халкъын – аны билирге Ибакъны уа бюгюн санга мен къайдан табайым!

– Тейри, мен бир зат ангылай эсем, Тамгъабашда да болур терслик, – ол Тамгъабаш дегенин Жанхот ангылатыргъа кюрешди Муратха, – Горбачёвда дейме.

– Байрым аланы къурутсеун, къайсы къалай ары тартыргъын къайдан билгин. Санга бла манга жетгени сабийлерибиз ачымай, ач болмай

ёссюнле – олду. Ансы кёргенсе да: сахарлагъа жууукъ элдеде тууар мал тутмазгъа, эшек, ёгюз дегенча таулугъа бек керекди, аллай улоуланы да кетерирге, деп оноу да чыгъаргъан эди Хрущув. Киши ых этмеди. Къын-къын чыгъармады. Биз экибиз а ма бирер ийнекге таянып, аланы куйрукъ-ларындан тутдукъ да къалдыкъ. Энди боллугъу да алайды. Нальжикдеги къаугъала да узакъ барлыкъ туююлдюле. Ма кёрюрге... – Жанхот дагъыда къошду: – Къуллукъ талаш бары да...

Аллай хапарлагъа кетип, Жанхот бла Мурат иги кесекни турдула, ол жолда машинасын къызындырып келген Саламбийни да унутдула.

Саламбийни иши уа хоча болмады ол кюн...

9

Эл къозгъалыпды. Окъуу башланыр заман жете келгенине бек алгъа анала къайгъыгъа киргендиле. Сабийлени школ кийимлерине, китапларына къараргъа керек. Алгъаракълада, шёндю сабийлерини къайгъыларын этгенле кеслери окъуучу заманлада, китапланы къырал хакъсыз кеси бере эди. Энди уа сатып алыргъа керек болады. Кеслери да бир къан багъа. Эки ана бир бирге тюбеселе, андан сора хапарлары жокъду: «Къуругъан этсин бу къырал, сабийге керек затланы багъаларына окъуна къарамайды. Сюйгенлерича этгенлеге урушмайды. Бусагъатда сабийни кийиндирген абадан адамны кийиндиргенден эсе багъа келеди. Къайсы бирине жетишдиргин адыргы эшиучюклеринге тапханчыгъынгы – кийимми алгъын, китапламы мажаргъын. Бир кезиуде бир классдан бир классха ётгенле китапларын школда къоюп кете эдиле, ызларындан келгенлеге жарар деп. Энди ол да къурутулду».

Аллай хапарланы ачыуларын ичлерине сыйындыралмагъан аналадан кёп эшитирге бола эди жолда-къолда, автобусда, сахарда, элде.

Саламбийге школну устазлары да келедиле, китап басма китапланы, бир да къуруса да, элге келтирирча этсенг эди, деп.

– Ол а школну башкъармасыны ишиди, – деп къоя эди эл тамата да. Саламбий кеси айтханлай, ол чыракъгъамы къарасын, газгъамы, жолгъамы? Энди хар окъуу жыл башланыргъа болмачы школ хапарла бла башын безитедиле. Саламбийге керти да бош хапарладыла школ къайгъыла. «Бу ишден къачып кетмей эсем...» деп да айтады бир-бирде кесине.

– Райпогъа сёлеш да, автолавка келтирсин сабий кийимле, – деп да къысадыла эллиле.

Къыралны ойгъанла автолаваканы да къурутханларын къайдан билсинле элли тиширгула.

Саламбийни уа андан сора да барды башын хайран этген бир уллу иш: элде межгит ишлемей жарарыкъ туююлдю деп, къартла жашау бермей тохтагъандыла.

– Намазыбызны къайда тап тюссе этип айланабыз. Бир кюн бирибизни ююбюзде, бир кюн да – бирибизни, деп тарыгъадыла къартла, – деп Темирбий келеди, бир кюн болмаса да, бир кюн Саламбийге. – Къайсы элден аманбыз биз? Бирси элдеде ол ишни къолгъа алгъандыла. Алада сабийле, жаш адамла да жюрюйдюле межгитге. Дин эркинлиги келди эсе, сора аны тап жюрютюрча онгла да къууаргъа керекди, – деп сёзню алай саладыла къартла.

Темирбий бла Тытырташда эки адам къалгъанды урушха къатышхан-ла болуп. Бир нѳгери да тѳшекди. Энди кеси къалгъанды. Не уллу иште да аны алгъа салыргъа тюшюп турады – къонакъ келсе да, айран аякъны узатыргъа. Элге газ келгенде да, республиканы газны келгенин белгилерге келген Президенти Коковха элни таматаларыны атларындан алгъыш да ол этгенди.

Къысхасы, Темирбийсиз элде бир уллу иш къымылдамайды. Аны алай болгъанын кѳре тургъан эллиле да хар не жумушларын да анга айтадыла. Ма энди школ жумушларын да андан айтдырадыла эл таматагъа. Межгитни ишин да ол алгъанды къолгъа къартланы атларындан. Да бир тутханын ычхындырмайды ол да, ишни ахырына жетдиргинчи.

Саламбий да бу арт жыллада аз болуучу къууанчлы жыйылыгулада кесини бетини чыгъарып ючюн Темирбийни «жегерге» хаппа-хазырды. Ол да, урушда таматасыны буйругъуна угъай дерге юйренмеген киши, эл таматагъа да угъай демейди: алай керек эсе элге, не сѳз, деп тебиреп къалады. Бир къыйынлыгъы – орденлерин тагъаргъа суюмейди. Кесинден сора элде адам къалмагъанына жарсып, аладан иги туююлме мен да деп, урушха къатышханла кете баргъанлары сайын ол да орденлерин тагъып чыкъмазгъа ѳчден-ѳч бола барады.

Хорламын юнчюне болсун, элни бир башха сыйлы жумушу болсун, ансыз дып атларгъа къарыу жокъду. Саламбий айтхан жумушха хар заманда табылып турады.

Ма энди элде межгитни ишлерге жер табыгъыз деп, тѳбентин буйрукъ келгенден сора аны да къартла Темирбийге буюргъандыла. Школну жумушларыны юсюнде да, директоргъа ийнанмагъанданмы, огъесе Темирбий къолгъа бир алса, не иш да тамам болуп къалгъанын кѳргенденми эте болурла? Саламбий аны тынгылы ангыларыгъы да келмейди: элни иши башын басыпды – бек алгъа межгитни къолгъа алмаса, къартла бла жарашаллыкъ туююлдю. Аласыз а элде не иш битерикди?

Китапланы, сабий кийимлени юслеринден сѳлешип, райпону юсю бла бир ышыкъла эте кетген эди Саламбий. Межгитге уа жер сайлау къалып турады.

Элде, бир айтханбыз, юйле орта жолну эки жаны бла узунуна созулгъандыла. Эл узун элди. Межгит ишлегенде, аны эсге алмай болмайды. Школ ишлегенде да, сѳз алай салыннган эди – элни баш жанындан бла тюп жанындан келгенлеге да тап болурча, ортарагъында болсун школ. Ол, къалай-алай болса да, къуралды. Элни орта орамындан бир жанынаракъ чыгъып, суу боюнларында, школдан узакъ болмай, бир тап жерчик барды да, къартла межгит ишлерге алайгъа ыразы болсала, алайын сайлайыкъ да, билдирейик деп, Саламбий, ол акъылны эте, кабинетинде кеси жангыз олтуруп тургъанлай, Темирбий кирип келди.

Гымых ишленген къалын акъ мыйыкълары арыкъсуу, тырмылы бетине бир тюрю эрлик илишан салгъан, орта бойлу, уллукъол Темирбий гелефей кѳнчегин бла аскер кѳлекге ушагъан эки хуржунлу узун кѳлегин кѳнчегини тышындан, аскер офицерча, жассы бел бау бла къаты къысдырып, ал жанын арт жанына жыйып, аллы уа, кѳкюрегинден башлап кѳлегини этеклерине дери да, бир гымыжасы болмагъанлай, бир тизгинли

киши кирип келсе, кесинг да билмегенлей, ёрге туруп кьаласа. Саламбий, алайсыз да, уллу-гитче болсун, эшикден киргеннге ёрге кьопмиш кибик этерге эринмеген жаш адам, Темирбий кибик абадан адамлагъа уа, аны юсюне – элде урушну ёресине кеси жангыз кьалгъан ветеранына - уллу хурмет этеди. Бу жол да Темирбийге секирип ёрге турду.

– Кел, кел, кел, Темирбий, жууукъ бол! – деди Саламбий, ол тау адетни кёлюнденми этди, огъесе адет орамынамы этди, сёзюнден адам толу ангыламазча, айтымында бир тюрлю адам жылыулукъ болмагъанын а эслерча, сёлеше. – Ёт төрге, олтур, – деп кьабыргъагъа кьысылып, тизилип салынган шинтикленни кёргюзтдю. Саламбийни кабинетчиги уллу тьойюлдю. Бек сыйынса, бир он адам сыйынырыкъды. Бир стол. Бир жумушакъ шинтик. Кесине. Кьалгъанлагъа уа аркалы кьаты шинтикле. Отоуну Саламбий олтургъан кьабыргъасында Ельцинни бла Коковну Нальжикде Марияны майданында бирге тьошген суратлары тагъылыпды: Коков кьолун Мария таба ёрге кётюрюп, Ельцин да ары, Мариягъа кьарап, «Навеки с Россией» деген жазыу да шарт кёрюнюп. Ичинде китапла, кьагъыт кьалаула болгъан бир тапкалы шкафчыкъ да барды.

Хар киргени сайын бу кабинетге Темирбий, тышындан жукъ билдирмейди ансы, ичинден а «Анса уа Ысталинни суратын тагъарса, фашизмни артына чыгъып, санга бу кюнню келтиргенни» деп, ичинден ачыуланган да этеди.

Темирбий ангылагъандан, Саламбийни да кюню тьойюл эди ол кюн. Геуюрге кюндю. Ол Лейляны Нальжикге элтип келгенли жаланда эки кюн озгъанды. Ачыуу энгга иш да сынмагъанды. Ол да, элни кьайгъыларына кьошулуп, Саламбийни, кьысхачха кьысдыргъан кибик, тепдирмей турады.

Темирбий бош келмегенди. Аны Саламбий уста биледи. Темирбий ёрге ётноп олтургъандан сора: «Энди уа кимни жумумушу бла келген болур?» – деп, Саламбий кеси кеси бла ушакъ этгенча, олтурду жерине.

Темирбий эследи кире келгенлей: Саламбийни онг кьолу келегини ичинден жингиригине дери байланыпды. Женгини кьыйырындан кьарап, бууунун да жабып тургъан акъ байлауну эслемей кьалай кьояр эди Темирбий: урушда аллай ишге аз тьобемегенди, кеси да кёп кере байлаула этгенди, санитаркала жетишмей. Сормай болмады:

– Не болгъанды кьолунга уа, Саламбий, уруш-тьойнош да жокъ ушайды шёндю.

– Бош-бош... Жашлыкъ аз затха тьобетмейди, – Саламбий таматаладан эшите туруучу сёзлени кьатлады: Чёжек Кьабакъдан келе, Лейляны этгени эсине тьошюп, ачыуланьп, тишлерин да кьаты кьысып, кеси кесине: «Сени элге келтирир нююн салгъан кьыйыныма тьокюрдюнг эсе, мен да киши тьойюлме, аны кьусдурмасам» деген аман акъылда. Машинасын адуруп, тьобюнде кьалыргъа аздан кьалып, кючден кьутулгъанын, андан сора уа, кишиге да билдирмей, район больницада жатып чыкьгъанын Темирбийге кьалай айтырыкъды эл тамата. Элде билинмей амалы да жокъ эди, Саламбий ангылагъандан, аны сормай кьойгъанлары, артыкъда Лейля истемегени ётноп, Саламбий элге да, энчи Лейлягъа да ачыуланьпды.

– Хо да, алай эсе, жаш адамны сюеги терк кьайнайды... Болсун...

– Къалай этебиз межгитни ишин? – деди Темирбий, саулукъ-тынчлыкъ сорууларын бошап.

– Да не этериги барды аны? Жер сайласакъ, районнга айтабыз да, билген адамла келирле да, проектин этерле, – кесгин айтып, аны бла хапарны бошарданды Саламбий.

– Къартла бек ашыкъдырадыла, тейри, – деди Темирбий жумушакъ ауаз бла, хар заманда ишин ангылатып бошагъынчы этиучюсюча. – Жаш адамла да орамдан жыйылыргъа ушап турадыла, межгитге алданып.

– Эл аллай эл эсе, жыйылсын. Жыйылыргъа керекди. Элден сорургъа керекди, ол сход бардырып. Ахчачыкъ да жыяргъа дейдиле элден. – Саламбий эл сёзлени айта туруп, Темирбийни кёзлерине тюрслеп къарады. Ушкокну тамагъына да кирпик къакъмай къарай келген кишини къарамы тынгылы эди, басымлы. Саулугъу артыкъ алаамат болмагъанын билдирип тургъан бетинде бир жерчиги тепмеди. «Да аны не сейири, дегенча», бираз тынгылап туруп, айтды:

– Керек эсе, бардырыргъа керекди, – деди Темирбий. – Хар ким онгуна кёре бир затла да узатыр, алай межгитге угъай дерик адам болмаз дейме мен. Не билейим...

Былайда Саламбий, эсине келген акъылны айтыргъа-къалыргъа да болмай, бир кесек мычыды, къарамын аллында къагъытлагъа тнойреп. Бир ненча кюнден бери энди кёре турады столда райондан келген къагъытны. Элде жер сайларгъа керекди межгит ишлерге. Элни баш жанында, тёбен жанында жашагъанлагъа да ары жюрюрге тап болурча, деп аны юсюнден эди къагъыт.

Ол затланы окъугъунчу уа, ол къагъытны райондан болгъанын эслегенлей, кенгешге къайтмай кетгени ючюн чакъыргъан сунуп, жаны чыгъаргъа жетген эди.

Бир такъыйкъагъа Темирбийге айтыргъа арсар болуп тургъан акъылын унутхан окъуна этди, алай окъугъандан сора уа терк окъуна кесини алгъыннгы къабына кирди да, айтырыгъы эсине къайтды, алгъаракъда арсар болуп тура эсе да айтыргъа бла къалыргъа, энди уа айтыргъа таукел болду, жигитлик да келип къалды ол оюмун айтыргъа.

Бетин Темирбийден букъдуруп мурат бла столда къагъытлагъа къарамаса, ол къагъытны ол кюн да кёрмей къалыргъа да боллукъ эди. Былайда сагъыш этди Саламбий: кёп башха ишлеге, къагъытлагъа ат башындан къараргъа юйрене башлагъан жаш адам Темирбийни хайырындан эследи ол къагъытны.

«Иги болду Темирбийни келгени, ансы бу къагъытны кёрмей окъуна къаллыкъ эдим, ахым кетди, жангыдан чакъыргъан сунуп район тамата. Ол кюн къарагъан кёреме бу ишге да», деди кеси кесине ичинден Саламбий.

Темирбий да тынгылайды, «Айтылмагъан сёз – алтын сёз» деп уруш заманладан бери эсинде тутхан жорукъ, хар замандача, айтылмаз жерде ычхыныргъа боллукъ сёзну аллына тыйгъыч болуп. Кёп жерледе Темирбийни да, кёп башхаланыча, жанын къалдыргъан жорукъду ол. Урушда чабыуулгъа тебирегенде, бир тюрлю ишеклигинги бек татах тенгинге окъуна сездирсенг, эшигинг жабылды де да къой. Аны бла къалса уа, тутмакъ эшик сени аллында он жылгъа къадаун этди де да къой. Аны себепли, ба-

шындан келген буйрукъну сёзсюз толтурургъа киришгенден игиси жокъду. Кёп нёгери жоулгъанды, бош жерчикледе уруш жыллада ауузларын тыяр амалтын. Былайда уруш да туююлдо, ёрге турмиш этгенликге, жумушакъ шинтигине жабышып, муну аллында олтургъан жаш адам, кесинден тамата кирсе, жеринде олтуруп угъай, аны къатына келип олтуруп, алай хапар айтса, адамны да ыразы этеригин, кесине да намыс табарыгъын алыкъа билмеген жаш, тап, кёлоне келгени, аны да сакълай турмагъанлай, айтып къойса да, бир жукъ болмазлыгъын билген да этгенликге, Темирбий къыйын кюнлеринде къанына сингип къалгъан жорукъдан таймады.

Саламбийни алай терен сагъышха кетгенини чурумун толу ангылагъан этмегенликге, анга сейир этип, нек тынгылайды бу деген магъанада Саламбийден кёзюн айырмай сакълайды.

Аллында къагъытны магъанасын окъуп чыкъгъандан сора, жаны жерине къайтып, Саламбий айтды:

– Да, ма къагъыт окъуна барды аны юсюнден. Райондан келип. – Ол къагъытны магъанасын эрттеден да билип, аны жашауда бардырып къаннга кирип тургъанча, эрттеден да эсинде болгъан ишнича, айтып къойду. – Жыяйыкъ да элни, кенгеш къурайыкъ, къалайы тапды межгитге. Сорайыкъ жамауатдан. Алай, санга бир сорлугъум да барды бу иш бла байламлы, айып этмесенг.

– Бир сорлукъ – душманынг болсун, айт, сор, – деди Темирбий, олтургъан шинтигинде табыракъ олтурургъа кюрешгенча, тепчиген да бир этип.

– Сен, – деди Саламбий, къатхан чынар къангагъа чюй ургъанча, хар сёзюн басымлы айтыргъа кюреше, – не ораза тутмайса, мен билип, не намаз къылмайса, мен эшитгеннге кёре, кесинги тенгшилеринге къошулуп.

Ол кезиуде Темирбийни таякъ бла, тарх этип, башына урсала да, аллай бир ачыу тиймез эди, ол керти да сакъламай тургъан соруу, курт аллы жел кибик, жетип, бир кесек агуман да этди. Жууабы да хазыр эди. Болса да, сууукъ тер аны аркъасын, тёш бетни талагъан ырхы суу къалай сууута эсе да кюнлюмню, тюз ма алай этди.

– Да, ахшы жаш, мен ораза тутмайма дегенден туююлдо. Тенгшилерими сагъындынг эсе уа, аны да айтайым – ма алайда тёшек болуп, ёлеменине тыйылып тургъан бир Шамандан сора кимим къалгъанды тенгшим болуп. Уруш жаралары ашланып, Гитлерни огъуна кёзюн жуммай къараучу киши бюгюнлюкде, къарар амалтын, тюгел кеси керегине да чыгъалмазча болуп турады. Аллайлагъа да сакъ болургъа керексе, ахшы жаш, сен адам эсенг. Менича къартланы къакъды-сокъду этерге хазыр болуп турмагъанлай. Намазгъа, оразагъа да мени угъайым жокъду. Саулукъду чырмагъан. Гранат сыныкъ кирип, ёпкем ирин этип, бир ёпкеми кетерген этгендиле. Саусузгъа бла жолоучугъа уа ораза тутмазгъа Аллах эркин этгенди. Ол дурус туююлдо къыяуу болгъаннга бла жолоучугъа. Жолоучу артда тёлерге да болады, сакъат а тёлелгъан да этмейди, тэлеу да изленмейди андан. Алайды иш, сен динден абери ангылай эсенг. Ол биринг болсун. – Былайда Темирбий, бурун сыртындан (Темирбий ачыуланса, бурун сырты терлейди къайда урушдан бери да) терин сюртдо, хуржунундан тёрт бюкленнген гюл сураглы кёк палатогун чыгъарып. Таяннгыч таягъыны башындан эки къолу бла тутуп, аны юсюне уа сакъалын тиреп тургъан Темирбий ба-

шын ёрге бир алгъан да этип, сора биягъы къолларыны юсюне сакъалын салып: – Экинчиге да айтайым, ахшы жаш. Мен бетжандан чабыуулгъа къоба туруп, батальонну командириден бир такъыйкъа артха къалмай, душманны юсюне айланган заманларымда «Ата журт ючюн!», «Ысталин ючюн!» деп, къалгъанла бла бирге ол чакъырыуланы къычырып айтырдан алгъа, кишиден да букъдурмай, кишиден да буюкъмай, «Аллах, Сен бирсе! Аллах, Сен онг бер!» деп ёре бола тургъанма. Сен аллайны ангыларгъа алыкъа жашса. Бош къозгъадынг керексиз жерде бу сёзну. Ол кюнледе алгъан эдиле мени партиягъа. Мени партиягъа ала туруп сормагъандыла Аллахха къарамынг къалайды, ийнанамыса, ийнанмаймыса, деп. Ата журтума кертилигиме къарагъандыла ол жыллада. Мен, сизни кибиклени бир къауумларыча, Аллахны кесиме керек заманда сагъынганладан туюлме. Мен партия айтханны этип келгенме. Бюгюн да, сиз партияны аякъ тюп этерге къорешгенликге, мен партиядан чыкъмагъанма, партия билетими атмагъанма. Мен бир талай жылны, бек иги жылларымы, партия бла байламлы этген эсем, бюгюн, динни жюрютюрге эркинлик берилгенди деп, барып намаз этип, ораза тутуп башласам, манга ким ийнанырыкъды? Айтчы бир! Мен динни жорукъларын, излемлерин бузмайма, бузмагъанма бир заманда да. Къарыусузну басынчакъламайма, тилсиз жаньуарны, хайьуанны къыйнамайма, азыгъымы ашап бошасам, Алхамдюрюллах, деп къобама жеримден.

Дуада къолларын къалкъа кётюргенликге, ишден чыгъарып, партиядан къыстап тургъанла, бюгюн районнга, республикагъа да оноу этип, энди межгитле ишлерге айланадыла эл-элледе. Аланы этген гюняларын кечгенми этерикди Аллах аны ючюн? Айтчы бир! Бюгюн ала да мени бла теппе-тенг дууа тутадыла. Ол а дурусмуду? Ушаймыды бетлерине ол зат? Адамла къарап, къюлюп турадыла аланы терк окъуна тюрленип къалгъанларына. Билемисе сен? Къалай болуп къалдыла ала дин ахлула? Адам динине жюреги бла керти ийнаныргъа керек болады. Биле эсенг, артыкъ боллукъ туююлдо, билмей эсенг а – айтайым, эшитип къал, зем-зем сууну окъуна ийнанама деп, керти кёлюнгден айтмагъанлай ичерге жарамайды, ахшы жаш.

Бу арт жыллада кюнейни ичинде хауа бир ненча кере тюрленгенча, адамла да тюрлене турсала тышларындан алай, мен ала бла бирге болалыкъ туюлме. Мен бир берген сёзюме кертичи бола ёлюп кетерге сюеме. Аллахны уа бир кюн да унутмайма. Дин жорукъланы бузмайма. Ол а намазгъа, оразагъа да тенгди, жашчыкъ, билирге сюе эсенг. Аллах кеси кёрюп турады тюзну бла терсни, сени ниетинги кёрюп турады Аллах, билемисе сен!

Сен элге этген игилигинги кесинги атынгы айтдырып ючюнмю, огъесе элге тап болсун депми этесе, аны Аллах кеси уста билип турады. Ысталинни жатхан жеринден партияны душманларымы кетерген сунуп турса? Аны Аллах жазасына жолукъдургъанды. Билемисе сен? Аллахутала къабырны къозгъаргъа эркин этмейди. Алай, ёлсе-къалса да, адамны жазасын тапдырмай а къоймайды. Нек айтадыла иги адам ёлсе, аны асырай туруп «Къабырынг кенг болсун, тынчлыкълы болсун!» деп? Ол Аллахдан тилеудю. Мункир бла Нанкир аны сорууун этерле. Анга кёре боллукъду

ёлгенни керти дуниясында иши. Алай жамауат бир-бирлени ызларындан, халкъдан уялып, дуусына келген этгенликге, ичлеринден «Эртте ёлорге керек эди бу» дегенлени да билебиз. Кюн сайын бир тюрлене тургъан а Аллахны тюз къулу болмагъанына ийнан.

Бюгюн дуния бла бир партияла къураладыла. Къайсындаса сен?

– Биринде да угъай, – деди, Темирбийни жюрексинип сёлешгенине, жюрегинми тутдуруп къойдум, деп къоркъуп тынгылап тургъан Саламбий, Темирбийни ол сёлзлерине сескенип.

– Ма алайсыз сиз. Сен сакълап тураса, къайсы онглу боллукъду деп. Онглурагъына кирликсе, чапханлай. Мен а бир партиягъа киргенме. Бир да къуруса да, ол партия адамгъа тынгылагъан да этгенди, жарсыуна къарагъан да этгенди. Къоймадынъ мени жеримде. Ауругъан жериме тузукъ сепдинг. Энди къатылсанг а, андан башха затла да эшитирсе менден. Мени бла, намаз этемеми, ораза тутамамы, ишинг болмасын. Сен къартланы айтханларына къара. Алай кёп къалмагъанбыз. Райондан да аллай къагъыт бар эсе уа – бютюнда. Ненге къоркъурукъса!

Мен кесим жангызмы сунаса быллай? Бардыла алыкъа кёп жерледе бир сёлзлеринден къайтмагъанла. Кёргенме аны да. Бир заманлада бир бирден айырылмаз къарындашлача жашай, уллу къыралны къорууларгъа керек болгъанда, къабыргъалашып уруш этгенле барбыз. Тауусулмагъанбыз. Бизни элде экеулен эсек, бюгюн тыш къыраллагъа саналып къалгъан республикалада да бардыла нёгерлерибиз. Биз алыкъа чек салмагъанбыз ол бирлигибизге.

Айтайым аны да. Ол сен манга келтирип, бармай амалынъ жокъду деп, уруш сакъатлагъа берилиучю путёвка бла солургъа баргъан эдим да былтыр, эсингде эсе. Нарсанагъа. «Нарзан» санаторийге. Эсингдемиди?

– Эсимде болмай а! – Саламбий, Темирбийни бетине, не айтырыкъ болур энди уа деп, ичине да къоркъуу кирип, сынчыкълап къарайды.

– Ма анда окъуна кёргенме: санаторий К.Маркс атлы орам бла Коминтерн атлы орамла айырылгъан мюйюшде орналыпды. Бюгюннге дери ол атланы кетермей тургъанлары сейир туююлмюдю? Коминтерн орам паркга бла «Луч» санаторий таба кетеди. Алгъын ол санаторийни аты, «Луч» санаторийни айтама, хапаргъа кёре «XX партсъезд атлы» деп алай эди. Аны атын тюрлендирирге бек ашыкъгъандыла. Алай ишни терсине кетип баргъанын, бизни мангылай терибиз усхаргъан тарыхны жангыдан келгенле кеслерине тап тюрлендирирге умут этгенлерин кёрген коммунистле, жашаулу адамла да къошулуп, къозгъалып, андан ары тарыхны бузаргъа къоймагъандыла. Анда, мен эшитгеннге кёре, Брежнев такъгъан эди кёкюрегине беш жулдуз, ол санда Совет Союзну Жигити деген жулдузну да. Анга да ариуму айтхан сунаса урушха къатышханла. Энди была да алай башлагъанда уа, эндиге дери тёзюп тургъанла, Совет Союзну чачханыбыз азды деп, биз берген атланы къурутургъа башлагъандыла, деп тёзмегендиле. Кётюрюлгендиле. Ма аны себебинден оноучула тиймегендиле андан ары сахарны тарыхына. Маркс орам а санаторийден чыкъгъанынглай, солгъа, ёрге буруласа да, ол а тюзюнлей темир жол вокзалгъа элтеди. Алайы, ол тёш, онг жаны бла бир бирине къысылып ишленген тюкенчикледен толуду. Сол жанында уа бир аптюек, сора – хаух тюкенчикле.

Коминтерн орамда уа, тюз да башындан башланып, сол жаны бла узунуна дери китапла сатыладыла. Онг жаны бла уа тюрлю-тюрлю затла – илляула, баш кийимле, бичакъла. Арлакъда уа, китапла сатылгъан жер бошалып, суратчы ишлейди. Ол къуш бла, алтын тауукъ бла суратха алады солургъа келгенлени. Андан ары нарат агъачха кирип кетесе. Ол агъач тешлеге ёрлеп кетеди.

Санаторийге кирген эшикни сол жанында юслеринде жазыулары бла эки мермер къанга тагъылыпды. Биринде: «Здесь в годы Великой Отечественной войны находился эвакогоспиталь №3175/5411» деп жазылыпды. Экинчисинде: «Здесь в сентябре 1927 года был выдающийся советский поэт В. В. Маяковский» деп жазылыпды. Чай, кофе ичерге боллукъ ашханачыкъ да барды бу юйню онг мюйюшюнде. Тюз ол ашханачыкъгъа сбербанкны бёлюмю къарайды. Санаторийни адреси: К. Маркс орам, 1. Курорт бульвар бла да барды адреси, «Курортный бульвар, 19» деп.

Коминтерн орамны башланган жеринде онг жанында гара суула ичген юй орналыпды. Дохтурланы айтыулары бла анда солугъанла ашардан жарым сагъат алгъа суу ичедиле.

Сиз аллайладан да юйрене туругъуз бир затха. Дуния бир тюрсгю барып турмагъанын сиз да кёрдогюз. Сен билирге керекли бир затны айттайыммы энтта? – Темирбий къызыпды, темир къызгъанча. Саламбий аны сууутурукъ тыйюлдю – къолун кюйдюрюп къояргъа боллукъду. Тиймесин. Айтма къойсун. Къанын къайнатхан ишни тылпыуун чыгъарма къойсун. Этди, насыбына, алай да.

– Нарсананы экиге бёлюп баргъан суучукъну аты «Ольховка» («Жеркли») деп алайды. Алай, башында, бу суучукъ башланган жерде, тыйюл эселе жеркле, былайлада уа, солугъанла жоруучю терек бахчада уа, юргеле, ёре бийик къайынла, бери чыгъа келген жерлеринде уа, гюл тахтала, тегереклеринде ичкъозла, къудору терекле ёседиле. Кеслери да эрттегилиле, эскиле. Шахардан терек бахчагъа кире баргъанынглай, сууну ары жаны тешлемеге ётерге кёпюрчюк барды, жагъаларына жонулгъан таш сырылып. Кёпюрге киргинчи, аны къулагъында жазыула бардыла. Кеси да кёпюр, къулакълары да, узунуна баргъан тужур тутхучла да кёкге боялыпдыла, нек эсе да. Жазыуладан ёрге жанында къулагъына жазылгъаны былайды: «Набережная реки Ольховки построена в 1847 году по инициативе генерал-фельдмаршала князя М. С. Воронцова – наместника Кавказа».

Тёбен жанында жазыу а былайды: «Набережная Ольховки восстановлена на личные средства первого Президента Российской Федерации Б. Н. Ельцина». Бу эки да ишни ортасында 157 жыл озганды. Ишлеген – уллу Россей империяны Кавказда олийи М. С. Воронцов, Кавказгъа уллу орус империяны бирликде сакълар ючюн жиберилген. 157 жылдан сора аны жангыртхан – Россейни таматасы Б. Н. Ельцин, уллу къыралны оюп, халкъны ачха къойгъан, къырал байлыкъны ахесек этген, гудучулагъа тонатхан, тыш къыраллагъа сатхан, кесини къыралыны парламентине топланы бургъан, Кавказда уруш ачхан, кавказ миллетле бир бирлери бла ит бла бёрюча болурча этген. Ол себепден экинчи жазыугъа ыспасым жокъду. Сен жаш адамса, мындан артхасында таматаланы таматалыкъларын эсге ала тур, иги жаш. Биз кёргенни мени душманым да кёрмесин. Сен да, битеу

элим да. Бир кесек кызыдырдынг мени. Айтдырмаз затларымы айтдырдынг. Кечгинлик бер. Мен къартланы келечилери болуп келгенме санга. Келечиге уа, биз жаш заманда айтычу эдиле, ёлюм жокъ.

– Аллах ёлюм бермесин! Кесинг кёрмей туююлсе, эл кьозгъалыпды. Школ башланады. Китап тапмагъан да манга келеди, мен терс кибик. Заманында кеслери къайгъысын этмегенлей.

– Келирле, тейри. Элни иши алайды. Партия организация да сен, колхоз башкъарма да сен. От жагъа да сен, от да сен. Боюнунга алдынг эсе уа, кыйынды деме. Келирле. Къуру школ иш бла да угъай. Башха жумушлары да болурла адамланы. Элни жашауу эл таматадан башланады. Эт. Къара. Кёп тыйдым сени да...

Темирбий, белин тюзете, терен кючсюнюп, ёрге кьопду да, Саламбийге, жаны аругъанча, эриулю къарады. Бахчасына мал зат кирсе да, не аз да ачыуланмай, иелерини аналарын, аталарын тойдурмай, ол угъай да, хыны окъуна этмей кыстаучу Темирбий, «Жаш адамгъа къатыракъмы сёлешдим, экен» деп, ичинден кеси кесине тырман эте, чыкъды.

* * *

Темирбий Хайытланы Бекирбийни беш жашындан бек кичисиди. Ала бары да, заманлары жетип, Улуу Ата журт урушха кетгендиле. Къайтхан жалан да кеси къайтханды, бир ненча кере жаралы да болуп, жарылгъан тигилген этип, Совет Союзу Жигити деген атха да кёргюзтюлюп, Прибалтика фронтну таматасы Рокоссовский маршал кьол саллыгъы къалып тура эди да, таулу болгъаны белгили болгъандан сора тыйылып къалгъанды ансы. Алай кьоюп кьоймайыкъ бу жигитни, дегенча, Ленининни орденин берип кьоядыла.

Ол да артыкъ бек тиймеген эди жанына, Ата журтуну азатлыгъы ючюн жан берирге хазыр болуп, беш жашдан тёртюсю да кеслерин отха атып, жокъ болгъаны да белгили бола тургъанлай, муну да, Темирбийни, жигитлиги битеу фронтха айтылгъанын кёрюп тургъанлай да, аланы барын да тергеу этмей, ол угъай сансыз этип, аталары Бекирбийни бла аналарын элтип, Акъмола областха атханлары эди ачыу тийген. «Да, халкъны кёчюрген бир аланы айырыпмы кьоярыкъ эди» деп, аны, кёчюрюню, баш сылтауун ангылагъан да этмей, муну, Гитлерни «ишин» тап бир этейик да, андан сора кёре барырбыз» деп, биягъы кесин урушну кызыу баргъан жерине ата, аладан да, бир кесекчик «тырналгъан» (Темирбий женгил жарагъа алай айтып кьоюучу эди) этгенине да къарамай, «Аллах, сен бирсе!», «Жашасын Ысталин!» дегенни айтып, жангыдан чабыуулну бек аллында бола турду.

Халкъланы кёчюргенден сора таулуланы, чеченлилени, ингушлуланы, къалмукълуланы, къарачайлыланы уруш баргъан жерледен кенгирек кетере башлагъанларын Темирбийге да эшитдирген эдиле. Алай, Рокоссовскийни аскерлеринде ол иш бардырылмагъанды – Рокоссовский кеси уруш аллы жыллада жалгъан дау бла тутулуп, тутмакъ кыйынлыгъын да сынап, тамам да уруш башланыр аллында тутмакъдан чыгъарылып, аскерге кетгенин билгенле да айта эдиле. Ол себепден Рокоссовский аскери тозурагъан кезиуледе аскерге тутмакъладан алыргъа деп, ол ниетни жашауда

бардыргъанды. Ысталин да угъай демегенди анга. «Ала сермеширикдиле жигитлеча кеслерини терсликлерин жулур ючюн, кеслерин акълар ючюн» дегендиле ол жыллада. Аны кеси къулагъы бла эшитген кишиди Темирбий. Ол себепден Рокоссовский кёчгюнчюлени да кетертмегенди уруш баргъан жерледен, ол ачыулары бла бютюн иги сермеширикдиле деп. Темирбийни ангылауу алай болгъанды ол заманда.

«Уруш бир бошалсын да, хар зат да жерине къайтыр» деп, бек ышанганды Темирбий. Аны юсюне уа дагъыда бар эди аны ахшы умуту: ау тюрюнде къалгъан Назиясына, тигилип-жамалып болса да, төрт санын саулай келтирикди. Юйюр да къуарарыкъды. Атасын, анасын да къууандырлыкъды. Назия, сау къаллыкъ, къыз келин болгъанлай да, Бекирбийланы къоюп кетмегенди. Атасы бла анасы (Аколлары), кёче туруп, «кел бизни бла, биз сени башхагъа ашырыргъа деп турмайбыз, Темика (Назия алай айтыучу эди Темирбийге) келсе уа, Аллах-Аллах, кетерсе баш иенге, алыкъа ол сени баш иенг да болмагъанлыкъгъа» деп къысханда да, кетерге унамай, къайынлары бла кёчгенин жазгъандыла Бекирбийлары Темирбийге.

Да сора аллайгъа жаны саулай нек къайтмазгъа керекди да Темирбий. Аны атын аман бла айтдырмаз ючюн не да этерикди. Темирбийни ол къастлыгъы урушну ахырына дери барды.

Алай, уруш бошалгъандан сора, дагъыда апонлула бла сермеширге да тюрюп, Темирбийни урушу къыркъ бешинчи жылны ахырында бошалгъанды. Аланы жерлерине башхала келгинчи деп, уруш бошалгъанлыкъгъа, юйлерине барын да бирден ийип къоймагъандыла да, Темирбийни кезиуу жетгинчи, къыркъ жетинчи жыл да болду.

Юйюрюн излей-къыдыра кетип, Акъмолада тапханда, шахта оюлуп, Назиясын да Бекирбийни да кёмпюп къойгъанын тёшек болуп тургъан анасы, салам тёшегин жилимукъдан толтура, бешинден жангыз да бири сау къайтханын бютюрюнда кюйдоре, айтды:

– Къайда къоюп келесе къарындашларынгы, бир къарындан чыкыгъан эдигиз да? Оу кюнюм къуругъан! Мени жанымы нек алмай тураса, Аллахым, сен? – бары болгъан ишледе Темирбий терс кибик, соруу бла тюрюп, анасы Ажам, жүрексинип, сарнады. Темирбийни келгени кёзюне да кёрюммегенча. Не аз да къууандырмагъанча.

Темирбий да, башын энишге бошлап, ичинден ёрге ургъан кёз жашларын тыялмай, алгъа инбашлары, жел къакыгъан чапыракълай, ууакъ-ууакъ къалтырай кетип, ёкюрюп жилип ийди. Жюреги уа къармайды жербаш алаша капачыкъны мюйюшлерин, излепенин кёрюрге. Ол жилиу-сыйыт ырхыны ичинде, къутургъан сууну башында бир – кёрюне, бир – кёмпюле баргъан талыштакча талана, жюрегин бу курт юзюлюуге бойсундуралмаиды. Кеси кесинден уяла.

Алай тёшек болуп тургъан анасындан сора кишини кёрмеди. Анасын тапханына шукур этип, къалгъанланы сора иш да турмады да, алайлай, ёкюрюп жилип, башын анасыны баууруна салды. Аны башыны кёкюрюгине къыса, Ажам эшик таба къарайды, къалгъанлары кирип иш келирлеми муну ызындан, дегенча.

Къоншула къуюддула.

Хар бири да, сюргюн кьайгьыларын тюз ол кезиучюкге унутуп, урушдан бир хапары келмеген адамыны юсюнден сорургъа келгенин бу жилиуда айтыргъа уялып сюеледи.

Андан сора Ажам да кѣпге бармады. Аны Темирбий кеси кьолу бла салгъан эди Акьмолада жерге.

Андан берисинде Темирбий юйленеме деп да айтмагъанды, юйлен дегенлени уа кьатына да кьоймагъанды.

«Кетип, башын бегитип, ашап-жашап турлукъ ариу жан мени сакълап, атамы-анамы кьоюп кетмей, кеси ажымлы жоюлду эсе, сора мен а – не, аллай бир эталмаймамы?»

Ма алай, жашаугъа дертленгенлей, кечинеди Темирбий. Ана жууукълары ал кезиуледе кьарай турдула хар керегине да, алай Темирбий аны да унамады. Кеси кесин кечиндираллыкъ, туталлыкъ кишиди. Бюгюн да, бюгече да ол киши керекли туююлду. Энди уа бютюнда, Тытырташда урушдан кьайтхан жюз бла жарым адамдан жангыз да экеулен кьалгъанды. Эллисини темир сыныкъ кьыркъгъан сакъал туюбною байлауу бюгюн да уруш кьаннга боялып тургъанча кѣрюнеди Темирбийге аны кѣре баргъаны сайын да.

Татлы эди орталары Шаман бла. Аллай нѣгери да энди, кьартлыкъгъа хорлатып, эшикге да чыкьмайды. Бир-бирледе уа муну байлауун терк-терк алышдыра турургъа керегин уста билген Темирбий сагъышха да кьалады: ярабий, эринмей, сындырмай эте болурламы бу жумушларын мунукъула?

Хорламны кюнюнде атын бир затла бла бир табадыла ансы, аны да киши сурамайды, ол да, жашы-сабийи жетген, туугъан-туудукълары болгъан кьарт, киши керекли болмай жашайды. Жангыз да ол кьауумдан энди элни активинде Темирбий кьалгъанды. Бласны келечилерине жумушларын этерге ийгенле бары да мындан, Темирбийден, жашдыла. Сабийлери болсала эди, муну сабийлеринден туугъанладан да жашдыла дерча – ма алай.

Келе-келгенлей, эски юйлерин жангыртхан кирик этип, ичинде кеси жангыз жашайды. Малчыкыла тутады, эл жашаугъа кьатышады, кел деселе, барады, чакьырмасала, анга да болмай болмагъан ишгеча кьарап кьояды. Алай, элде бир кьууанчылы иш болуп, муну атын тапма а кьоймайдыла. Ма ол газ келгендеча, не билейим, школчула бла тюберге тюшсе да.

Орденлери, майдаллары тагъылгъан костюму турады ансы, кесине абери алады деп да айтырча туююлду.

Жюрек кьыйыны уа уллуду: уллу кьыралны оюлгъаны. Аны ойгъанланы кѣрюп да болмайды. Бусагъатда алай тюшюп кьалса, ма ала бла, ол уллу кьыралны тюнкесин юзгенле бла, чыгъаргъа боллукъ эди ачыкъ урушха. Немислиле бла уруш этгендеча. Энди анда, от-ѣртен туююнде, кьашларын-башларын юйюте, жан бла тѣммек бола, чириген ат этни кьуртларын окуна да эки бѣлюп ашап, жан кьалдыра, уллу кьыралны сакълагъан нѣгерлеринден а кьалай айырылсын! Бир да кьуруса да, эки жылдан, юч жылдан дегенлей, тубей-тубей туруучу юзбекли, кьзахлы, украинлы, оруслу нѣгерлерини бетлерине кьалай кьарасын, кьарайма десе да, ала тыш кьыралла болдула. Кьалай барсын!

«Имя нашего майора Князь Железа, с ним куда хотите, хоть в ад» деучю нѣгерлери кьайдадыла? Аланы излейди жаны. Ол сынтылланмаз жарады жюрегинде.

Бюгюн да, ол жаш адамгъа къатымы сѣлешип къойдум деп, кеси кесине тырман эте чыгып келген жукъабет, къатангы, чечекбет, къарамыйыкъ киши, бир кесек ахсагъанчыгъы барды ансы, ёретинди, иш этеди, элини аллындады, халкъыны туурасындады.

Жумуш этеди элине. Колхоз председатель да болду, парткомну секретары да болду, бир адам кесине артыкъ зат алгъанды деп айталмазча, алай ариу ишлеп, кеси айтычулай, насыбына, уллу къырал чачылгъынчы къуллукъладан кетгенди. Эски юйюн жангыртыргъа къолундан келе тургъанлай, элге керекли бир кирпични юйюне элтдирмегенди. Коммунист эди. Къалгъанды коммунистлей.

Бусагъатда аны жюрегин ачып къарагъан кёрюрге боллукъ эди, урушну заманында душманына къалай къарагъан эсе да, Горбачёвха тюз ма алай къарагъанын. Коммунист партияны чачханы ючюн. Аны, Коммунист партияны, иги ишлерин унутдургъаны ючюн. Партияны да болгъандыла жангылычлары, Не сѣз. Алай, иги иши кѣп эди. Аскерге барыу – намыс эди. Туугъан журтну сакълау – жигитлик эди. Бюгюн а урлай билгенле боладыла жигитле. Аمانы башына чыкыгъан заман.

Темирбийни ангылауу алайды. Ол себепден ол бюгюн да элни жумушу бла бир чыкъса, аны битдирмей къайтмайды. Кертилиги болгъан адам – анасына, атасына, элине, халкъына, Ата журтуна, суйген къызына. Къыз келинлей ёлоп кетген суйгенине. Ёлоп кетерикди ол кертиликден таймагъанлай.

Алай, дейди бир-бирледе, ёллюгю эсине тюшсе: байрам сайын алгъышла ийген, Хорламны кюнюнде уа ёретин келип кетиучю аскер нѣгерлерим келалмазла асыраргъа, эшикге атыб а эл да къоймаз да. Алай, эшитселе, саулары, бауурланып болса да, келликдиле аскер нѣгерлерим. Маршал Батицкий ёлгенде чакъыргъан эдиле да Темирбийни. Маршалны юйюрю. Айхай, ол маршал эди, урушда солдатла бла бирге индекледе къалыучу генерал. «Мен а бюгюн кимме? Жангызлай, ёре къурукълай, жел ары бла бери силкий тургъан бир жан. Да бир да билмезсе, Темирбий. Келген да этерле» дер эди бир-бирде, шкафда тагъылып тургъан костюмуна къарап.

Бюгюн а ол элни къартларыны жумушларын этеди.

10

Хамангерий къызыны ол эрттенликде ингирге къайтып келирге айттып, келмей къалгъанына бюсюремеди. Ол, кеси анасындан туугъанлы да атдан тюшмеген бир киши, бригадир, къойчу къошну таматасы, Азиядан къайтхан жылларында Узун Къалада колхозгъа хаух берилген жерчикде жарагъан къош ишлеп, къысыр тууарла тутхан адам, артда – эсепчи, ишден тохтар тохтагъанында – складны таматасы, бюгюнлюкде уа – марал ферманы таматасы, мазаллы киши, быдыр салмагъанды, алай, аш керекли болуп, къыйналмагъаны кѣзге туура болуп тургъан белгили адам, кенг-сакъал, уллусюек таулу, жангыз къызын насыплы этер ючюн бир затын аярыкъ туююлдо. Алай, адеп-къылыкъ жюрюмесе уа юйде, унар амалы жокъду. Жаннетли болсунла, атасындан, анасындан иги кишиге санамайды Хамангерий кесин. Ала уа, адетни, къылыкъны бек жюрютген, бек суйген эллиледен болгъандыла. Къызны насыбы уа – жумуртха жюк. Ат, туягъы бла малтап, эзип кетген бир гяхиник.

Нек келмезге керек эди, айтханыча, ингирде? Неси кьалса да. Манга бир сёз берди эсе. Тейри, муну анасындан чыккыгъанды бир затла ансы, ол алай этер амалы жокъду.

– Къайдады кызы, – Хамангерий алай хыршыланды экинчи эрттенликде Шамарыугъа. Бети тюрленип, жауун тюрбюнде кьалгъан дырынча, кьаралып, ёню да, ары дери болмагъанча, бир кьаты, кесгин.

Элден узакъ болмагъанлыкыгъа, малны юсюнде болмасанг, ол таркыйып башлайды. Уучула-мараучула да кёп. Ары, тау башларына, къаялагъа, ыранлагъа илине айланмагъанлай, тегереги бегитилип, бир жерге жыйылып тургъан маралны уругъа да тынч, элтирге да – алай. Бу ферма къуралгъанлы кёп да болмайды. Кеси уа, ферма, Май районну кызакакъ элинде жаныуарла ёсдюрген совхознуду. Тууарла болсала да – бир иш. Была уа – кийик малла. Къайдан эсе да бир Уссурийден келтирилип, жаргъа, ёсдюрюрге, дарманлыкъ мюйюзлерин сатып, ахча этер мурат бла къуралгъан. Не да болсун, аманат малды. Ол себепден, бухгалтер бола, складны таматасы бола, санауну-тергеуню уста билген, не аз затха да сакъ адам Хамангерий аманат мюлкге уллу кёллю боллукъ тюрюлдю. Марал фермада асламында сюрюучю жашла бла кьалып кьалыучусу да аны ючюндю. Марал дегенликге уа: юйде тутхан малларынгдан башха этмей, эрттен сайын аш берирге керек, отуз гектар агъачны къуршалагъан темир чыбыкъ бурууну кьаты бла айланып, ашауларына жем чачып чыгъаргъа керек. Жем а кьаллай бир керек эсе да, аллай бирди, эркинди. Бир-бирде анга «кьол жетдиргенле» да боладыла. Хар кимни танышы бери, уугъа, келирге хазыр. Ала бир юйренселе, бир ыйыкыны ичинде кьырып саллыкдыла бу тамгалы ариу кийиклени, чалманбаш буулары да. Бир-бирле эглери ючюн угъай, келген-кетген кьонакыгъа мюйюзлерин сауугъагъа берир ючюн. Аллай а, кесин ариу кёргюзтюр ючюн, саппа-сау бууну ёлтюреди.

Ма аллай затладан кьоркьуп, аманат малланы кьоюп кеталмай, Хамангерийни юйге да сан бирде келеди.

Кёп болмай а бир аман хапар да эшитгенди да, ол а муну ичине от болуп киргенди: кьуллукъчуладан, къайсы эсе да бирини, тыш кьыраллыла уугъа келе турурча былайда бир женгил кьошчукъ ишлерге керекди, дегени малчылагъа кышда сууукъдан жарылгъан чынар терекни тауушунлай кёрюнгенди.

Хар атханы, ол тийдирсе да, тийдирмесе да, долларды, республиканы бюджетине да ахча, аланы ашырып келгенлеге да бир тюрк тюршеди – танышлыкъ, кьонакыбайлыкъ. Бусагъатда барыу-келиу дегенинг – тынч. Тыш кьыраллы паспортунг болсун ансы, ким биледи, тышына барыргъа иш тюрше да, анда – кьонакыбайынг хазыр.

Ма аллай хапарчыкыла жетгендиле Хамангерийге.

Аны да бар эди умуту Хамбалийден – ол мал дохтургъа окьургъа киргенди. Теркирек бошагы эди бу, мал дохтур керек болуп турады. Бери уа, агъачха, кийик маллагъа бармасам а деп, хар ким кьуйрукъ булгъап, сылтау табып, киши келирге унамай, мал дохтурлукъну да Хамангерий кеси этеди. Айхай, Хамангерий да ол муратын Хамбалийге айтмайды. Мен да турамамы мында, кьаламамы, жаш адамны керексиз тентиретмейим, деген магъанада тынгылап турду иги кесекни.

Алай, Май районда кийик жаныуарланы, малланы да ёсдюрген со-
вхозну таматасы Роменский муну ишине бюсюреп, Хамангерийни былай-
дан кетмезин кеси тилегенди. Энди уа чакъырыргъа да боллукъду жашны,
Хамбалийни, бери ишлерге.

Айтырыкъ да болур эди элге бу жол эннгенинде. Алай кызыны кый-
ры кетгенин, кыйтыр заманында юйде табылмагъанын билип, ол а ачыу
тийип, Шамарыуну тырманларгъа болуп, айтырыгъын-кыйтырыгъын да
унутуп, барлыгына-келлигине да кёл бермеди.

– Не билейим, – деди Шамарыу Хамангерийни ол сорууна. – Тюне-
не угъай, бирсиюн тенг кызына кетген эди. Медучилищеде бир отоуда
тургъандыла. Сен да таныйса аны. Бизге да келе-келе тургъанды. Бир тап
кызычыкъ. Ол тышына чыгъа эди да къачып, биргеме сени элтирикме, деп
чакъыргъанды.

– Табынгы-мабынгы билмейме, тап бери бусагъат кызыны. Сен къалай
кирип жатаса тёшегинге ол эшикде къалып. Жетген кызыны: бар, кыйт-
санг – кыйтырса, кыйталмасанг да – онгунга кёре, деп нек жиберип кьо-
яса. Аны ючюнмю кыйгъанма сени мында. Анга да къараялмай эсенг...
Бир тёрт-бешинг болса, не аман кюн келлик эди башынга. Тап, хайда, бу-
сагъатдан ол бери табылмаса, сен да бар аны ызындан, кёрюнме кёзюме.

– Хамангерийни бети, сюзме кибики, бюрчюкю акъ болуп, Шамары-
уну къоркъутхан окъуна этди. Тюп эрини къалтырап, бу адам кертиден
да ачыуланнганы кёрюнеди. Шамарыу бир жууап излер эди эсе да, башы
агуман болуп, бир тюрлю бир сагъышны, адамыча, тап тизип айталмазча
болуп къалды.

Кюн Акъ къая башларына жете кетгенди. Ингириги салкъын аяз кесин
билдиреди. Кюн тауну ары жанына тёнгерерге кёп къалмагъанды. Авто-
бусну тауушу да эшитилмейди. Келир заманы уа жете турады. Шамарыуну
къарамы Хамангерийге тигилирге къоркъуп, бир ёрге, бир а жерге къадала,
къулакълары уа жолда, тёбентин автобус келлик жарыдадыла. «Насыбым
бар эсе, бу автобус бла келир, болмаса уа, сора сау кёрейим...»

Хамангерий къаты кишичик эди – ишин билген, юйюм деген, эрин-
меген. Экинчи сабий болмазлыгъын билгенден сора жангыз муну деген
магъанада юйюне артыкъ уллу эс бурмай да бир турду. Алай, кызы Лейля
жетгенли уа, кёп зат керек боллугъун ангылап, биягъы юйю кыйгъылы
болду. Алай болмай не амалы бар эди: Хамангерий алай юйренгенди –
атасы чёпню чёпге къошуп, гебен этгенди, анасы шайны шайгъа тапдырып,
бохча этер эди. Была да кёп тыйюл эдиле – жаш бла кызы. Алай хар затны
аяулу бюрютгенле эдиле экиси да – аталарыча, аналарыча. Ала экиси да
бирча аяулу адамла болуп тюбегендиле. Быланы иги билгенле айтып бол-
гъандыла – ушамагъан тюбемейди деп.

Шамарыуну ичинде жаны жокъду. Аны башына да келеди минг тюр-
лю сагъыш. «Тенг кызыма барама деп, кеси къачып кетген эсе уа? Манга
айтмай а этерик тыйюлдю аллай ишни. Окъууун андан ары да бардырыр-
гъа деп турады. Кетип къалыргъа амалы жокъду. Тенг кызыны жаш нёгери
да болады. Мынга бир эгеч-къарындашмы къуругъанды, мындан нёгерге
Лейляны элтмесе. Кесин алдатыр къандан а чыкыгъанды. «Санга сёлешген
иш а бармыды?» деп иш сорса Шамарыу, къатына да кыймайды Лейля:

мен окъуууму бошагъынчы бир жары къарарыкъ туйюлме, аны сен да бил, Хан да (атасына Лейля Хан дейди) билсин, деп. Алайчыгы бир кесек ышандырады ансы, бир башха тюрюл зат болгъан эсе, юйден чыгып кетерге керекди ансы, жашау боллукъ туйюлдю».

Хамангерий ол ачыуу бла, тийре-къоншу эшитмесин дегенден болур эди, юйге кирип кетди. Ингирде кетген этерикди фермагъа.

Ол кезиуде темир къабакъ ачылып, ышара-ашара, Лейля кирип келди, къолунда да эки уллу коробкасы бла полиэтилен пакет, ёрге жаны да къолунда, сумкасыны бауларына илиндирилип. Бурунлары къызыл, къалгъаны уа акъ бийиктабан чурукълары. Кёк джинсасы уа аланы табанларын да жабып,

Шамарыу жерге чёгюп къалырлай болду. Тентиреген иш да этди.

– Къайда къуругъанса, къуруп къаллыкъ сен?– деп, алай ачыуу олсагъатдан окъуна селейе-эрий, къызын къоюнуна къысды. – Барчы, атанг болгъанны къырып салады сени кёрмегенди да.

– Мындамыды? Ой, нечик иги болду! – Къолундагыыланы жатма тюбюнде жумушакъ орундукъгъа атып, юйге чапды.

– Бусагъат ол сени игилигинги чыгъарыр. Сакъ бол, – Хамангерий эшитип иш къояр деп, Шамарыу тыншчыкъ алай айтды.

Аны айтханын Лейля эшитген да этмеди. Бийиктабан чурукъларын тешерге да жетишмей (аны сагъышын этген да болмаз эди, баям), чабып юйге кирип кетди. Шамарыу да кирди ызындан. Хамангерий къызыны ауазын эшитгенлей, эшикге чыгъаргъа тебиреп тургъанлай, экиси да ич отоуну босагъасында тюбеп къалдыла.

– Лейля кесин атасыны юсюне атды. Боюнуна тагъылып, иги кесек да туруп, аякъларын жерге салды да, бетине къарап:

– Къачан келгенсе? Мени кетерими сакълап тургъанса, – деп, кёлюне тийгенча, бетине, симсиреп, жойкъун къарап.

– Да сен да мени сакълагъан халынг а жокъду. Къайдаса бу кюнледе? Бирсиюн окъуна кетген хапарынг барды. – Хамангерий да, къызын къоюнундан иймегенлей, тансыкълайды. – Мен билмей бир жары бир атлам этмезге айтханенг да.

– Амалсыз эдим, Папа-Хан. Сен да таныйса да Залинаны, биргесине барыргъа бир дерге бир адамы жокъду. Мени чакъыргъанды. Мен ол жашны да таныйма иги. Бирге окъугъанбыз. Танымагъан-билмеген жериме бармайма мен. Залинаны кёлюне тиерге суймедим. Кечгинлик, жойюсхан Хан, – деп, Хамангерийни сорууларын оюннга буруп къойду.

Хамангерий да суууду, къызын кёргенлей. Дагъыда къучакълады да, Лейляны инбашы бла къарап, эшик юсюнде къууанганын букъдуралмай, сюелген Шамарыуну кёрдю. Ол къаты киши – Хамангерий – жумушагъанын билдирирге суймей, къарамын бир жанына буруп къойду.

11

Айхай да, Шамарыу айтханлай, Лейля акъылсыз сабий туйюлдю: ол саны-тини бла ангылап турады бир талай замандан бери, медучилищени 2-чи курсун бошагъанлы, хар тюбеген жаш анга ышарып, байрам сайын да, хар туугъан кюнюнде да анга гюлле келтирип, аны жангыз да бир

ышаргъанын кёрюрге, инжи тизилгени кибик, бирге, эгизлеча, кысылып чыккыган, акъсуусан бетли тап тизилген тишлерине кезлерин жангыз да бир кере ачаргъа, алай бла уа хар ким да кесини насып юлюшюн жаланда анда кёрюрге итиннгенин букъдурмагъанлары алайлай турмазлыгын, заманланы бир заманында кесини башын бегитирге керек болгъанын. Эки жол айырылгъаннга келип тохтаганды Лейля, сайлау керекли жол айырылгъаннга.

Бир жолну сайласа, ангыны алгъа – жингирикли, артда уа – тюзелирге боллукъ жолу: Жантемир. Ол (Залина бла эки къарындашдан туугъан жаш) медучилищени общежитине окъуу башланыргъа Залинаны алып келген эди. Лейля, бир табыракъ адам бла, сууум сюзюллук бла тюшер эсем а, деген магъанада, общежитге эки кюн алгъа келип, бир отоучукъну сайлапды 2-чи къатда. Алгъа къолунда да эки ауур чемоданы бла – Жантемир, ызындан а эки къолунда тыкъ толгъан, тышларында да кубалы революциячы жигит Че Гевараны суратлары бла эки пакетни кетюрюп – Залина кирип келедиле да, чыммакъ жабыу жайылгъан, бир тап жыйылгъан орундукъда олтуруп тургъан Лейляны бетин кёргенлей окъуна, чемоданланы да къолунда тутханлай, артха, Залинагъа, бурулуп, Жантемир:

– Охо, Заля, ма санга нёгер да, келинлик да, – дегенни айтып, биягъы Лейлягъа битип къалды.

Лейля да, сунмай тургъанлай кирип келгенлери абызыратып, орундукъдан ёрге къопханын да билмей, ышарып:

– Келигиз, жууукъ болугъуз. Бу отоуму жазылыпды санга да. – Лейля, алгъа атлады да, Залинаны къолундан пакетледен бирин ала, алай сорду.

– Хау. Бу уа мени къарындашым. Жантемир. Аталарыбыз туугъан къарындашладыла. – Залина, бу жангы танышым абери сунмасын деп ашыккыганча, алгъа жашны атын айтды да, сора: – Мен а Залинама. Атым Залинады, – деп къошду.

– Лейля. – Лейля къолун узатып, Залина бла саламлашып танышды.

Медицина окъуу юйню бла анда окъугъанла жашагъан мекям къабыргъалашыпдыла. Ол себепден, эрттенликде ашыкъмай къобадыла, ингирде, училищеден дерслерин эте, кечге къалсала да, къоркъмай барырча, тап орналыпды общежит. Бир-бирледе, кюн ортада, солургъа чыкъсала, отуларына чабып къайтыргъа онглары да болады, алай этерча ууакъ жумушу болмагъанла уа медучилищеден чыгъа келгенлей, терекле тюрбюнде орна тылгъан узун аркъасыз шинтикде, къарылгъачла жылыу кирген заманлада токъалтланы темир чыбыкларында тизилиулерица, тизилишип олтурадыла. Лейля бла Залина да кёбюнде алай этедиле: алайда къабыргъалашып, татлылыкларын да букъдурмай, къуш-муш эте, къыл-къыл эте (къызын аз иши болмайды къулаккыгъа шыбырдап айтырча), заманчыкларын алай ашырадыла. Бир-бирледе, юйде чёплеу жауда къып-къызыл биширилген локъумла, кампет-къалач алып да келир Залина. Алайда тюрбеп къалмасала да, къызла дерслеринден чыккыгынчы сакълап, саугъачыкларын береди: муну уа – санга ийгендиле, дегенни айтып, кеси къурашдыргъан затланы Лейлягъа узатады. Не букъдуруу, Лейля кызы акъылы бла ангылайды анга Залинаны ата-анасы энчи саугъа эте айланмазлыкларын. Экисине да бирге иерикдиле ансы.

– Сау болсунла, юлюшсюз кьоймайдыла, унутмайдыла, барып-келип тюзюнлей танымагъанлыкьгъа. – Лейля, кьызаргъанын, жаякъларыны кьызгъанларын букьдуралмай, аны бла бирге жашны «хыйлалыкъларын» ичинде кечиндирип, уялтмайым дегенча алай айтады. Тюзю, Залинаны ата-анасы бир юлюшню орунуна эки юлюш иедиле экисине да болурча. Жаш кесинден кьошакъчыкъ этип, Лейлягъа энчи бергенин Залина да ангыла-мазча тели тьойюлдю. Ол угъай да, алай болурун сьуйюп турады. Жашны алай этерге кеси, Залина, тюзетген эсе да, алайды. Биз аны билаллыкь тьойюлбюз. Алай сунган этебиз ансы.

Миллетле арасында кьозгъалыула, табанлашыула кьызадан кьыза баргъанына да кьарамай, Залинаны ата-анасы адамлыкь деберлерин тьюрмездендиле.

Лейля да алай: ол Тытырташха кьонакьгъа окьуна элтгенди Залинаны, шагъырей этгенди анасы Шамарыу бла, атасы Хамангерий бла да. Бир келгенлеринде уа, Шамарыу бла Шамшият, арбазны чек белген аудан бир бирге кьарап, ушакъ эте боладыла да, Лейля Шамшият бла да, ол кезиучюкде алайгъа келип кьалгъан Хамбалий бла да танышдырады Залинаны.

– Окьуугъа киргенли да бирге турабыз. Кьабартылы кьызчыкъ. Шомахладан. – Залина хар бирине да аны кьайтарып айтады...

Ол биледи: Шамарыуну ата жанындан кьабартылы жууукълары болгъанын – Шамарыуну уллу атасы Тамбийни жангыз эгечи Хауаны кьабартылыла Нартан элге кьачырадыла 1895-чи жыл. Бейтуугъанлагъа, Эки эл бир бирге уруш бла чабаргъа да жетгендиле ол кезиуледе. Алай, ортагъа кьартла сюелип, кьабартылыланы бла малкьарлыланы орталарында кьыз алыу, кьыз бериу бола келген ишледиле дегенни айтып, эки жанын да сууутуп кьойгъандыла.

Биринчи сабийин тапхан кюнлеринде, акъла бла кьызылла ерелешгенде жоюлгъанды Хауаны баш иеси Бжедукьо. Андан сора, ол кьатышлыкьда мынга да бир хата этип кьоймасынла деп, Тамбий жангыз эгечи Хауаны юйге келтирип кьояды. Тытырташха. Хауаны жангыз жашы Эртуудан (ол атны да Тамбий атагъанды кьабарты жууукъларыны ыразылыкълары бла) жайылып, бюгюнлюкде да Тытырташда Байтуугъанлары (тауча жазып кьойгъандыла ол табанлашыу кезиуде кьоркьуп) бардыла. Эртууну Ахмат деп жашы, Сафият деп да кьызы болгъанды. Сафиятны кьызы Азизаны жашы – Макьтланы Талип да жюрютеди энтта да жууукълукьну Шамарыулары бла. Лейля бла да. Медучилищеге келип, Талип кесин танытханды, ким болгъанын, кьалай жууукъ жетгенин жик-жиги бла айтып Лейлягъа.

Сьургюнден кьайтхандан Хауадан бери келген жууукълукьну от жагъасын сууутмай тургъандыла. 97 жыл жашап алышханды хаух дуниясын Бейтуугъанланы Хауа.

Не да болсун, Шамарыу ол эртегили жууукълукьну унутмай, Залинаны Лейлядан башха кьрмейди. Лейлягъа аберичикле иерик болса, ол, Залинаныкьылача, анга юлюш чыгъармай кьоймагъанды.

Алай келгендиле эндиге дери. Энди уа, Шамарыу ангылагъандан, нек ийнанмазгъа керекди Лейляны тенг кьызына. Алай, айтхан заманына келмей кьалгъанына уа тынчлыгъын кьурутханды...

Экинчи жолну сайласа уа, ол а эси тартхан жол: эрттен-ингир да, сьуйселе, сьоймеселе да, тьобей тургъан кьоншу жаш Хамбалий. Бешигин

да тебиретген (Шамшият ёшюн бергенин айтмайбыз). Сора тытырташчы болмагъанлыкъгъа, эл тамата Саламбий. Саламбий келгинчиди бу элде. Къуллугъу онгуна айландырса, ёсер да, кетер бир башха жерге, не ара шахаргъа. Элни сайлай эсем а, базманны Хамбалий жаныны табагъы женгип кетеди.

Барындан да бек къыйнагъан, арсарлыкъ туудургъан а бу миллетле аралы табанлашула. Ортада ырахатлыкъ орналмаса, эки халкъны да орталарында суу союзоллюк тнойюлдю.

Биринчи жолну нёгери – жүрек, экинчи жолну нёгери уа – эс. Кёзю уа экисине да къарайды. Къайсы хорларыгъы алыкъа белгисизди.

Акъылы уа былайды: элимде-жеримде, атамы, анамы къатларында, танышларым, жууукъларым болгъан жерде, жүрюп башлагъан заманымдан бери да басхан жерими жылыгуу бюгюн да кетмеген жолларым, ахыр-ауалда жастыгъынгы биреу бла бир этерге буюрулуп эсе, сора ма къатынгда къоншунг, бешигинги эхчеген, эндиге дери мени эгечине санап тургъан (тасха болушу да алайды (Шамшият ёшюн салгъанды бир заманлада Лейлягъа), ол болмаса да, таулу адамы, эл тамата. «Къызны мангылай жазуу – тыш юй» деп кёп кере эсгертгендиле артыкъда бу арт жыллада.

Бу эки жол айырылгъанда къайсы хорларыкъды – жүреги нёгерлик этген жолму, огъесе эс нёгерлик этген жолму? Билген Аллахды.

Бир-бирледе, кеси жангыз къалып, жетген къызлыкъ атын чапдырса, кёкледен изим келгенча, бир ауаз, сериуон аяз болуп, солууум бла ичине къутулуп, жүрегине тюз къатчыгъына чёгелеп: «Жүрек, ой жүрек, экили – эки абынады, суймекликди аумаз къая, суймеклик, тарт арбангы, ары тарт, арсар болма!» деп къысады. Суймекли дегенинг – алыкъа бир илму да теренине жетип, аны къайдан, неден башланнганын, ол кесин къайры элтип орнатырыгъын да билмегенди. Ол аяз бла, хауа бла, Аллахны измисича келген бир затды. Ол кесиди оноучу: тутхан нюзюрюн суйсе суугъа атады да, барма къояды, суйсе уа, алтын къалады, алып, къыллаучада кечиндиреди – аны иши Аллахны къолундады, тышындан ол кесини чегине кишини да къоймайды, кишиге оноуун да буюрмайды. Аны бир башха сезим бла тенглешдирирге амал да жокъду. Ол себепден, акъылны-эсни да биргелешдирип, аны къолуна берип къояргъа керекди. Аны илмусу олду. Кесин анга берип къойгъан да жангылмаз.

Лейля аны Залина бла бирге къайсы эсе бир китапда окъугъанды. Жүрегине ол ниетни салгъан ол окъугъанымыды, огъесе буйрукъмуду – ма олду, агуманлап, башын суугъа атарыкъ этип тургъан.

Жашланы да, къызланы да аллай заманларын ангыларгъа керек кюнлери да болгъанды Лейляны бла Залинаны.

Бирде, кёп кере этиучюлерича, отоуда кеслери къалгъанда, эшиклени киритлерин да этип, окъугъан китапларындан бирини бир кесегин къайтарып окъуйдула. «Портрет Дориана Грея» деген китап кеси уа. Китапны ала къайтарып окъуучу жерчигинде сейирлик оюмла бардыла. Сёз ючюн, анда Дориан Герцогинягъа айтады:

– Суймеклик кеси кесин къатлау бла жангырады. Жашау адамгъа жаланда бир зауукълукъ кезиучюк береди, ол да, тишируу бла къалгъанында, ичинг сыфхарылгъан заманчыкъны зауугъу. Андан къалгъаны уа

бошду – тохтаусуз кюреш, жашау кьайгы, ётюрюк, алдау... Ма аллай зауукъ заманчыкъларынг не кьадар кёп болсала, ол кьадар игиди жашауунг. Тап, ол санга бир жара салса окьуна. Ол зауукъ заманчыкъ жара салгъан такыйкьа бютюнда хычыуун болады.

– Насып да олму келтиредиде адамгъа, – деп сорады Герцогиня Дорианнга.

– Мен бир заманда да излемегенме насып, мен жашау зауукълукъ излегенме, ол хычыуун зауукълукьну, – дейди Дориан Грей.

– Мен а, – дейди Герцогиня, – мамыр ырахатлыкьны сюеме...

Экиси да, Лейля бла Залина, бирге олтуруп, аны кьайтарып-кьайтарып окьуп тургъанлыкьгъа, екисинден бири да, ол эки оюмдан кьайсын сайларгъа билмей, таза да тели боладыла.

Быллай иште, башларына иш этерге заман кьысха болгъанда, адамны, табанларын малтап, ашыкьдыргъанда, жашны бла кьызны акьыллары бир кибик болмазгъа боллугьун тинтирге, ангьыларгъа эслерини заманы болмай кьалады: жетген кьызны нохтасы болмайды.

Залиналада болгъан кюнлени бир ингиринде Лейляны сезим нохтасы да юзюлдю – Жантемир сёзню ачыкьдан салгъанда, тынгьыларыгьы келип, энди уа не ариу сёз табарыкь болур, ариу сёзлени барын да студент жылларында окьуна тауусхан болур эди – Лейля алай сунуп тургъанды да, бир да жангы сёз сакьламай эди Жантемирден.

– Мен сенден кьоркьгъан этеме, Лейля, – Жантемир алай айтып, эки кьол аязын тобукъ араларында бир бирге ышый, кьарамын жерге тигип олтурады.

– Нек? – Лейля сейир этди кертиден. Эндиге дери анча жылны кьоркьмагъан энди не болгъанды мынга, абери ишми кёрген болур, адам сёзюм жетдирген болур деген магъанада, кьарамын ол да анга тиреп тохтады.

– Ёлюмден кьоркьгъанча, – Жантемир элбер сёлешгенча кёрюндю Лейлягъа. Жаз тил бла сёлешгенча.

– Сени жашауунга менденми барды кьоркьуу? – Лейляны кьыз акьылы жетерге керек болуп тургъан жерде акьсады.

– Бусагъат бу жумушла тауусулгъанлай сен кетип кьаллыкьса.

– Хау, – деди арсарсыз Лейля.

– Мен а кьалай боллукьма да?

– Сен а не! Юйюнг, жеринг, элинг, мындаса...

– Болаллыкь тьююлме сенсиз, бюгюн да кючден турама сени кетеригинг жаньма эририк кьоргъашинлей тюшюп, тамбла не боллугьун билмейме, кетип кьалсанг... Болаллыкь тьююлме сенсиз. Жанынгда бир тюк тенгли бир жазыкьсыныгу дегенча, бир затчыкь бар эсе, жанынг аурусун манга. Сени келин этерикме деп, Залина бошму айтып тургъан сунаса? Сёзню ачыкь салыргъа мен кьоймай тургъанма. Ойнагъанча этип айта тур, айта эсенг да деп тыйып тургъанма, сени ёнгелетип кьояр деп, кьоркьуп. Кёгюрчюнню юркютгенлей.

– Не этерге керекме мен? – Лейля да ортаны ачыкь этерге ашыкьды. Аны узакьдан тутуп сёлешгенини магъанасын сезгенди.

– Мында кьалып кьалыргъа. – Жантемирни ёню кьарыкьгъанча кёрюндю Лейлягъа.

– Къалай? – Лейля сёзню чорт салды, ёнюн не аз да тюрлендирмей, ышара.

Жантемирге алай кёрюне эди: аны ышаргъаны тюз олсагъатчыкъда чыгъып кетерик жанын жеринде тыйып тургъанча.. Ол бир кесек жигитчик да этди, тилини бюлдюргюсю тюзелди.

– Да ма алай, мени анама келин бол, жанынга къурман болуп турурма ёмюрюмде. Жаным сендеди. Кетдинг – кетди биргенге. Андан сора сау кёр мени. Кесими къутургъан суугъа атарыкъма десем, ийнанма, ичиме бичакъ сугъарыкъма десем да, эс бурма, кесими бугъоугъа атарыкъма десем да, айтыр сёзюнгю артха салма. Жашаууму уа, сени бла болмаса, терсине кеттеригине толу ийнан. Башымы бир башха адам бир жастыкъгъа салмам. Сюймеклик тул этген жаш жангыз мен боллукъ эсем да. Аны сагъышы мени жюрегими, балас сыдыргы этген чаллыкълай, этгенди заман. Кетме... Къал...

Жантемир кёзюн кётюрмей, жерге къарагъанлай сёлешеди. Сагъышлыды Лейля да. Жюрегимде быллай сезим барды деп, ол бу затды деп, шарт айталлыкъ туююлдо, алай Жантемирни айтханларына тынгыларынгы уа келеди. Эрикмезча окъуна кёрюнеди, не къадар айтып турса да Жантемир.

– Мен сени сюеме деп, аузумдан сёз чыгъармадым, кёлюнге тиймесин, сен къызса. Аллай сёзле сакълаучудула къызла. Мен билмейме сюймеклик не болгъанын. Бу затды деп, къолума алып, кёргнозтюрча. Аны жокъду илмуда да бир тюз ангылатхан. Мен билген – сенсиз жашау манга харамды.

Ол кезиуде Лейляны аркъа жанындан бир къалын солум ичине киргенча болду да, эсин жыйдыргъанча, ачыгъыракъ сёлеширча, къадарыны изими кёкден келип, кесме санга узатылгъан жипни дегенча, къаллайла эсе да бир ачыкълык келди жанына. Ол хауа, ол солум не затла болгъанларын ангылаталлыкъ ол да туююлдо. Не да болсун, кетмей къалса да, угъайы болмазлыкъча ангылады кесин. Алай анасына берген сёзю, атасы да излериги, сорлугъу кёзюне кёрюнюп, ахыр-ауалда тыш юй буюрулуп эсе манга, сора бу болур да, кёрейим...

Лейляны ол оюмлары айтдырдыла Залинагъа:

– Къарындашынг къысып тохтагъанды мени. Мен да жашаудан умут этип жашагъан бир жанма, деп. Сен да болмазса умутсуз, деп. Этген умутунгу мен тапдырырма жаным сауда... Къал, кетме... Сен кетип къалсанг, бу жумушла да тамам болгъандан сора, жашауум кетди суугъа, деп. Мени ашырыгъа угъай эсе (тийишлиси уа алай эди), иерге окъуна унамай тохтарданды.

– Мен аны уста билеме. Жюрек ниети манга, ма бу къол аязым кибик, туурады. Анга мен сейир этмейме. Эндиге дери да кесин къалай тыйып тургъан болур. Андан сора сейирим жокъду. Къалай болсун да. Мен санга айта-айта тургъанма. Сен оюннга буруп тургъанса ансы...

– Да мен да, Залина, аны аузуна ургъанча этмегенме. Ариу ангылатханма: анама бери нек келгеними айтхан этгенме, энди анга ётюрюкчю болургъа туюнюп турама десем да, сен мени анамы учуз эте тураса былайда; сени бла жастыгъымы бир этерик болсам, быллай сылтау бла этерик туююлме, аны амалы барды: къол бла берген деп да барды, къачып кетген адет да жюрюйдю; бир-бир ауузлада атасы-анасы билип тургъан

лай да, къыз къачып кетген адетле бардыла. Алай, бизде ол жюриомейди; боллукъ эсе, аны жолун ишлерге керекди, деп. Мен терсемеми, Залина? Къарындашынга ариу айтып ангылат, ансы ортабыз аманнга кетерикди. Мени угъайым жокъду, алай табынлай этейик. Мени уа сахаргъа дери ашырсынла, адамыча. Баш иенге айт да. Кёресе да Нальжикде бола тургъан ишлени. Мында эл уюп тургъанлыкъгъа, халкълагъа баш ауруу излегенле къоймайдыла. Кёресе да...

– Мен сени жанлыма. Алай сен Жантемирге да айып этме. Эсингде-миди, экибиз озгъан ёмюрде бир немисли акъылман Жан Польшу айтханы? Экибиз бирге окъугъанбыз ол айтханларын.

– Угъай, – Лейля, энди къайры бурлукъ болур хапарын дегенча, Залинагъа тюрслеп къарады.

– Къалай унутханса! «Сюймекликни ызындан болмагъан, аны излемеген, сюймекликни тас этген адамдан эсе, минг кере жарлыды». Ол сыйлы ишди, «Сыйлы ауруу» деп да атагъанды сюймекликке бизни да бир поэтибиз.

– Индияда жашагъан бир фарслы поэт андан да иги айтханды, Залина. Аны бирге окъугъанбыз. «Ышаныу дегенинг адамны булжуртургъа жаратылгъан бир затды, тёзюмлюг а муратынга жетиуно амалыды». Аны къарындашынга айт, ангылат. Ахшымы?

– Бир тюрлю бир ушагъыусуз иш этдирлик туююлме. Ийнан. Мен кеси эллиме келгенме. Хар кимни да болургъа керекди сайлауу. Санга да, билеме, сёлешгенле бардыла элигизде. Мен бек сюерикме ол төрт жылны айтып тургъанымдан къайтмазгъа – келиним бол. Алай ахыр сёз сени къолунгдады. Ол сёзюно мен сени къолунгдан сыйыртмам. Ашырсынла... Жантемир да барсын, къайын къызым да барсын да, Тыгырташны автобусуна миндирип къайтсынла. Ийнан, Тыгырташха дери да элтирикдиле сёзсюз, къууанып окъуна, алай, адам кёрсе, санга да сёз тиер, аман хапарны аягъы женгил болады, кёлюнге тиймесин. Сау бол нёгерлик этгенинг ючюн да, мен да жарарма бир затынга, ёмюрде унутмам. Эгечлеча тургъанбыз, ол эгечлик татлылыгъыбыз сууумаз, инш Аллах.

Лейля кесин алайда окъуна ангылап къойду: буюрулгъаны бу юйдо. «Алайдан эсе иш деп, Лейляны кеси да билмей тургъанлай, анасы Шамарыуну училишени бошاپ келген ингиринде айтханы, санын-жанын да жылытып келди да къалды: къызым, сен да, мен да сакълагъан заманынг келип къалды; сёлешгенле да болурла санга, мен аланы сора турмайма; жыйрыкъ алышдырыгъа таукел болсанг, ол ишни ал кюнлеринде тюберик бир-бир шартларын айтып къояргъа сюеме, аллында къалай башланса, анга кёре барыргъа да боллукъду. Башымдан ётген ишди. Манга арнам айтыучу эди. Ол айтханны этгенме да, жангылмагъанма. Мен да анама. Сен да боллукъса ана, инш Аллах. Мен да аналыкъ борчуму этмей амалым жокъду. Къазым, жаным, кёзюм, сен тыш буюрулады туугъанынглай, ары тебирерден иги сагъыш эт: юйюне жашауунг тамалы бла тамыры бла да тюрленирикди. Жюрегинг сюйюп барсанг, жашауда кесибиз сюйгенча болуп къалмагъанын; хар кимни да кесини хали, жюриюшю, айтыуу. Тыш юйюне чыкъгъан аны энчиликлерин алыргъа, алагъа юйренирге борчлуду. Ансыз не бек сюйген адамынг бла жашасанг да, бир акъыл бла, бир ниет

бла жашаялмазса. Биринчи атламынгдан башлап хар затха сакъ кѣз бла къара. Ариу сѣзге эр киши да тиширыу кибикди, ол да суюди ариу сѣзню, сую, тынч халлиге ал бурады. Бургъанда да, хар не жаны бла да аны кесинге тартыргъа, болгъандан да бек суюдюрюрге кюреш. Эр киши бла бир ундурукъгъа кирген алай тынч туююлдо. Кюндюзюнде юйге къарап, аш-сууму этесе, башха иш бламы кюрешириксе, андан арыгъан кезиуонг да болур. Алай эринги кечегиде сакълагъан умутларын а, арыгъанма деп, сыйырып къойма. Бир кюнде ол зат айтмаз, бирсинде кючден тѣзер, ол тѣзюм а кѣп бармайды. Адам суюсе, арыгъанын, къайгъысын ол суюмеклик кери кетерирге боллукъду. Бар ариулугъунгу да анга бурургъа итин. Эринги башын-санын сыла, ариу айт, къучакъла, кесинге къыс. Аны бла уа эр кишини умутларына къошакъ этиледи. Аны не кючбюсюрюеюнге да ачыуландырмача амалла кѣпдюле. Сую билген, суюмеклик бла жашауун ариу этеди. Бир бирден жашырынлыкъ этмегиз. Ол тынгылай эсе да, сен ашыкъмай, аны алгъа элт. Суюмекликни жолу кенгди. Аны хычыуун этерге амалла изле.

Адамны тыш, ич кѣрюмдюсю да ариу, сыйдам болургъа керекдиле. Таза жүрегингча, таза кийим жүрютюрюге итин. Таза ниетле жашасынла жаш жүрегингде. Эр киши къоллары тийгенде, ол тазалыкъны сезерча...

Лейля юйюне ма алай къайтханды. Не сѣз, Шамарыу бир затла уа сезгенди, алай, Хамангерийден къоркъуп, ол сезимин терен асырагъанды. Билмегенча, сезмегенча этип турады.

12

Бюгюн эл сход болады, деген хапар топ атылгъанлай болду Тытыр-ташда. Орамгъа малын сюрюуге къууалай хар чыкъгъан аллына бек алгъа ким тюбесе да, анга сорады: «Нек жъя болурла элни?»

«Билген – билмегеннге айтсын, билмеген а – билгенлеге сорсун» дегенлей болду иш.

Ахырында ишине, башха кюнледеча болмай, эрттерек келе тургъан Саламбий айтды ишни болушун конторуну тенглигинде тюбегенлени бир къауумларына

– Эл оноу этсин. Тѣбентин бир ёре къуллукъчу келип, ма былайда бу зат боллукъду деп, бармагъы бла кѣргюзтют кетген жерде, жараймыды, жарамаймыды, – анга киши да къарамай, иш бардырып башлагъанча туююлдо бусагъатда. Эл оноу этеди хар неге да – ийнегинги къалай ары сюрюуге керегинге да, халжарынгы ал жанын кюнлюм жанына угъай, къыбылагъа бурургъа кереклисин да, юйюнгю башын элни бетин бузмазча, къаллай къошун бла, не къаллай къанжал бла жабаргъа керегин да эл айтырыкъды энди. Бизге, эл таматалагъа-мухтарлагъа, жукъ жетмейди. Бизни ишибиз – элни аузуна къарап турууду. Чууунгу чыгъармагъанлай. Ма олду демократия дегенинг. Ма бюгюн да эл оноу этерикди межгитни къалайда сюрюгизбизге. Тѣбентинден да келликдиле. Саламбий, макемени аллында суюлип, эрттенликден окъуна, нек эсе да, хыршыланып сѣлеше, излегенлерин къысха, лакъап тапдырыр жеринде, ол узун хапарын айтып бошагъынчы, алайгъа кѣп адам жыйылды. Алгъадан келгенле бир затла ангыладыла эсе да, алагъа, эт юлешге ашыкъгъанча, барыр жолундан

къайтып, артдаракъда тийишгенле, жангыдан сорургъа уялып, къатында сюелгеннге сора, ол да инбашын жыйырып къоя, ма алай сюелдиле бир жарым сагъатны алайда. Саламбий кесини ата юйюне санап тургъан махкемени къатында.

Анда сора сагъат тёртлеге, элни келечилери жыйылыр заманнга, Огъары Къабакъмы дейсе, Суу-Арамы дейсе, сёнгюч заводну тийресими дейсе, хапар битеу Тыгырташ элге, къалынланып-бозаланып, ызын тыкъ толтуруп келген сары суу жайыуларына жайылгъанча, ол хапар элге олсагъатлай туура болду.

Хамбалийни къулагъы артыкъда бек тигилди ол хапаргъа. Аны аллында кюн Хамбалий, орталарында, жаннган этмегенлей, тютюн этип туруучу тыпыс отунлай, болгъан чурумчукъланы унутханча болуп, тюкен ишлерге жерчик тилей баргъанды Саламбийге.

– Да, кёрюрбюз. – Саламбий, кёз-къаш бермегенлей, Лейляны юсюнде ангылагъанчыгъы эсине дыркъ деп тюшюп, къысха айтып къойду алай.

Алайда Хамбалийни тамагъына, къусаргъа тартышхан адамныча, бир къаты гулмак келип тохтады. Саламбийни ат башындан сёлешгенине, кесин андан аманнга санамагъан жаш Саламбийни аллына бир зат тилей барыргъа тюшеригин билмегенди. Кесини тенгине санап жүрютючю жаш бюгюн Хамбалийге оспар сёлешип къойду. Нек болгъанын ангыламады алайда. Къаны бузулгъандан аны сагъышын этерча да болмады. Энди Саламбий анга, кеси ёрлеялмазлыкъ тау башындача кёрюнюп: «Мен а аны тенгли бир къалай болалмам!» – деп эриш къапха кирип къалды. «Элге башчы ол менден неси артыкъдан болду. Окъууу эсе, ол да заочно окъуйду. Мен да алай этерге деп турама.

Элге башчыгъа ким келсин деген сёз Хамангерий билмей айтылгъан сёз туююлдо. Аны кёз туурасында ёсген ушайма да, мени атымы къалай сагъынмагъанды ол? Огъесе, башындагъыла не айтсала, алаймы болуп къалады? Демократия ол эсе, демократиянга кюлейим».

Хамбалийни энди аз жерчикде ичине от тюшгенди: къуллукъчуну да къуллукъчу биледи. Айтханымы этип къоймагъанлай, бу жангы дуняны жорукъларына кирирге жол ачмай, манга бош, жерден чёпню алып, бир жанына атханча да болмай, «кёрюрбюз» дегени уа неди муну?

Сагъат тёрт бола, элни ысхылтылары махкеме таба жыйыла келедиле. Тын-тынч, къоншу къоншусу бла, таныш танышы бла ушакъ эте, ашыкъмай келедиле.

Хамбалий да барлыкъды эл жыйылыугъа. Бармай а! Ол да элге къайтыргъа, мында орналып къалыргъа деп турады да. Ёз элимде болайым, тёбентин менден сора да бардыла меничала, манга къарап тургъан жокъду тёбенледе.

Хамбалий, иш къурай, ахчачыкъ тюшюрюр жумушла къуаргъа Москвагъа, Санкт-Петербургда, дагъыда башха уллу шахарлагъа ышырылгъанлагъа артыкъ бек бюсюремейди. Бир жанындан къарагъанда уа, «Къарындаш къарындашны ёлюрюн да суймез, кесинден озарча онгарын да суймез» деген халкъ адет жүрюген жерден кенгирекде тургъан игирек окъунамы болур, деп да келеди кёлюне.

Угъай, Хамбалий юйюнде турлукъду, жумушун да элинде этерикди. Суйген жеринде тюкенчик да саллыкъды, хапчук-харекет да тийишдирликди, ол аны ёсерин суймеген Хамангерийни къызын аллыкъды.

Хамбалий эл сходха бара туруп да, башында ол боранла къайнайдыла, боркъулдагъан къазанлай.

Темирбий да келеди, къоншусу бла, анга бир затла ангылатыргъа къюрешгенча, къолун да булгъай.

Махкемени бир уллу отоунда, сахнада бир тёрт-беш адамгъа дегенлей, эскирек тёртаякъ столчукъ салынып, анда олтурлукълагъа деб а – тёрт аркъалы шинтик.

Отоуда тизгин-тизгин сырылгъан аркъалы шинтиклени ал тизгини бла сахнагъа дери ортачыкъ ариу жууулупду, бояу сюртюлюп, къарасанг, кесинги къюзгюдеча кёрюрча – ма алай. Андан артхалары уа, шинтик тюплери бош сыйпалгъан кибик этилип, эрттеги аякъ ызла окъуна аз эслене – алайды. Ал жаны ариу болсун ансы, къалгъанына ким къарарыкъды муну, дегенча.

Къабыргъаларына тау сынжыр суратлы обойла жабышдырылыпдыла, юсюне уа элни атлары айтылгъан адамланы суратлары тагъылыпдыла. Ол суратладан бийигирекге уа Россейни Президенти Ельцинни сураты тагъылыпды. Аны къатында – республиканы Президенти Коковну сураты.

Ельцинни дагъыда бир сураты, бюгюнню жыйылыугъа деп болур эди, сахнаны халкъгъа туура къабыргъасында да барды.

Не айтырса, кирсенг, бу жыйылыугъа хазырланыргъа эс бургъанлары кёрюнюпдю.

Кире келген, тегерекге-башха бир къарап, алгъаракъ келгенле бла саламлаша, кесин бош жерге жарашдырады.

Хамбалий бек артдан санап, ючюнчю тизгинге олтурду. Бир заманда Хамангерий, къызы Лейля бла бирге келе-келип, ал тизгинде олтурур жеринде артха ётюп, тюз Хамбалийни аллында тизгинге олтурдула. Хамбалийни кёрюп:

– Кел, къоншубузгъа жууукъ олтурайыкъ, – деп, къызына алай айттып, тизгинле арасы бла бош жерге ёте башлады. Хамбалийге уа, ол сёзле аны къагъып айтханча, алай бла уа ыспассыз этерге къюрешгенча, алай кёрюндюле.

Болсада кесинден таматагъа намыс этмей болмай, олтургъан шинтигинде къопхан кибик да этди. Хамбалийни къажыгъан шинтигини къыжылдагъанындан окъуна билинген эди къоншусуна намыс этгени.

Хамангерийге намыс этгенин эслегенин, къарамы бла болса да, билдирсе, бек къууанырыкъ эди Хамбалий. Лейля да кёрсе. Къажыгъан шинтикни, чайнагъан таууш эте, олтургъучун жерине къайтара, Хамбалийге сау бол деген магъанада баш булгъап, Хамангерий жерине олтурду. Лейля да, атасыны ызындан тыншчыкъ атлай келип, желкесинде туюмчек жыйышдырылгъан бал бетли чашчыгъын Хамбалийге буруп олтурур къалды. Эсинде уа: «Кетме... Къал... Кетме... Къал...» Ол сёзлени ичинден къайтара-къатлай олтурады. Бир-бирледе эшитдирип окъуна иеди. Бир-бирде Хамангерий къызы абери айтхан сунуп, анга бетин да бурады. Къызы да, аллай кезиуде жерге кирлик бола, атасына къысылып къалады.

Атасындан уялгъаны ючюн кеси кесине ышармыш эте, бу да абери ишми эшитген болур дегенча, Хамбалийге да артха бир бурулду. Хамбалий анасына жангыдан тууду – тюкен да ишледи, ахча къоллу да болду, эки арбазны ортасында темир ау буруу да кетерилди.

Хамангерийни юсюнде элге, ишге да кьерге, аяулу, аяусузлукъгъа да жюрютюрге жараучу немис ёрге жан барды. Акъ лафсан кёлегини баш тюймеси этилмегенди, ёрге жанын тюймелери да – алай. Мор гелефейи, кюзгюча жылтыратылгъан башлы къара хром чурукълары бу бёкем адамны бир да шорпасы сууумагъанды дерча этедиле. Эркин, азат, къолайлы. Кийиминден да, атлашындан да кёрюнюп турады муну бир затдан да кемлиги болмай жашагъаны.

Лейля къысхаженг жыйрыкъчыкъ бла, кёкюрегин тамагъындан энишгерекде ючгюл ачхан ёрге жанчыгъы, тобукъларын жаба-жапмаз жыйрыгъы, ишлеген жеринде къуру акъ халатын тешмей айланнганына юйреннгенле мынга тюрслеп-тюрслеп къарайдыла. Аны Хамбалий эслемей къоймады: ёсюмюне кёре асыры бийигирекми болурла дерча, бийиктабан чурукълары ёсюмчюгюн болушундан бийигирек этедиле.

Артхаракъ къалгъанла, эшикден кире келгенлей, уллу къычырып, алгъаракъ келгенлени барысына бирге салам берип, къарамлары бла бош жерлени излей, бираз сюелген да этедиле.

Жашауурла да кёп келгендиле. Къартла деп къартла да хазна къалмагъандыла элде, алай элли жашауурланы кёбюсю диннге илешгендиле. Элни ол бек къууандыргъанды: не десенг да, динни ариу жюрютген адам ол аман тютюннге юйренмейди, ичгиге къатышмайды, гудучулукъну душманыды. Элде иш болмагъанлай, хар ким кесине амал излей айланнганда, сёз ючюн, тюкен ишлеп байыгъыргъа умут этген Хамбалийча, диннге илешгенле бир ишден да ыйлыкъмай, элде жумуш табадыла кеслерине – СССР деген уллу къыралны заманларында малланы тууары, ууагъы да сыйынып болмай тургъан мал орунланы, къошланы къыралдан хаух алып, атылып къалгъан чаллыкъланы, силпи басмазча, зыгытларын арыгып, ташларын тазалап, алгъын ишленген усхар илипинчиклени жангыртып, малчыкъла къурап, бир ышыкъла этерге кюрешедиле. Эл аны ючюн жаратады бу жаш адамланы кёбюсю диннге алгъасыннганларын.

Сахнада уа алыкъа киши да жокъ. Жыйылгъанла, не турадыла была дегенча, гыр-мыр эте олтурадыла, бир-бирле бир бири къулакъларына къуш-муш этедиле. Анча халкъны сакълатып, кеси чыкъмай Саламбий, жыйылыуну башламай тургъаны ачыу тийип башдагъаны кёрюнюп турады.

Алай этгенле Саламбийни жүрегин ачып къарасала, анда бола тургъан ишлеге сейир этерикдиле: Саламбий терен сагъышдады, терезесинден къарап, Лейля атасы бла бирге келе тургъанын кёргенде, биз межгит ишлерге жер сайларгъа жыябыз халкъны, мынга уа не жетеди ол ишден? Межгитни бир мюйюшюнде дарманхана ачаргъа демей эсе, Хамбалий тюз элни ортасында тюкен ишлейме дегенча? Хамбалийге уа жетдирirme мен Лейляны манга къызгъаннганы ючюн. Исси къапдыррма. Къызгъанмагъан эсе, ол мен тилеген келечиликни нек айтмагъанды? Юсюме ол беш-тюменликни атып, мени айыплы этерге, уялтыргъа умут этгени ючюн ол да

кѣп кере келир мени аллыма. Менсиз а бир ишлери да барлыкъ тѳююлдю. Энди уа закон бла элни жерине оноуну мен этерикме. Мени оноуумсуз бир жаннга да бир метр жер бериллик тѳююлдю. Мени халкъгъа айланып: «Энди хар затха да, хар ишге да халкъ оноу этерикди, биз а – ууакъ ёре къуллукъчула – эллиле не айтадыла да, не этерикбиз деп, аланы ауузларына къарап турургъа керекбиз» дегеним а орам сѣзледиле, айтыргъа керекли кѣзбайлау сѣзле, къонакъашыр элберле.

Бу къадар халкъ жыйылып, бизге былайны бер межгит ишлерге деп менден тилер къоннге къалды эсе, сора мени да барды къюном: сѳюсем – береме, сѳюмесем – угъай. Кесим танытмай къѳюйам мен былагъа – Хамбалийге бла Лейлягъа. Эллилеге да – алай: артда тѣбентин биреуге керек болуп иш къалса да, адам кѣзю къарарча бир къысдырыкъ жерчигим болургъа керекди. Ол мени къолумда эсе, нек тутмайма арт къюноме, сѣз ючюн, ёргерекге ёсерге онг чыкъса дегенча, аллай бир къюноме, бир тап жерчик. Бусагъатда шахардагъыла эллеринде бирер зат сѳюерге ал бурупдула да, келир бу элли къуллукъчуладан да аллыма бир адам. Анга уа угъай дерге жарамаз. Мында къайда аллай бош жерле дерге уа къайда. Аллах сакъласын.

Эл къайнайды. Ким ыспас этерикди манга, не иги ишлесем да? Ауругъан къюномде сормагъан эл. Машинам бла алайда къабыргъагъа жагъылып къалсам да, этериклери алай болур эди. Кѣресе, Совет властны чигинжилерин окъуна отун агъач этип атдыла, сау бол деген жокъ, иги ишлегенсе деген жокъ. Урушда жаш къюнлерин къюйдюрюп келген ма Темирбий, ма Шаман – къырал кеси окъуна къараргъа керек тѳююлмюдю аллайлагъа. Бизде аладан, Уллу Ата журт урушха къатышханладан, экичиги къалгъанды. Аладан бири тѣшек. Шаман. Темир а, кесин хар ишге сугъуп айланган бир адам, жерни киндиги кеси болгъан кибик. Барсын да ол сакълагъан къыраллыкъгъа дау этсин. Анса, аны эт, муну тындыр, адамла тилейдиле, элге керекди деген сылтаула бла, кесине намыс излеп, менден да озаргъа къорешип айланады. Хатлама».

Ичинден кеси кесине ол сѣзлени айта, Лейляны кѣргенден сора уа бѳютюнда от бола, ёрге туруп, сирирек да болуп, бѣксѳюмюн кѣпдюрюп, байлауу тешилген къол аязы бла кѣкюрек къангасын сылады, къабыргъада тагъылып тургъан къюзгю аллына барып, кѣкюрегин кералгъаныча керип, дѣрденин кѣпдюрюп да бир къарады кесине: не къуллукъгъа да жарарыкъма. Алыкъа барды заманым. Бир тыйгъан затым жокъ: юйюр, сабий дегенча, ууакъ-тѳюек чурумла тыярыгъы жокъ. Бюгюн окъуна Сибирде керексе, ахчасы – иги, къуллукъ шинтиги – бийик, бар деселе, не тохтау. Кѣз-къашымдамы барды чурум, билимимдеми? Оноу этерге уа былайда да тюзелаллыкъма, юйренирикме. Майна, анча халкъ мени чыгъарымы сакълап турады.

Кимни чыгъарсын адам президиумгъа? Элни эфендисе. Райондан келликни, сѣзсюз. Олтурга да турмай, кире келгенинлей, тюзюнлей элтип, сахнагъа, столну тюз ортасына олтуртургъа. Элни аллында кѣп айланган Хамангерийни...

Алайчыкъда кеси кесине тырман этди: ой, башсыз, атасын бери чыгъарсанг, Лейляны къатына Хамбалий къонуп къалса уа! Ичиндегин айтып, кесини ишин битдирип къѳюймазмы? Угъай, Хамангерий жеринде болса,

манга ол игиди. Кимни чакъырсын да адам? Бек алгъа элни эфендиси Эсенни, сора жашайырладан Темирбийни. Ол кесин бир кесек эркин жюрютгенликге, былайда не айталлыкды межгитни юсюнден. Анга башхамыды къайда ишленсе да межгит?

Ма ол ниет бла Саламбий сахнагъа, атлашын да уллуракъ, басымлы этип, ёхтем бет алып, жаратылгъанлы адамланы сакълатхан муну иши болгъан киби, ёхтем бет алып, къолунда бир акъ къагъытлары бла, эки да къалам алып чыкъды. Ары чыгып бара, эсине тюшдю: тёртюнчюге кесини къагъытчысын чыгъарыргъа – айтылгъанны тынгылы жазып турурча, манга шарайып табаргъа кюрешген болса да, аланы сёзлерин жазмай къояргъа ол тапды.

Алай бла сахнагъа чыгып келди кесини Арышауузгъа ушатырдан. Да – не? Бу гитче тау элчикде ол биринчиди, Чингиз деген да биринчи дегенди. Темучин да Чингиз хан – Биринчи хан – алай бла болгъанды. Таулула анга айтхандыла Арышаууз деп, тоноуларындан, эл-жер барамталагъанындан тоя билмегени ючюн. Алай аны оноунда, иелигинде къайда аслам адам, къайда уллу жерле болгъандыла. Артда. Ол да башлагъанды да бир гитче затчыкъдан.

Ма ол ниетчиклерин кёрлюк эдиле ары келгенле ол чыгып келген эл таматаны-мухтарны кефинде.

Чыгъа баргъанлай, стол къатына келип, адамлагъа къарап, кёрюп къалыгъыз мени дегенча биаз сюелди. Сора бир шинтик жетмегенин кёрдю да, ол райондан келлик келечиге шинтик салыргъа кереклисин терк окъуна ангылады.

Саламбийни тегерегине-башына сынчыкълап къарагъанын кёргенле бу не тегерегин къармаргъа къалгъанды, башларыкъ эсе бу жыйылыуну, адамланы тыйып турмай деп, ичлеринден тырман этедиле.

Бир шинтик келтиртирге керекди. Охо, бир олтурсунла да былайгъа чыгъарыкъла, сора иш кесин кёргюзтюр.

Жыйылгъанлагъа энтта бир тюрслеп къарады да, ауузуна келип тургъан сёзле, ашларын чёплерге къадалып тургъан чыпчыкъла, адамны кёрюп, гур деп юркюп, кёкде къайсы къайры тап болса, ары учуп, кёзден таша болгъан киби, ауузуна жыйылыуну башларгъа деп хазыр этип тургъан сёзлери чач-тук болдула. Къолунда айтырыкъ сёзлери жазылгъан къагъытчыкъ барды. Школ дефтерден бир бет. Анга къараргъа да унутуп къойду: Хамангерий къызы бла бирге олтурупду уллу отоуну тюз да ортасында. Аланы артларында шинтикге Хамбалий къонупду. Аланы айырыргъа керекди.

– Салам алейкум, жамауатым! – Саламбий ол сёзлени да къагъытына жазып чыкъгъанды. Алай, аланы айта туруп, къагъытына къарамады – Лейлягъа тигилипди къарамады. – Бери, былайгъа элибизни эфендиси, сиз барыгъыз да таныгъан Эсен бла урушну ветераны, не ишибизге да кёлю бла къайгыргъан Темирбий чыкъсала, къалай кёресиз. Бюгюн межгитни жумушу бла жыйылабыз да, ол ишге да Темирбий кёз-къулакды. Ала экиси да былайда болсала дурусду, мен тюз ангылай эсем.

– Болсунла. Угъайыбыз жокъду. – Жыйылгъанладан бир ненчасы, бир бирге да тынгыламай, алай айтдыла.

Кёзлерин Лейлядан айырып, тюз да аны арт жанында кёз ауруу болуп олтурган Хамбалийни уа кёрген иш да этмегенча, олтурганланы ичлеринде къарамы бла отоуну къармай кетип, Эсенни тапды да:

– Кел бери, Эсен. – Ол сёзлени айтханы бла бирге Саламбий къарамын биягъы Хамангерий табагъа бурду. Лейля бу жанына къарамайды. Кёрмейди муну, жыйылганла бла ёхтем сёлешген эл таматаны. Ол угъай да, бир-бирде артха бурулуп, Хамбалийге бир зат айтады, бир а атасыны къулагъына бир затла шыбырдайды.

– Энди уа айтылган затланы жазаргъа ахыр тауусумубузну да келишидирип жазаргъа былайгъа къагъытчыбыз Назилия чыкъсын. Угъай демейсиз да-а? – Биягъы къарамы бла жыйылганланы бир айланып чыкъды да, Хамангерий тийреде тохтады.

– Чыкъсын, чыкъсын! – Бирле, къолунг-бутунг чыкъсын, жыйылыуну башла, башлай эсенг дегенча, хыны къычырдыла.

– Ары чыгъарыргъа неге керекди, былайда, мюйюшде, бир столчукъ къурашдырайыкъ да, олтурсун да тынгыласын, – дегенле да болдула. Алай бу сёзлени эшитмеди. Эшитирге суймеди да, эшитмеди:

– Къагъыт-къалам да ал да биргенге, сен да былай кел! – Ол къагъытчысы Назилиягъа бир тюрлю бир магъанасын ачыкъларгъа къыйын болган къарам бла къарады.

Тамам да юч шинтик барды. «Охо, ол райондан келликге уа? Лейлягъа уа? Келип иш къалса да райондан адам, шинтиги хазыр болсун!» Кеси ичинден ол сыгъышланы эте, ол акъылын айтырдан алгъа кёзлери биягъы Хамангерий тийрелеге жетди. Хамбалий къатында олтурган бла шош ушакъ эте турады. Аман акъыл, къайын отдан урходук чартлагъанлай, мыйысына чапды.

Биялумкъдан тиш тюшер иш башланырданды.

– Хамбалий, былай бу ал жанында шинтиклеге къара да, бир ариуу-ракъларын, тазаракъларын сайла да, бери бир узатчы. – Саламбий урходукну алай бла суууртургъа умут этди, тюзюнлей Хамбалийни кёзлерине, арпа кибик, битип.

Хамбалий да кёп сагъыш эте къыйналмады. Саламбийни алай айтырыгъын билип турган кибик, ол жууабын сакълатмады:

– Алай аллында ол жумушну этерикле бардыла. Алагъа айт, шинтикле керек эселе. – Хамбалий садакъ огъу жазмагъан уучу болду.

Хамбалийни ол сёзлери Саламбийни жүрегин чанчдырдыла. «Элде мухтарлыгъымы бетин да этмей, тенглик хатерге да батмай, эл аллында уялтды таза да». Къара чибизи къапханча, бети къып-къызыл болду Саламбийни, къаны бетине уруп, чанчхан иш да этди.

Жыйылганла да эследиле аны халын. Саламбийни бла Хамбалийни суулары сюзюлмегенин сездиле. Чурумун билирге уа къайда.

Ары дери жүрегине тюшюп турган ачыууна дагъыда бу жууап да къошулуп, тамагъына бир тюрлю буштукъ тыгъым болуп тохтады. Ол алай эте тургъунчу, аллында олтурганладан бири сахнагъа шинтик узатды.

Ачыууну башындан баса, тунчукъдура, къагъытына къараргъа да унутуп, башлады, тили бюлдюргю эте:

– Райондан келликни жери хазыр. Башлай турайыкъ да, келсе, сёзюбюзге къошулур да къалыр. Не дейсиз? – Саламбий жыйылгъанлагъа, кёзюн Хамбалий табагъа жетдирмезге кюреше, къарады.

Хамбалий жаратмады бу халны: айхай да, быллай кюннге къутулгъан кимге тергеулю сёлеширикди? Быллай иште кесин сакълар ючюн не да этерикди – жалынырыкъды, жойкъулланырыкъды, къаймиширикди, кесине тап тюшсюн ансы, ётюрюкню да басарыкъды, энишге баргъан сууну артха бурургъа кюреширикди; бу шинтигинден тюрюреме деп, аллына сюелгени уа не амал бла да тайдырлыкъды; былайдан ёсерикди ол республиканы къуллукъчусуну даражасына; ол муратына жетишир ючюн а башындан келген оноуну бир кишиге бет этмей мажарлыкъына не сёз.

Саламбий жыйлыгуну иги кесек заманны башламай, халкъын сакълатып тургъаны ачыу тийип, Хамбалий жерине олтуруп тургъан кемине ол къууумланы акъылында сырып чыкъды. Кесини жууабы уа къайры барып тийгенин эслемеди, уугъа биринчи кере баргъан мараучу кибик.

– Эл оноун этсин. Келлик келе туруп. Нек сакълайбыз кимни да, эл оноуу элни къолуна берилди эсе. – Саламбий асыры кёп чайнап башлагъаны ачыу тийгени букъдурмай, Темирбий алай айтды.

Да кимден чыгъарыкъ эди, Саламбийни акъылына кёре, аллай кесгин, лакъап сёзле Темирбийден башха.

– Айт сен сора айтырыгъынгы. Акъылынгы билдир халкъгъа. – Саламбий къатында олтургъан Эсеннге къарады. – Элде дин иш сен айтханлай болургъа керекди.

– Да, айтайым. – Эсен отоуда олтургъанланы кёбюнден жаш болгъаны себепли, олтуруп тургъанлай сёлеширге жыйылгъанладан уялып, алагъа намыс этгенин билдирди. – Сёз межгит ишлерге жер сайлауну юсюнден барады, мен бир зат ангылай эсем.

– Алайды, алайды. – Энди Саламбийни ауазы да жумушагъанды, бети да жарыгъанча кёрюнеди. Хамбалий таба кёзю жетип иш къалса уа, къарамын сур этеди.

– Алай эсе, мен айтырыкъ былайды. – Эсен, акъылында болгъанны айтыргъа-къалыргъа да билмегенча, нек эсе да, арсарлыкъ ауаз бла андан ары бардырады сёзюн. – Элибиз артыкъ уллу болмагъанлыкъгъа, узунуна иги кесекге созулуду. Орта Азиядан къайтханлы бери бош жерледе жангы жамауатла да къуралгъандыла. Аны да элни кенгергенине, бютюнда созулгъанына сана да къой. Межгит а элни къайсы жанындан да адам байтамал жетерча жерде болургъа керекди. Хар жамауат кеси тийресинде бир межгит ишлерге деп сюелмесин да, бизни бир-бир эллерибиздеча, хар кимге да тап жерде элге бир жарагъан межгит ишленсин. Майна, былайдан узакъ болмай элни тюз ортасында аламат бош жер барды. Ма алайда ишленсе тап кёрме межгит. Сиз да айтыгъыз акъылыгъызны. Бир баш – иги, эки уа – индан да иги. – Эсен, айтыргъын айтып бошагъанын билдире, жыйылгъанлагъа къарай, жерине олтурду.

– Сен а не дейсе анга, – Саламбий онг жанында олтуруп тургъан Темирбийге къарады.

– Тейри адамы, – деп башлады сёзюн Темирбий, жеринден ёрге къобаргъа кезене.

– Олтур, олтуруп айт, санга не айып, олтур, – Саламбий къаты болурданды.

– Былайда бизге къарап олтургъан – элди, элни аллында ёрге туруп сёлеширге эринмейме, сиз да эринмегиз, барыбыздан да эл таматады. Мен ёрге къопмасам, манга да киши къобарыкъ туююлдо. – Темирбий, ёрге туруп, эки къол аязын да столдан айырмай, сёзюн бардырды. – Элге табынлай этерге керекди. Эсен айтханлай болсун: жашха, къартха да алай тапды. Артыкъда, мен акъыл этгенден, бу жаш адамла диннге ал бургъанларын иги этедиле. Аман тютюнден, аман ишден кери болурла, ичги дегенинги харам этерле. Бизге бюгюн кереги олду. Жашла элде болсала уа, чаллыкъларыбызны къаура басмаз, болгъанны чачып, ахесеклеп бармагъанлай, малчыкъла да къуарла, къанбузла къыралыбызны буздула эсе, биз бузулмайыкъ, адетни, хунерни, ёмюрледен бери атыбызны игилик бла айтдырып келген иш кёллюлюгюбюзню эски этмейик ...

Былайда Хамбалий Темирбийни аузуна чапды:

– Чаллыкъ-маллыкъны мен билмейме, алай жангы заманга да жанашыргъа керекбиз, башхаладан артха нек къалабыз? Элледе тюкенле, не билейим, башха затла ишлеп, сатыугъа тюзелип, автолавка къачан келеди деп сакълап турмазча, элге ма аллай тап онгла къурайдыла тебентин жашагъанла. Межгит къалайда салынса да, башхамыды. Барама деген табарыкъды жол. Табыракъ жерлени эл жумушлагъа жаратыргъа керекди. Алгъын заманла къалдыла, кетдиле...

Жыйылгъанла битеу аны таба бурулуп, сейир этип тынгылайдыла.

Темирбий да, сёзюн тыйып, тынгылайды.

– Сенсе кетип тургъан. Кесингден таматаны аузуна чапма. Олтур жеринге. Сёлеширге сие эсенг, бир акъыллы зат айтырыгъынг бар эсе, санга да жетер кезиу. – Саламбий Хамбалийге бетин бузуп къарады да, олтур жеринге деген магъанада къолун булгъады.

Хамбалий,къайнай тургъан чеплеу жаугъа тюшен чырламагъа ушап, къалай эсе да, жыйырылып къалды. Кесин жунчумагъанча этерге кюрешди. Болалмады: ол сёзлени Лейля эшитип турады. Хамбалий, аны билип, иш этип айтханды ол сёзлерин. Халкъны аллында болса да – бир иш, анга тезерге боллукъ эди, алай Лейляны аллында айыплы этерге кюрешгени уа ётмез... Хамбалий, бармакъ жүреклерин да ачытып, жумдурукъларын алай къаты къысды. Атылып чыгып, Саламбийге он бармагъын къадап къояргъа хазырды. Алай Лейля ол сёзлени эшитмегенча этип къойду да, Хамбалий кесин алайда тыйып къойду.

– Айтма къой, тыйма, – Темирбий аны аузуна чапхан Хамбалийни жашлыгъын тергеу этди: жаш адам женгиллик да этеди, Темирбий сюелгенлей турады.

– Айт, сёзюнгю боша, – Саламбий, бети иш да агъарып, алай ауазын а тюрендирмезге кюрешип, Темирбийге бурулду. Кесин алайда хорлагъаннга санады, акъ атха мингенча болду.

– Да, кёп айтып тургъандан не магъана, ол айтылгъан жерге тохташайыкъ да, районнга билдирсин Саламбий.

– Уланла, элге жашаргъа уа керек туююлмюдю? Межгитден сора иш жокъмуду? – Хамбалий, биягъы унутду къайда болгъанын, тюз да аллында Лейля олтургъанын.

Темирбий, жукъ да айтмай, энди ол да эркинди акъылын айтыргъа дегенча, жерине чёкдю.

– Барды иш андан сора да. Алай ол да ишди. Хар жердеча, бизде да этилирге керекли. Сени тенгли бир ангыламыбыз болмагъанмы сунаса бизни... Былайдагъылыны... – Саламбий жана тургъан отха фатеген тамызды.

– Алай акъыллы эсенг, алгъа элни ашыны-башыны къайгысын этерге керекди. – Хамбалий да къакъды бу жол.

– Акъылыбыз жетмесе, санга сорурбуз, бюгюн а сени акъылынг керек туююлдо. – Хамбалий таба къарагъан да этмей, Саламбий къагъытчы Назилигъа къарап айтды: – Бу керексиз атдым-сатдымланы ары жазма да, Темирбий айтханча, протокол эт да, тамбла окъуна чапдырма кесим ары, районнга. Энди айтыргъы болгъан бармыды?

– Барды. – Хамбалий жеринден туруп, чабып атлай, сахна таба, аякъларын кенгден алып, эки къолун да, къалкъа тутуп силдей, кеси кесине неле эсе да мурулдай, атылды.

Тапкала таба бурулмай, тюзюнлей барып, секирип, сахнагъа чыкъды да, Темирбийни аллында ичинде да гара сууу бла тургъан стаканны алып, Саламбийге къарап:

– Сенден акъылсыз юйюне жетмесин, – деп, кенгден силдеп, ыстаканны сууун бетине къуюп ийди.

Саламбий къолун да кётюрдю ёрге, алай Хамбалийни силдеми алгъаракъ болуп, шап деп, стакан суу бетин жамлады. Саламбий къолларын бетин айырып, юсюн-башын къагъаргъа къалды. Ол кезиуде Эсен:

– Аллахны айыбы жетсин санга, быллай сыйлы ишни юсюнде кесинги тыймадынг эсе, – деп, Хамбалийни къолундан бери тартып, сахнадан энишге силдейим дегенлей, Темирбий бирси къолундан тутуп тыйды да, алайда къозгъалгъан жамауатха айтды:

– Эл бузулса, ма быллай бирни хатасындан бузулдукъду. Биз бюгюн этген оноу ма быллай къылыкъсызла азыракъ болур эселе деп, бу чайкъа кюнледе айыплы болмайыкъ деп этилген ишди. Келигиз, алай этейик – муну элни оноуна къояйыкъ, элни айыбындан уллу айыб а къайда. Бар мындан ары. – Темирбий, Эсенге да не эсе да бир затла айтып, Хамбалийни сахнадан энишге тюртюп, Саламбийге бурулду: – Алай да болады, къайгырма, адетден чыкъма.

Хамбалий, баштёбен болгъанлай, эшикге къачып чыкъды. Жыйылгъанла да, къуш-муш эте, эшикле таба юрюлдоле.

– Угъа-ай, мен аны алайлай къоярыкъ туююлма, милица бла кюрешем, мен анга кесим танытырма кесими – Саламбий къолун хыны тартып, Темирбийге сурланды.

– Билгенингле, – Темирбий да, сен а андан да оу кёреме, дегенча, къаты болмай, къолун бошлады. Эсен да, аны кёрюп, Темирбий бла бирге чыгып кетди.

Къалгъанла ёрюшге чапмадыла. Лейля да, баштёбен болуп, атасыны къолтугъуна жабышып, кёрмегеним ол болгъу эди дегенча, шош чыгып кетди.

13

– Къайда ёлгенсе, жылдан бери бир аякъ басмадың да, аякъларыңдан бошар эсенг да. – Не заманда да, урушдан бери да, бир бирлерине чам адет-де этиучюлерин къайдаладан бери да тешек болуп тургъан Шаман Темирбийни, ол башын тюз да босагъадан къаратханлай, танып, «къакъды». – Бир эгечден туугъаным бу дуня жолу ачылгъанлы, ачылмай къалыр эсе да ол, Тюркге эсине тюшгени сайын бир барады. Ол айтады бирде: 1903 жылда, жашайыр заманына кирген кезиучюгюнде ары кёчген Чомаланы Исмайыл Терс-Къолда миннген атыны атлашыңдан танып болгъаныны бир сейирлик хапарын айтхандыла манга, деп келеди: Тюркге кёчюп орналгъандан сора элине-жерине тансыкъдан, тюшюнде аты келе тургъанча болуп, «чакъ» деп, аны налы тийген ташланы санап тургъанын да, атлашыңдан ол аны аты болгъанын биллип болгъанды. Аллайын, къабакъны ачып, арбазгъа атлам этгенинглай билдим сен болгъанынгы. – Шаман, олтур-къал дегенни да унутуп, ол «къакъды» хапары бла бошады саламын.

– Да, сен къаргъамасанг да, тёрттахан болургъа жетип турама. Алай, мен ёреме, сенсе, ма, сыртыңдан тюшюп тургъан. Алай тынчды деп. – Темирбий да жууабын чам бла тапдырды татах нёгерине, алгъаракъдан бери да келмей тургъаны ючюм кечим тилегенча, чамын да жумушата, Шаманны юйдегиси Татлыхан салгъан аркъалы шинтикге олтурду.

Шаман таза да эригенди. Бети бир тюрлю жютюленип, гидагъа ушап къалгъанды. Сакъалы къыпты бла къысха къыркъылыпды. Алай ол да урлялмайды бетини, бузулгъан айранны суууча, кёксюлдюмлюгюм, сазлыгъын. Мындан алгъаракъда келип кетгениңден эсе бираз тюрленнгени болур дерча, алай эледи Темирбий нёгерини бетине бир къарагъанлай.

– Не хапар элден-малдан? Бир жары чыгъалмасанг... Телевизор деп бир зат чыкъгъанды да, анга тирелип турсанг, адам къолуна алырча бир зат кёрмейсе. Жаш адамла тешинип, орамгъа жайылып къалгъанча, сахнада, эчкиле къая ырандача, секирип, бутларын ёрге кётюргенден сора жукъ билмей... Кеслери уа бир алышыңмайдыла да, таланнган... Къуру бирле... Аладан сора адам баласы къуругъанча. Бизни заманыбызда болуучусуча, Кавказ жаныңдан бир адам кёрюмдейди да, таланнган, ара сахнагъа. – Шаман хар эки сёзден, солууун теренден тартып кючден алгъанча, сыгъынып солуй, Темирбийге эрттеден бери да тарыгъыргъа деп тургъанча, ол оюмун айтып берди.

– Да сен а жаш къызланы бутларына къарап турмасанг а болалмаймыса? Эсингдемиди, бир ныгъышда тытырташчы къарт жазыучубуз Таукъулланы Бертни айтханы: радиону бла телевизорну бир иги ишлери барды – айтханларын, кёргюзтгенлерин жаратмасанг, чык, деп ол гитче киндикчигин солуна буруп къойсанг, ёчюледи да къалады. Сен да алай эте тур. – Темирбий саусуз нёгерини тешекден эрикгенин бир кесек унутдуруп муратда, чам этгенин къоймаздан болду.

– Ол айтханыңда да барды... – Шаман алай бла акъылын айтыргъа тебирегенлей, биягъы Темирбий аны сёзюм бёлдю.

– Жаш къызлагъа дегенимими айтаса?

– Кет, кет, къарының ауруй турады сени. Сен эки аягъы юсюңде... Айланаса, кёресе, эшитесе, акъылыңгы айтаса. Бир-бирледе уруш бла бай-

ламлы районда бир жумуш болса, сени да ары элтедиле да, сени гумхотунгу да кёрючюме телевизорда. – Шаман, аурууу кысып турганын кёрюзтмез муратда, солууун да акырынчык, шошчук алыргыа кюрешеди.

Шаман тешек болганда, анга азык ашаргыа табырак болур эсе деп, аякларына кюшдуруп, болушундан бийигирек этдирген столну ундурукгыа жууугурак тартып, Татлыхан столгыа исси локьумла бла жангы бишлак туурамла, чын чайник бла бир да кьалмуьк чай салды да:

– Бюгюн бир кюйчугьуз аман аууз ачханыгызыны, аллыгызыда – ашыгызы, аууз тие айтыгызы хапарыгызыны. Кесигиз кьуярсyz чайны. Сууутмагызы. Кьабыгызы. – Ол сёзлени айтып, эр кишилени хапарларына кесин таныганы да кьошулургыа, тынгыларгыа да соймеген, эр кишилени кеслерин эркин кьояргыа анасы юйретгенден Шаманга барганы да чыкмаучу Татлыхан отоудан чыгып кетди.

Темирбий Шаманны аурууун уста биледи: тобук омурууунда гранат жаркчачык бюгюн да турады. Ол бир-бирледе ирин этип, атларгыа кюймайды. Жамызыны шаугютю да юзюлгенди ол сермешде. Окь тюз да кёз тюбюне тийип, желкесинден чыкгыанды. Мыйысын чачдырмай кюйганы уа! Окь тийген жеринде, тюз да кёз тюбюнде чикина бармак жюреги сыйынырча, дорбун болуп кьалганды. Ол жарала бары да жангыра-ашлана кьайдан, сюргонден бери да, тынчлык бермегендиле Шаманга. Не болса да, бу арт жыллагыа дери кымылдай айланганды. Бу арт юч жылда уа жаралары муну тешекге кьадап кюйгандыла. Да тартды арбасы Хорламны 66-жыллыгына дери, аумай.

– Элтиб а, – деди Темирбий да, локьумлагыа узала, – манга бергенлери сени болсунла. Хорламны кюнлеринде аскер Парадха экибиз да бирге кьарайбыз... Аллай кюнледе, сора школчулагыа ол Уллу Ата журт урушну юсюнден айтыргыа иш тюшсе, ары чакырыучу заманларында да экибиз да бирге болуучек да, алай болмаса, киши атыбызны сагынмайды... Абери айтсанг а, билгенлери: «Сени мен иймегенме урушха». Окьдан да кьаты тийген сёзлени, жабышмак кьар гулмакны кибик, бетинге жабышдырып кьоядыла бир-бир сибирткиууатла. Башха заманлада уа бармыса-жокьумса? Киши сормайды. Кьыралны азатын сакьлаганланы учуз этилгенлери бизни бютюнда кьыйнайды. Былай боллугьун билсег а...

Темирбий, онг жингиригин столгыа тиреп, кьол аязына уа жаяк орамын жюклеп, сол кьолу бла локьум алып, кьапмыш эте, Шаманны бетине битгенлей, ол сагышла бла иги кесек турду. Жарты локьумну сай табакьны кьыйычыгына салды да, узалып, гулоч таягыын сол тобугьуна таяндырыпды.

Да, былай боллугьун билселе окьуна, не этерик эдиле ала: Ата журтубуз ючюн, Коммунист партиябызны башчылыгы бла – алгыа! Была билген ол эди. Не Шаман, не Темирбий алыкьа бир сокьуранмагандыла Ата журтну сакьлар ючюн кеслерин аямаганылары ючюн. Алай жарсытхан а бек этеди ол учузлукь.

– Урушну Россей кеси башлаганды дегенлеге уа не айтхын? Кьара тууар бокь басмаганылагыа кьалганды да кьырал оноу, андан бола турадыла быллай ишле. – Шаман да, телевизорда кёргенин, эшитгенин билдире, алай айтды. О-о-х деп, терен кючсюндю.

Темирбий, сангырау болуп къалгъанча, акъдан-къарадан да жукъ къошмады Шаманны сёзлерине.

Шаман да, Темирбий да бирден ёкюннгенлерин кёрген аланы дуняны юсюнден сагъыш этерге, иш былайдан барса, Россейинги сау кёрейим, дерге къоркъмагъан ниетлерине ийнанмай болмайды. Жаш адамланы жыйылыуларына чакъырса да, этиучолерича, ачыкъдан саладыла сёзю. Артыкъда бек урушха кетген аталарын танымай къалгъанла, энди кеслери да къарт болуп, аталары нек жоулгъанларын аллай хапарладан сора бир да ангылаялмагъанла сагъайыпдыла быланы айтханларына.

– Да, къара сен алагъа, – деди, тынгылай кетип, Темирбий, – дагъыда ол башыбузукъла ёз сабийлерин, туудукъларын да не тюрюлю къыйынлыкъда да да туугъан журтларына кертилей къалыргъа юйретедиле. Жашау да, ызында бир кётюрюле, бир а таркъайыргъа жете баргъан сууча, бир зат болгъанына ийнандырыргъа кюрешедиле. Шаман жарсып айтхан телевизор, сабийни терсине тюзетген бир болмачы газет кибикле, тюз ниетлик бир сагъынылмагъан китапла болмасала, быланы ишлери да бир затха ушарыкъ болур эди. Алай, не хазна! Дуня жар башына келип тохтагъаннга ушайды.

Бир да унутмайды Темирбий, Хорламны 65-жыллыгъыны къууанчына район арада жыйылгъанда, Таукъуладан урушда жоулгъан Бексолтанны жашы кесини атасыны юсюнден жазгъанын азбар айтханын. Анга атасы кеси анасына къагъыт жазады керти дунясындан. Жазылгъанны кёлюнден билирге артыкъ жан атмаучу Темирбийни эсинде къалгъан ол узун назму:

Сурадда бу жаш мудахды деп,

Мени ыннама аманат этгенинг.

Кёк да кеси кёклюгюне къайта башлагъан заман эди,

Кырдык жерден ура башлагъан заман эди.

Мени мудахлыгъым къыралгъа хата туююл эди,

Сен ишинги къойма аны ючюн деп,

Къаты айтдыргъан эди ыннам.

Ол кезиуледе окъуна билген эдим

Уруш къыйын иш болгъанын мен:

Тауусула билмеген иш,

Тоя билмеген арышаууз,

Ичинде сюлесин болгъанча.

Халкъда алай айтадыла аштапар мухарлагъа.

Мени жашауум къара булутлу болмаз ючюн

Кесинги сакъла...

Сакълаялмадынг, –

Къыралынгы кюнюн булут урламаз ючюн

Сени жанынг керек болду да,

Бердинг...

– Таза да алай, – деди Темирбий, ол назмуну азбар айтып бошагъандан сора. – Кёзюбюз юсюнде бюгюн да ахыр солумлары, аталарыны, аналарыны, суйгенлерини, сабийлерини атларын айта, ахшы муратлары тамакъларында, къан юйюшгенча тохтагъанын кючден жута, жан алгъанланы не деп унутурукъбуз биз!

– Мен да анда эдим да, хомух. – Шаман башын бери, Темирбий таба, буруп, кьобаргъа кезенди. Темирбий, аны кӛргенлей, секирип кьобуп, кьучакълап, аркъасындан бери акьырынчыкъ тартып, аякъларын ундурукъдан энишге салындырып олтуртду. Солууун да кьыйналып ала, Шаман сӛзге кьошулду. – Айга эсенг, толуракъ айт муну. Мен да тынгылагъан эдим анга сагъайып. Анда дагъыда быллай тизгинле бардыла, унутмагъан эсем. Жаш айтады:

Сени таныгъанла

Санга ушатадыла мени.

Саныммы?

Жаныммы?

Огъесе этимимми ушайды санга? –

Айтмайдыла тюзюн.

Сени юсюнгден ойнап да

Бетинг къара болсун дерча,

Бир аман сӛз айтмайды бир адам.

Ма ол ниязынга ушасам сюе эдим мен а.

– Тейри, алайчыгъына уа мен да эс бургъанем. Алай, ол назму бла айтханлыкъгъа, биз къара сӛз бла айтабыз. Магъанасын айтабыз. Ансы, кьайда аллай эс энди назмула, бир эшитгенинглеи, эсингде кьалырча. – Темирбий жашауундан тарыкъгъанча, ёмюрюнде этмеген ишин этгенча, Шамандан окьуна уялды.

Шаман, ох-тух эте, башы тӛгерек айланнганын къарамы бла Темирбийге билдирди. Сора биягъы башын кӛтюрюп, юню ичинден къарап, кӛкде бир тюрлю кьайгъысыз жюзген, бетлерин кюнден тӛрт-беш кере тюрлендире туруучу булутланы кӛрюп кьоярыкъ кибик, чорбатха къарамын кьадап кьойду. Солууун алып, иги теренден да кьочсюнюп, кӛксюлге тартхан, иги да эриген эринлери ышартыргъа кьореше, Темирбийни кьакъды:

– Эсинг не заманда да хазна болмагъанды, болмагъан. – Шаман бир да тӛшек болуп тургъаннга ушамайды. Оюнун кьоймайды.

– Да, сен а бир да башы бла эте болурса. – Темирбий да Шаманны оюн сӛзлерине ойнап кьошулду.

Алайда оюн кьабына-ӛчюле тургъанлыкъгъа, Темирбийни тынгысыз этген, жарсытхан, жукъусун сыйыргъан затла, тынчлыкъ бермей, тил кьыйырына келип турадыла. Муну да жюрегин нек кьыйнайма дегенча, Шаманны оюнуна оюн бла жууап эте, олтурады. Алай, тыялмады кесин. Жарсытхан затларын айтып башлагъанда, кӛлден суу ычхыннганлай болду.

– Да, биз былайда не кьанкьылдаргъа кьорешсек да, жашау а тюрленнгенди. Жаныбызны-къаныбызны аямай кьорешгенибиз кьуругъан чӛп кибик да кӛрюнмеди кьыралгъа. Болсада Бексолтанны уланыча да болурла, сӛзсюз. Алай бусагъатда кӛзге, ауруу болуп, шарт кӛрюннгени – адамла ахчагъа жан атхандыла. Уруш этерикдиле, тьуюш да ачарыкъдыла ахча ючюн, тейри адамы. Бир затла эшитдим да мен ол жыйылыуда. Санга айтмайым деп тура эдим ансы. Бош бир кӛрейим деп келгенме. Айтдырмай кьоймадын, агылып кьаллыкъ.

– Анса уа, сен айтмасанг да, бир кефли турама да... Шаман биягъы солууун теренден алды.

– Адет, намыс къуруп барады. Бизге намыс этмейдиле да этмейдиле, кеслери, эндигиле, бир бирлерине этмейдиле намыс. – Темирбий энди, халгъа кёре, ойнап сёлешир акъылда туююлдо. – Айымыса, энди бизге не къалгъанды. Мен бир затла кёрдюм тюнене. Межгитге жер сайларгъа жыйылгъаныбызда. Сом ючюн бир бирни къырып саллыкъдыла, тейри адамы. Антсыздан туугъан антсызма мен мындан артхасында элни аллай бир ишине къатышсам.

– Да элде бек тамата менме жыл сан бла деп, доп-доп этип не айлана да, аз затчыкъ ючюн элден ёнгелерик болуп. Бир тели бир зат айтханды деп, сен да бир арт бур да элге, сора элни тюр бола баргъанына туурадан къара да тур. Оноу этерге Батицкий* келгинчи сакъла, уллу къыралны бетин жоймаз ючюн жаныбызны, тёшноу бла салтаны орталарына тюшген темирлей этип, жашлыгъыбызны да харам этгенле энтта бизге бир оноу эт деп. Батицкийден таматала да тыялмагъандыла къыралны ойгъанланы.

– Тамата уа боламыса! – Алайчыкъда Темирбий Шаманнга, бир жангы зат айтыргъа хазырланганча (айтыргъы уа керти да жангы хапар боллукъду Шаманнга), бир кесек мычып, къарамын нёгерини бетинден алмагъанлай, сагъайды. – Билемисе, ненчаулан барбыз бюгюн биз, урушха къатышханла болуп?

– Да не айтыргъы. Юзюле бара болурбуз дейме. – Шаман кесини жашауу да хоча болмагъанын, ол кетгенлеге жууукъ заманда кеси да къошуллугъун кёзю-къашы бла билдиреди. – Анса да иги турабыз. Хорламны кюнюнден бери 65 жыл озду эсе, ары энтта 4 жылны къош да, сана.

– Хау, тейри, тюз айтаса. – Темирбийни акъылына аллай сагъышла келе туруучулары эсертди. – 1941 жыл, Ата журт уруш башланган жыл, туугъанлагъа окъуна ма 69 жыл болады. Ол жыл 17–18 болгъанлагъа уа, урушха барыр заманлары жетгенлеге, ма бюгюн 90-нга жууукълашханды жыллары. Сау къалгъанларыны. Сени бла меничаланы.

– Алайды. – Шаман анга угъай деяллыкъ туююл эди.

Уруш башланганда, анга тюгел 16 да болмагъанды. Саулугъу, санысыфаты къара иште къатханын шарт этгени себепли, кесини жыл санындан эсе уллуракъ да кёрюнгенди Шаман. Ол себепден аны ол жыл, урушха иерге жыл саны келишмегени себепли, трудовой фронтха жарарыкъ, къошчюгю-къарыучугъу барды, деп Уллу Ташха** ашырдыла. Таулу жашла хар ауздан да бар эдиле биргесине. Алай, этимине, ишге узалгъанына къарап, бу адам немислиле бла туююшюрге да жарарыкъды дегенни айтып, адам саны жетишмеген аскер бёломлеге жангы жашла излей-къармай келген майор айтып, муну да, дагъыда бир татарлыны бла чувашлыны да 6-айлыкъ курслагъа жибердиле. Алай бла 1942 жылны ал айы Шаманни урушха кирген айы болду. Ол заманлада Южный деп ат аталгъан фронт къурала башлагъан жыл болады. Немислиле сайлама кючлерин Кавказ табагъа бурдула. Фронтха аскерни генералы Рокоссовский башчылыкъ этеди. Шаман да, къысха курсланы бошагъанлай, ол фронтда бир бёломчюкню таматасына салынады. Ол себепден, Шаман «алайды» деген сёзюн айтхынчы, аскер жашаууну ал бёломчюгю кёз туурасына келип къалды.

– Алай эсе уа, хы де. Айта турама: бюгюн Къабарты-Малкъарда урушну 948 сакъаты, урушда баш иелерин тас этген 2288 тиширыу, тылда ишлегенледен 10470 адам жашайды. Миллионнга жууукъ адам жашагъан республикада... Сакъатланы ичинде сен да барса, мен да барма. – Темирбий Шаманны сейирсиндирлик зат айтхан кибик, аны бетине аралып тохтады.

– Хорламны 65-жыллыгына урушха къатышып, бюгюнлеге жашап тургъанланы хар бирини керегине къарап чыгъаргъа, фатар керекге фатар берирге, ахча-бохча болушлукъ кереклеге да – анга кёре, излегенлерин тапдырыгъа. Бу оноуну толгъаныны юсюнден манга январь, февраль айладан кеч къалмай айтылсын. Россейни жаш Президенти Айыу улуну айтханын ма телевизорда кеси къулагъым эшитгенме, къарап-кёрюп да тургъанма. – Шаман да, тёшекге тюшюп тургъанлыкъгъа, жашаудан хапары болгъанын нёгери Темирбийге ол тынгылы ангыларча айтды. – Этилгени уа бармыды, мен мында къалып, кёрмей иш къалгъан эсем да, сен а кёрген да, бергенчиклерин алгъан да болурса. – Бу сёзлени да къошду сора.

Темирбий ол жумушланы бири да этилмегенини ачыуун ичине сыйындыралмай тургъанын билген этген кибик, уюп тургъан кёлню булгъагъанча, ангын-ангыламын да къатыш этип къойдула Шаманны бу сёзлери. Аны айтып, муну алайсыз да кючден тургъан жюрегин къыйнамайым деп тургъан Темирбийни жарасын ашландырды.

Кюн тау этекледен ёрге илинип башлагъанды. Артха да, тансыгъымы уа алалмадым дегенча, бир кесекни къарап туруп, таракълагъа этеклери илине, сагеллене-сизилине, ары ауарына кёп къалмагъанды. Эрттени бир иги бола келгенча кёрюнюп, хауа бузулуп, мылыланып, ауурланып, жюреклеринде бир чыплары болгъанлагъа терк татып башлагъан кезиу келип къалды. Табийгъат да бузулгъанды бу арт жыллада. Ёзгергенди. Тюрленгенди. алгъыннгы Кавказны сукъланыр жери къалмай барады. Не заманда да бурдумланып туруучу аууз жели тау сууукъладан айырылырча кёрюнмейди – жазы былай жылыныргъа унамагъаны сейир этдиреди. Жел энишгеледен келип, къоюнлагъа кирип, Тытырташ элчикни букъусун къагъардан болгъанды. Адыргы ийнекчиклерине мал аш мажарыргъа жыйын-жыйын болуп, колхоз бла, совхоз бла ортакъгъа чалыучу, эл тийреде бетлеге жыл сайын жайылыучу адет къала баргъаны туурады. Алгъын чаллыкъ жер талашып, тукъум къарындашла окъуна сёз болуучу чаллыкъла чалынмай-чалынмай къалып, болгъан къаура, силпи болгъанды. Мал тукъуму да жокъ элде, бичен ишлерик да кетгенди Россей этеклерине, иш излеп. Элде къалгъанчыкълары да бирер жубанч мажарыргъа кюрешеди. Алай бла жан кечиндириу неге жетеди. Мал къош къуарарыкъ болмаса, къош нёгерлик изленмесе, ол неге ушайды? Уллу къыралны кюч бла, ётюрюк бла, алдау бла чачханла эллени аягъы юсюне этер ючюн бир тюрюлю кюч салмайдыла. Ала кеслери чачылып барлыкъдыла. Былайдан болса. Миллетни иги илишанлары да, миллетни адеби-къылыгы да бара-бара тас болады да къалады. Андан а – миллетни ёчюлюрюне да жол ачылады.

Жай иги да къанына киргенден сора да таудан къар ийисин келтирип тургъан аяз адамланы санларын угъай да, жанларын да сууутады. Кимге къалай кёрюне эсе да, Темирбийге кёрюннгени уа алайды. Аны сагъышын-

дан да къутулталмайды кесин Темирбий. Урушда биз къырылсакъ, хауа да тюрленмегенлей, къуруда кюн тийгенлей, бетден-бетге жылъу ургъанлай турлукъду деп ийнанганла бюгюн исси къапдыла. Темирбийни ангылауду ол. Аны юсюне уа эл сходда кѳргени да къошулуп, халы кюнден да бек бузулуп, Шаманны кѳрюргеми, анга тарыгъыргъамы, огъесе уа къайгъысын тѳгюп, бир кесек женгилленир ючюнмю – кеси да билмей, алай тебирегенди. Энди уа иш андан да тереннге кетерден болуп турады.

Шаманны кѳрюрге ашыгъып, тангны жастыгъында башын айырмай, кѳзюне уа жукъу кирмей, алай атдыргъанды. Кече ортасы бола болур деген заманда къалкъып къалган Темирбийни тюшюне Шаман келип къалды. «Нек жатаса, къопмай къаллыкъ, эл тюп бола баргъанын кѳрмеймисе? Сен жукъ айтмасанг, мен абери сагъынмасам, сора туурадан бу ишге, оюлуу ишге, къарап турур ючюнмю тѳкгенбиз къан юч жыйырма жыл мындан артха. Сакъал-мыйыкъ урмагъан жашлыгъыбызны отха атып. Жауун суула сыртлада кѳл болуп, элге ычхыныргъа ушайды Бир амал этейик. Жашкъушланы алларында болайыкъ, бир да къуруй эсе да. Къой-къой, сенден хайыр жокъду. Кесим барайым ансы. Тизейим элни-халкъны ырхыны тыяргъа, урушда взводуму алгъа чабаргъа тизгенча...»

Тюшонде Темирбийге аллайла айтып кетген Шаманга аны аллында кюн жыйылыуда болгъанны айтмай не амал. Ол эди Темирбийни Шаманлагъа келиучю заманындан алгъа келтирген да, быллай бирни тыйгъан да.

– Да, не этейик да. Шѳндюголе таматаны айтханын этген угъай да, ояр амал тапсала, бир да артха салмайдыла. Ичлери оюлсун. Бусагъатда телевизоргъа чыгъып, ол заманда ат тепсетгенле, иш былайгъа кетеригин билсек, ѳлюп дамы бузарыкъ эдик къыралны, деп ѳкюнедиле. Этериклерин бир этгенден сора. Халкъны долай ортасында суугъа-суугъа атханлай этип. – Темирбий 90-чы жыллада болгъан ишлени ичине сыйындыралмай, асыры ачудан, къан къусаргъа жете, айтыучу кефине кирип, къыза башлады. – Антсыздан туугъан антсыз мен болгъанма, бу военкоматмыды-чаянкоматмыды, орденлерим, майдалларым тагъылгъан костюмуму этип бермесем. Была бла кюйюгюз деп. Айхай, аны да, аскер комиссариатны дейме, бизни райондан сыйыргъандыла да, алай тапды деп, къоншу районну военкоматына къошуп къойгъандыла. Ары барыргъа да керекди. Аскерни да тюп этдиле, алай эте кетип.

– Жаншай турма аллайла. Аны эшитгенле, сыйламай кѳре эдим была майдалларын деп, айып этмезлеми? Оярларынданмы къаллыкъ сунаса сен алай этгенликге. Бу оюну къойсунла ансы, мени майдалларымы да элт да бер. Бусагъатда орденлени, майдалланы да этгендиле базар. Ол къалгъан хурттакларыбызны да ѳлтюрюп, орденлерибизни базарлыкъ этедиле. – Шаман, жѳтели тарып, бир кесек солуу алып, сѳзюн андан ары бардырды. Темирбий, бу тѳшек адам да къайгъылы кѳреме бу бола тургъан ишлеге деген магъанада, Шаманны бетинден къарамын айырмай олтурады. Сѳзюн бѳлмейди. – Алай, урушда къан тѳгюп къайтханла биз болуп, къыралын сатхан миллетден да биз болуп, туугъан жерибизден къысталгъан жууукъларыбызны излеп, жашаудан тюнгулюп жашагъан заманыбызда элтсенг эди уа орденлени военкоматха. «Магъыз, быллай майдалла алырча

жигитлик этгенлени халкъы терс эсе, манга да быланы бергенигизни терс этгенсиз» деп. Ол заманлада жүрютюрге уялмаган бюгюн а нек уялырга керекбиз?!
– Уялганда туйюлдо иш. Анча кыйыныбыз зырафына кетгениндеди иш. Тюгел юч минг да жашамаган бу аман элчикден урушха 320 адам ашырылганды. Аладан 162-си жанларын берип, юйдегилерин-юйюрлерин, сабийлерин, къарт аналарын бла аталарын жерге къаратып къойгандыла. Къоншубуз Бексолтан харипни фронтдан юйге ийген ахыргы къаггытын окыганма мен: «Бизге къайгы этмегиз. Биреуледен кем туйюшмейбиз. Артха турмайбиз. Мени хатамдан сизни бетигиз жерге къарарыкъ туйюлдо. Мен бир кёлсюзлюк этсем, сизни барыгызына да къырып саллыкдыла. Сизни аллай этдирмез ючюн а мен жанымы берликме. Азат къыралда сиз да азат жашар ючюн!» Кёремисе, къалай сермешгендиле жашла. Жан берди ол. Аны ючюн а юйюрюн сюрдюнюлю этмейми къойду бу къырал. Совет Союзну Жигити Байсолтанланы Алимни юйюрюн кёчюргенлеге не айтырыкъса?» – Темирбий къызды. Жеринден ёрге туруп, аркъасына да эки къуу жастыкъ салып, аякъларын а Темирбий келгенли да ундурукдан салындырып олтуруп турган негерине да, битеу терсликлени ол этгенча, сур къарап, отоуда ары бла бери айланады. Гулоч таягын да ойнатып, ол къызыуун тохтаталмаганлай, кеси кесине, не эсе да бир затла мурулдай, бираз айланды отоу энин, узунун да атламлары бла ёнчелей. Шаман уста ангылайды аны. Кесини къаны да аз къызмаганды аягы юсюне болган заманларында. Алай, къыз-къыза кюйюп кетгенликге, бир кишини башындан бир тюк тюшмезлигин билгенден сора кесин керексизге къызмазга, къанын бузмазга юйретгенди, сабыр болурга кюрешеди не тюрлю кыйын хапарда да.

– Къыралга жукъ айтма. Талды-Курганда Кязим хажини айтханын аузундан тюшюрмей айланган да сен эдинг да, халкъга акъыл юйретип. Бир-бир оночулары этгендиле къыралыбызны айыплы ол заманда. Бюгюнюлде да оночуладыла бар палахны да башчылары. Кеслерине тап тюшюрюк ючюн халкъны тирмен къырга атарга хазырла. Горбачёв – оу, Ельцин – шау. Къарынларымы ауруганды аланы уруш жыллада? Чириген ат этни татыуун чыгъарып аламы ашагандыла Сталинградда? Сюрдюнде къыраллыкыга кёлкъалды этмеген эсек, бюгюн бу аман эсириклеге къыралны байлыгын тонарга жол ачып, андан а кеслерине юлюш чыгъарып турганлагъа башмы урайыкъ?

– Да, Шаман, сени насыбынг – тёшек болуп жатханынг. – Ары дери эшик аллында, кетерге хазырланганча, сюелип тынгылагъан Темирбий ол сёзлени айтыр-айтмаз, Шаман чарлады:

– Санга къойдум ол насыпны. Сына сен да мени насыбымы. Мен да айдан-жылдан бир келип сора-кёре турурма сени.

– Кет, тели, сёз орамына айтханма. Оюнну да ангыламай башлагъанса, ауруу къысып. – Темирбий, ол «насыплы» деген сёзю ойнап да бош айтханын ангылап, олсагъат башын жулурга кюрешди. – Сен телевизорда кёресе да, ол ётюрюк болганын, къанбуз хапарла болганларын андан билесе, мен а кеси кёзюм бла кёрюп турама болган ишлени. Кыйыныбызны зырафлыгын.

Темирбий кечени узуну тынгысыз болуп чыкъды. Танг аласы ылыз-мыда терезеден тышына кёз жетдирди: элни бу чайкъа дуняда миллетни къаты бирлигини тозуарыгъы межгитде ол кюннюгю къаугъадан сора баямланнганы, адет-къылыкъ да учуз боллугъу ачыкъланнганы жюрегин тохтатып къояргъа жетдире. Къырал Уллу Ата журт урушда этилген жигитликлени учуз этдирирге боллугъу къанын буза, къысха заманны ичинде Хорламны жакъчысы болуп, бу элде кеси жангыз къалып къаллыгъы аркъасын титирете, сюеледи. Акъ юйню аллы майданда Ленинни эсгер-тмесин къылыкъсыз кетерип, сабийле этмезликлени абадан адамла да, бир аякълары къабырлары къазыллыкъ жерде тохтап тургъанын унутуп, къарт-къуртла да алайда симсиреп, бир уллу иш этгенге санап, кёзлерин къамагъазча, къол аязларын аума этип, чыракъ жарыкъгъа къарап, сюелгенлери къанын къайнатып, терлетген иш да этип, тангнга аманны кебинден чыкъды; адам баласы сынла бла кюреширге бир къалды эсе, акъылны да, эсни да, къозгъалыудан къачхан шауданлача, къуруй баргъанларын бил да къой. Эй, аналары бергенни тегерикле, нечикле этедиле сау къыралны бир юйюрча этип, къандан тоймагъан душманнга къажан сюеп, хорлап чыкъгъан къыралны ариу ниетин суугъа атаргъа кюрешигенле келир кюнлерин кёме тургъанларын билмегенлери акъылдан шашдырыргъа жетип, аллай мурдарлыкъ ишлеге къажан сюеллик болуп, кеси къала тургъанына ичинден кюйюп-бишип, агуман бола. Сора бу гитче миллетчигини бир къаууму да бузукъчулагъа къошулгъанлары бирликге от салгъаны ичин тырнай, къарайды тышына.

Кюнню аллай боллугъун Темирбий уста билиучюдо: Терк башлары таба къарап, Къазман тауну артындан кюн, дунягъа сынчылап къаргъанча, тюртгю суу бетли кёзон аз-аздан, кесин эслетип къояргъа къоркъгъан адамча, бери, Тытырташ таба, къарата, кетюрюле келеди. Терезеден онг жанына Тытырташны орта къабагъы сыртыкъда эмен, чум, чертлеуюк тереклени чукуйлары къызардыла эсе, кюнню иги боллугъун бил да къой. Ма бусагъатда да, Темирбий, хар кюнде да тешекден къоба келгенлей, этиучюсюча, терезеден бек алгъа Терк башлары таба къарады. Арбазына кюн шулпу эте тургъанын, туурада тешден энишге, терекле орталарын кампил тизгенча эте, ашап, къулакъ суула Нальжик суугъа ашыкъгъанларын кёрмеген кибик. Тюненеси жюрек къайгъы этдиргени себепли, кюн иги болса сюе эди Темирбий. Жаны излей эди аны. Келсе да кюн белги ол жанларындан – Терк башы табаладан, Россей жанларындан келликча, нек эсе да ара шахарда бола тургъан халабалыкъны да унутуп, арбазыны жибигенин да кёрмегенча, терезеге битипди: жюреги тынгысызды, нек болгъанын билсе уа. Игиликге болмагъанын а сезеди.

МОТТАЙЛАНЫ Светлана

ЮЙЮМЕ

Тереклени кьалын кёлеккесинде
Орналгъанды мен суйген юйчюк.
Ариу хансла жашнай тийресинде,
Была тутханча табийгъат кючюн.

Тёгерек кюле кёзлеринде,
Терезе кюзгюледе ойнай.
Жемиш тереклери ёхтемдиле,
Жаннет бахчаларына ушай.

Керти кюнюм келсе, умутлума:
Эштада, мындачады жаннет!
Гюняхсызма да, андан журтлума:
Сакъланнганды манга да адет.

Жылынама кьоюнунгда – чомартса,
Бирда-бирда, этмединг жарлы.
Ариу журтум, кьайгъысыз тураса,
Кюн табагъа бурулуп аллынг.

Узакъдан жарыйды кьошунунг да,
Кёгюрчюнле муркугъа кьалып.
Саламын алама кьоншуму да,
Тюбесем, тюбейме, ышарып.

АНАМ

Огъурлу десенг, ма олду огъурлу,
Жазыуунда кенг эди келген жолу,
Сыйлы эди, суйюнчюге туугъанча,
Тукъумуна ёчюлмезлик кьууаншча.
Алай, аны жаратылгъан чагъында,
Бийикледе жулдузу жашнагъанда,
Къара булут, жетип, нюрюн бийледи,
Зорлукъ аны жолун кесе сюелди.
Бара-бара, айла, жылла оздула,
Къыйынлыкъла къыйын кюнюн создула,
Чюйреликге айландырып жазыуун,
Къыт этдиле туз-гыржынны табыуун.
Жаш заманда ёхтем болду, кюн кибик,
Хорлатмазгъа ёч болду, кылыч кибик,

Жаланжюрек – халаллыгын юлешди,
Даражасын эниш этмей кюрешди.
Ариулугъун, асыллыгын кечмелле,
Былхымсызла аллайлагъа ёчелле,
Аямалла, къара кючню салдыла,
Зауукълукъну аны бла алдыла.
Ол ычхынды зарладан бла зорладан:
Огъурлулукъ болмаучуду хорланнган:
Тынч жатады ол эркин къабырында,
Игилиги къалып аны артында.

* * *

Кечеги кёк – кечелени анасы,
Азатланнган, ай сыфатлы дунияны,
Сабанчы себип чыкыгъан жулдузланы,
Ийнакълайма, жерден къарап, аланы.
Чачырауукъ, къурмач бетли жулдузла
Энедиле, жюзе алам жолунда,
Айланмайын, ушайдыла къундузгъа,
Уллу Аллахны туугъанчалла къолунда.
Кёк да жайып кёксюл жабыуун тёрде,
Халал жанын аямайды, къучакълап,
Хар жулдузну ийнакълайды кёлунден.
Жашайма мен, жанымы кёкге атап,
Уча-уча жулдуз жыйын табагъа,
Ийсагъан, жулдуз жарыгъын къатлап,
Ол нюрюмю юлеширем саулагъа.
Жашар эдим, жулдузлача, мен, жашнай.
Шууаларым къошулуп бийикледе
Жулдузла ийген жарыкъ шууалагъа,
Тарлыкъдан дуния болуп къалырча кенг,
Адам адамны сюерча сыйларгъа.
Кечеги кёк – кечелени анасы –
Кёзбаусузду дуниягъа сүймеклиги,
Адам кеси жарсытмазча баласын,
Халаллыкъда болмаучуду экили.

* * *

Акбылгъа бойсунмаучу сезим да,
Баш уруп къыйналмаучу къадар,
Бир кюн къоймай, сени изледим да,
Танг нюрюнден жашнар деп абзар.
Болмады. Гюлле мудах чагъалла,
Алада – агъы, кёгю да бар,
Акбылым а биргеди алам бла,
Къанат жаялса, ары учар.
Жарсыугъа, аны уа мажаралмай,

Суууйду жүрек танг алада,
Санларымы кёлүм кётюралмай,
Эсим айланады талада.
Тау бийикле узакъдан къарайла,
Хайда деп, мени ашыкъдыра,
Къара булут сезимни марайды,
Жүрекке жетип, къабышдыра.
Азаяды кюн, терен батады,
Тауланы кызыл – ала бийлеп,
Келмесенг да, акъыл аламдады,
Олду манга этмеген себеп.
Олду, хурмет этмеген къарыуча,
Бармагъын «огъай» деп кётюрген,
Жарсыуум да, сау болмаз аурууча,
Кюнүмю къап-къарангы этген.

ТАБИЙГЪАТ СУРАТЫ

Къаймише акътерекле,
Чапыракъла – къар бетли,
Тау этекле – келбетли,
Нюр жанып төгерекле.
Кётюрюп этеклерин,
Тигелейди жел таудан,
Жел кьолундан элгенип,
Сюзюле кюмюш шаудан.
Алф гюлледен согъулгъан
Сыртланы айбат бети,
Аллах онгундан тургъан
Жер, ырахат тылпыу этип.
Тау кырла да салкъынны
Таргалла черекледен,
Акъылманча, акъыллы,
Жер да акъылман, экен.

* * *

Шайтан жели бетим бла
Санымы да кюйдюрдю,
Тенг болмагъан биреу бла
Тюбешдирип, сюйдюрдю.
Жашлыкъ этип хыйла кьуллукъ,
Алдандым омакълыкъгъа,
Жюрегими алды сууукъ,
Төздюрдю бир ауукъгъа.
Чал булутла, чаба келип,
Элтдиле муратланы,

Шайтан желни кылыгындан
Жалын отну уртладым.
Муратымы кёгюрчюнюн
Азап зинданга атып,
Шайтан жели алды кючюн,
Чалдишинде тохтатып.

КЮЗНЮ КЕЗИЮ

Кюз артыны ауазы
Чегетлени бийледи,
Алыкъя жашил жазы
Алтын кьатыш кюледи,
Шош макъамлы тау суула
Арыгъанча саркъалла,
Чырпылагъа кюн аула
Дарийлерин аталла.
Къоянчыкъла, кирпиче
Айланалла, чабышып,
Жетмегенди кьыш чилле
Алыкъя уа, кьабышып.
Чыкъ ойнай тегерекде,
Боз булут кекде юрке,
Чекден чекге чабады,
Сабий кызычыкълай, эрке.

* * *

Айбат жерин берди санга Аллах,
Бойсунмады ол ишине палах.
Зарлыкъ жаратылды жүрегинде,
Дерт жетдирди кюнню бирлеринде.

Ол кыызгъанды санга тауларынгы,
Ол кыызгъанды санга сууларынгы.
Адамларынг айырылып сенден,
Термилдиле, сени кюсеп, кенгде.

«Ташын кьабып, сууун ичип окьун,
Турсам эди, санга болурем кьул», –
Дегенлерин эштгенме къартланы,
Ёлюп кетген тыш жерде нартланы.

«Кимни борчун телетдиле санга?» –
Сыйынмайды соруу акьылыма,
Табалмадым юсюнгде бир гюнях,
Сагъышымдан чачым болгъанды акъ.

Да не даулаш, кёреме, бар кьадар,
Андан кьачып жокь дуняда мадар.
Кьачалмадынг буйрукьдан, медет,
Тёздюнг, тёзюмдю таулугья адет.

* * *

Кёп зат керек: эрни, назмуну да –
Аслам ишни жюрюте билген,
Чалаллыкьды окья чалыуну да
Жюрегин дуня ючюн бёлген.

Фахмугья кьажаву тьойюлдю эр да,
Эт, таякь да кьоймесе, шишлик
Ол заманда татыулу бишеди,
Эслеп этген – олду игилик.

Хайт деген эгечлерим, жашарсыз,
Алгьышлы бола дунялада,
Бурунгу кьатынлагья ушарсыз,
Кьатын даража сакьлагьанла.

Сабийли-субююлю – юйюрлюдю,
Хар ишге да кесин жарата,
Эр тута, фахму да айныта,
Арабызда нечик юлгюлюдю.

Назму жаза, кьазан аса дайым,
Уллусун, гитчесин булжута,
Аллах буюргьанын ийнакьлайды,
Тийрени, жууукьну кьубулта.

Шарайып тьойюлдю, не десенг да,
Юй туталгьан, назму да жазгьан,
Сатанайча, ол алай эслиди,
Кёп борчун бирге толтуралгьан.

* * *

Айып этме, сьоймегенни сьоймедим,
Алай кёрсем, кьашымы да тьоймедим,
Учуз этип, кесими жунчутмадым,
Сьоймегенни бир да бир кьубултмадым.
Аны башха меникинден ниети,
Башха болуп жашауунда адети,
Келген жолу меникинден энчиди,
Ол кеси да бизден башха элчиди;
Хар элни да кесича кьой союуу,
Кёз кьарамы, акьылында оюму...

Сен ёсгенсе сур кьатынны кьолунда,
 Бир жылыу да кечинмеген кьоюнунда,
 Тёгерекге зар болуучу ол, харип,
 Ким кёргенди аллайны бети жарып,
 Хар кимни да кесине кюндеш этген,
 Хар кимден да дагьы кесин хан этген?
 Зарлыкь бла хыйлалыкь – акьылында,
 Ол шартлары танылды туудугьунда.

АЙЫРЫЛЫУ

Сюймеклик кетди. Кетди назму да,
 Илхам талдыргьанды кьанатын,
 Сакьламайма келирин жазны да –
 Ант этген кьатламайды антын.
 Жанны бийи – сезимни, сан этмей,
 Сур бетли озады – жел кеси!
 Кьулагьымдан шыбырдауунг кетмей,
 Энтга да таяр кибик эсим.
 Жюрегимди ызынгдан – жунчумай,
 Алгьындача, жокьлагьан сени,
 Унутмадым, унутхан да сунма,
 Минчакьлай тиземе кюнлени.
 Экибиз сынагьан сагьатла да,
 Кьууанч такьыйкьала белгиси,
 Насыпны белгиси – акь атла да
 Чачылдыла, кьалып иесиз.
 Ажашмадым. Сакьлаудан тюнгюлмей,
 Дагьыда турама мен сакьлап,
 Биркюнлюк нёхлеринглей тьююлме,
 Жюрек тебиуюм болмаз зыраф.
 Ахшы-аманы да тубегенди,
 Бюгюн да тубейле аманла,
 Зор элек мени да элегенди,
 Уллу гузабагьа кьалдыра.
 Жюрек жьыргьа табыла сылтау да,
 Сюймеклик кетди – жашау кьалды,
 Келген жолум кёз аллымда – тауду,
 Ол жолумда азмы жыгьылдым.

СОНЕТЛЕ

I

Ата Журтум – мени земзем сууумса,
 Эсим аны, тохтамайын, кьатлайды,
 Нюрлю бетинг а кюн болуп жашнайды,
 Ариулукьну, айбатлыкьны жаньса.

Таш жолларынг элтедиле, ажашмай,
Тюз аламны узакъ чеклерине,
Бийикледе, бир бирине чырмашмай,
Энчи жолла табып кеслерине.

Болса да кюл мен суйюучю илхам,
Жангыз кьалсам да дуняда,
Ата Журтум, жангыз да сен – балхам,

Къалырма кертичи бола санга.
Туугъан жерге кезбаучулукъ учузду.
Учузлукъну алай а сайламам.

II

Жартыланы мен юлгюсюн алмам,
Къул маталлы – ма ол анга негерди,
Жулдуз белгиси хар жаннга Илкерди,
Ариу журтум, ариу таза хауам.

Ол тазалыкъ тутады жанымы,
Бу дуняда ажашдырмаз кючюмдю,
Аллах бла Жерим – ийманларым,
Хар игилик да – ма ала ючюндю.

Да ийманым мени атып кьойса,
Ёхтемлигим ийманымы озса,
Келлик кюню дертчи болуп чыгъар,

Гюняхыма болмаз жашырылыу,
Жюрек чанчыр, тезалмай, ачылу,
Хаух теммегим – ол окъуна жилир.

III

Да санаучу гюняхланы санар,
Дертчиликни озгур саламындан
Гузабалыкъ борбайымы кыяр,
Сынагъаным келип кез аллыма.

Минг кыйынны минг тынчлыгъы тутхан –
Алайды ёмюрле фатыуасы,
Кертичилик – ма олду Анасы,
Кёлюбюзню тутуп тургъан тахан.

Ийнанаыкъ, ийнаныусуз жюрек,
Айланмайын, мылы кюнлей – мутхузду,
Жюреклеге уа ийнаныу керек.

Белин къаты кысып ол туралсын,
Хорлатмасын кесин хомухлукъгъа,
Этсин Уллу Аллахына тилек.

IV

Уллу Аллах, этдим санга тилек:
Чагъа тургъан жаннет терегинден
Бизге да эт юлюш адетингде,
Бол тауума бюгюлмеучю билек.

Кёреме тюз жаным кибик сизни,
Бийик, къарлы, ташлы да тиклени,
Аркагъызда чёрчек кийиклени,
Эркин да, къайгъысыз да айланган.

Къатапагъа ушаш гелеуледе,
Будай тартхан эски тирменледе
(Эрикмей урунууну жырындан),

Суула саркъып ётген жагъалада,
Ташла уюп жатхан талалада –
Ёхтем оюнладан тохтамагъан.

V

Ариу жерим къарамымы алдай:
Айны сакълап чыкъгъан жулдузчукъла,
Къанатларын керген чыпчыкъчыкъла
Турадыла, терекледе жырлай.

Къулагъымда белляу жырынг бла
Жашайма ёмюрде – санга бала
Кибик, хорлатмай жыллагъа,
Женгдирмей кёзбаусуз соруулагъа.

Хар биринден табып жүрек кючню,
Татама, къапланып, тау сууундан,
Жашамайма, табийгъатдан жунчуп.

Ачымадым жютю ташларынгдан,
Тюнгюлмедим сени жашларынгдан,
Шукур, шукур санга ала ючюн.

VI

Кёкде ойнайды кёгюрчюн.
Тангны кьолу чал чачымы
Сылайды, тюз кьолуча анамы.
Бийикледен саркъып энеди кюн.

Алтын будайланы бюртюклерича,
Элпек жауун жаууп келе кёкден,
Кёп тюрсюнлю шорхулдагъан инжича,
Ойнай-ойнай чабады бийикден.

Сыйлыды кылыгъынг манга,
Тоялмайма къарап санга,
Жангызса, жерим, тюз жанымча.

Санга намазымы кыылама,
Кече да, кюн да табынама,
Болгъанса сен Кааба ташымча.

VII

Урама баш таулу ожакълагъа,
Салкъын аязларында жууунама.
Менден ёзге кьулну, жерим, сайлама;
Кьулунгма ташынга бла тауунга.

Къыйынлыкъда адамлыгъын атхан,
Жол негерлик ол эталмаз, алай,
Аны начарлыгъы турушунлай
Тапмаз себеп, ёлсе да, Аллахдан.

Аты окьун унутулур, билеме,
Анга келлик кюнню, айхай, кёреме,
Жарлыды ол, жартыды акъылдан.

Да не этсин, бу дунягъа аны
Келечиге ийгенди ийманы,
Ол а борчун толтурмады аман.

VIII

Жулдузладан махтау бёркюн киерми
Жангыз кесин кьуруда махтатхан?
Ахча, ырысхыгъа окьун батхан –
Тюзлюк аны алайынлай иерми?

Жети къатысын тежелер жазу,
Кёзбаучулукъ ниетини юйюдю,
Шинжиленнген кёкен аны гюлюдю,
Анга жангыз шайтан болур ыразы.

Ах, ажашхан нечик-нечик къыйынды! –
Ажашханны уа чогъожлукъ – сыйыды,
Сени жауунг терс жолланы барсын!

Асыл жерлешими Аллах кѳурар,
Онг кѳзюнден кѳадар анга кѳарар,
Жашауундан ол дайым кѳуансын.

IX

Асыл адам – турсун ол хатасыз –
Халал жюрекни тылпыуу тазады,
Ол жарыгын элтип жулдузлагѳа кѳошады
Ала уа жанлагѳа тѳгедиле насып.

Нечик зауукѳду, насыпны тогѳа,
Сюймеклигин юлешалгѳан инсан,
Нечик игиди анга ушагѳан,
Аллайлагѳа антлы шуѳх болгѳан.

Тюзюн тутхан – тюбер ахшылыкѳгѳа,
Махтау, махтау огѳурлу кѳылыкѳгѳа –
Туудукѳлагѳа ол керекли юлгюдю.

Ёмюрлени айбат кѳылыкѳларын
Туталмасаѳ, таулу жууукѳларым,
Эссиз таулу – ол сауундан – ёлюдю.

X

Шинжили гюл – намыссызны гюлю –
Жашау жолу, жаны, кеси да хаухду,
Терслик сайлап кечиниучю гюняхды,
Такѳырды ол жанны, айхай, кёлю.

Да жолундан тайгѳан – ол ажашып,
Айланганны тѳююлмюдю шарты?
Хыйла бурууладан, ол кѳайгѳылы
Тынчлыкѳ бла ычхынмайды, антым.

Туугѳан, туудукѳ да кечмезле, ала да,
Уллу-гитче да, ма – битеу дуня да.
Анга кѳажау болалла, ахырсы.

Аман юлгю кѳоюп кетген – эссизди,
Жерин сансыз этген, да, хау, жерсизди.
Терк оюлур аллайны кѳаласы.

XI

Ётсюзлеге турама мен жарсып,
Ётсюзлюгю аны кѳанлы жаууду,
Бурун нартланы ол да урлугѳуду –
Алам улуну ол да – баласы!

Да, не медет, ётсюз инсан, айхай,
Керек кюнде ёлгенледен болмазмы?
Къадар аны жарты жолда къоймазмы,
Аныча кёплени жарсытханлай?

Туугъан жери, туугъан ана да – бирди –
Бийик къалалары жүреклени.
Ол экисин туталмагъан а – кимди?

Дуния анга да, хау, ёге анача.
Эссизликге нек хорлатды ол, къачан? –
Ол экисин туталмагъан – мискинди.

XII

Аулакъ къаурасы башына эркинди –
Ана да жокъ, не жер да жокъ анга, –
Гамыр ташлап, учады ажалгъа.
Кырдык чёбю, ма ол а, ол жерлиди.

Айныйды табийгъат, ызын къатлай,
Борчлу кирик, бизге къуллукъ этеди,
Аман къылыкъ анга да бек төреди,
Сюебиз ол турса огъурлулай.

Къыямала бирде, озгъур желича,
Чегин, эбин да билмеген телича,
Бузадыла ариу адетлени.

Къая бетле киредиле чарсха,
Гюлле да хорлатадыла хансха,
Къыямадан онгады бетлери.

XIII

Къыямадан кюйгенча бетлери,
Жайда кюедиле гелеу сыртла,
Жунчуйла, бет ташлап, ол жарлыла,
Алай таукелдиле, сакълай жаннетлерин.

Умут! Да ол къыйынлыкъдан бийикди:
Хар ким да умутлуду дуняда,
Адам жерде, кийик да – таулада,
Жюрек тылпыу нени да женгерикди.

Кёп зорлукъну сынап, бюгюлмеген,
Умутундан ахыр тюнгюлмеген –
Ма олду ахшыланы ахшысы.

Аманлыкъны да игиге бургъан,
Ниетине кертичилей къалгъан –
Ма олду жанымы да дууасы.

XIV

Кийик тиклени иеси да,
Къанатларын эркин керип,
Бийикледен жерин кёрюп,
Учады шах къушунг кеси да.

Ётгюр къарамында Дыхтау,
Черек къалаууру Коштан да
Жюзедиле алам тенгизинде.
Тюйюлмюдю ол байрамгъа сылтау.

Жулдузланы хауа элейди,
Жел, юфгюрюп, жерни бийлейди,
Черек да шорхулдайды ызында.

Гюл ийиси да кефлетеди,
Айны да кюн бла тюбетеди
Уллу Аллах кеси ыразылыкъда.

XV

Кёп тюрсюнлю – къайнайдыла тикле,
Гыйы ташла, къаяладан энип,
Тау бетлерин турадыла женгип –
Сейирдиле, сейир тау этекле!

Эски къалала, башларын тиреп
Булутлагъа, этедиле тилек:
Айнып барырча тау ауушлары,
Къаяланы сакъларча къушлары.

Ушкок таууш сагъайтмасын тауну,
Сынамасын жерим душман, жауну,
Таза ниетлилеге таянсын.

Адетлерин, төрелерин кючлей,
Тёгерекге да игилик излей,
Кеси да игилик бла къалсын.

ШУРГУЛУМА, КЮЗ ШУЛПУ КЕСИЧА

Унутуп, ахырда эсгермезча,
Къатыма да къоймазгъа айтханма,
Кёз жашларым инжилей, къурмашча,
Энди, энди тобагъа къайтханма.

Шургулума, кюз шулпу кесича,
Танг ала мудах бетли – къаштӱюй,
Билдим, ёллюгюмю билгенимча,
Сенсиз шум болуп къалыр деп юй.

Келлигинг – узакъ созулукъ къышды,
Хурмет эте билмеучю кюндеш,
Ол бийик – мен ёрлемез ауушду,
Хорлау бермезчады ол кюреш.

Сакълаууму жууаш жесириме,
Тёзюмню керти къулума мен,
Кёлюме тыйгъыч салгъан кесимме,
Тюшмесе да тюк тёзюмюнден.

Ай къарайды бийикден, онгсунмай,
Къайгъым мени анга бош хапар,
Батмайды, алам жолун тауусмай,
Тамбла кезиуюнде чыгъар.

Ёзге къадар болмады айгъа да,
Турады ол, кюннге термиле,
Къышында, кюзде, айбат жайда да
Ёмюрю кетди, кюнню сюе.

Да аныча, мен да кечинеме,
Чыдайма, андан юлгю алып.
Къадарны да суймейин кечеме,
Ажашды, жеталмай деп насып.

КЮЗ

Сары чапыракъла, бутакъларына
Тансыкъларын къоя, кирпичдедиле.
Жетген кѣгетлени татыуларына
Къапланыучу кюнлерибиз келдиле.

Ариу кюз бла бир эди жаныбыз,
Сюймей ашырабыз аны туурадан.
Табийгъатны кесинденди жангырыу,
Байламлыгъ а къурумайды арада.

Сормай жетип къалдыла да сууукъла,
Шылдым этдиле кюзню ариулугъун.
Табийгъат къызгъанмай берген зауукълукъ
Айыпсыз этгенди бизге къуллугъун.

Къыбылагъа жол тапдыла турнала,
Кѣз жарыкълары уа мында – Кавказда.
Алай узакъда ала кѣп турмазла,
Жаз жылыуу асар жашил къазанын.

Кирпилдедиле чапыракъ жыйынла,
Жаныбызны бютюн бийлей, къагъыла.
Ол ариу кюнле къайтырла жангыздан,
Кери бола биз сюймеген къайгъыла.

ГУРТУЛАНЫ Салих кѣчюргенди.

ХАМЗАТ

Хамзат 1916 жылда Къарачайда Жегута элде туугъанды. 1964 жылдан башлап жашаууну ахырына дери уа Къабарты-Малкъарда жашагъанды.

Къобан улу бек жаш заманында къл салгъанды билимге. Иичи-элли рабфакда окъугъан кезиунюнде окъуна адабиятха эс буруп, халкъ чыгъармачылыкъгъа уллу магъана бергенди. Ол сейирлик жырланы, кюйлени, жомакъланы, таурухланы этген адамлагъа сукъланнганды, кеси да алача болургъа итингенди.

Элтиркъачда устаз болуп ишлеген заманында уа назмула жазып башлагъанды. Микоян шахарда (бусагъатда Къарачай шахар) «Къызыл Къарачай» газетге кѣчгенинден сора уа жаны-къаны бла бериледи чыгъармачылыкъ ишге, кѣчгюнчюлюкден къайтхандан сора Къарачай-Черкес областда радиода фахмалу журналистге, поэтге саналгъанлай тургъанды. Къабарты-Малкъарда уа Лаишута, Хушто-Сырт эллени школларында устазлыкъ этгенди, «Коммунизмге жол» газетде да бир бѣлек жыл ишлегенди.

Поэт Къобанланы Хамзат «Эгизле», «Назмула», «Къая турукъла», «Кюйген гюлюм» деген китапланы авторуду. Ол баиша миллетлени жазычулары жазгъан затланы къарачай-малкъар тилге кѣчюрюуге да уллу эс бургъанды. Ол Фирдаусини «Шахнамэ» деген поэмасыны «Искендер» бѣлюмюн кѣчюрюп, китап этип чыгъаргъанды. Навоини, Низамини дагъыда кѣплени кѣчюргенди. «Минг бла бир кече» деген дуниягъа белгиле арап жомакъны мурдорунда кесини Шахризада деген эниклемесин да жазгъанды.

Аны аты къарачай-малкъар литературада фахмалу назмучу, окъуу-юйретуу ишге уллу къыйын салгъан адам халда айтылады.

Жарнес улу Х.

КЪАРАЧАЙ

Къайтып келгенбиз санга, Къарачай,
Къазахстанны чууундан,
Бизни айырмаз киши, Къарачай,
Къобаныбызны сууундан.

Къалай ариуса, бизни Къарачай,
Эки ёзеннге бёлюнюп.
Онтёрт жылны жашадыкъ, Къарачай,
Сен тюшюбюзде кёрюнюп.

Къалай омакъса, бизни Къарачай,
Жетген къызныча къарамынг.
Бизге дарманды сени, Къарачай,
Салкъын аязлы орамынг.

Кёкге жетелле энди, Къарачай,
Кесим орнатхан бусакъла.
Уппа этеме энди, Къарачай,
Ол тереклени къучакълап.

Къалай ариу боласа, Къарачай,
Жашил кийинип келсе жай,
Юйлеринги жарытып, Къарачай,
Башынгдан тийсе толгъан ай.

Башынгда къаялада, Къарачай,
Жырлайдыла къанатлыла.
Санга къонакъгъа келе, Къарачай,
Къара жамычылы атлыла.

Теберди къобан таза, Къарачай,
Къарачай къобан бозуракъ,
Энди кёрмезбиз сени, Къарачай,
Биз жокъла кибики тозурап.

АШЫРЫЛЫУ

«Студебеккерле» келип терк тохтайдыла
Къарачай элlege жууукъда.
Къарачай халкъны къайры ашырадыла
Ючюнчю ноябрьде, сууукъда.

Бизни кёчюрюрге жиберилген асхар,
Ах! Эллеге жетмей тыйыллыкъ.
Къарачай халкъы, къалгъанмыды жерде
Да сен сынамагъан къыйынлыкъ.

Сюнгуле аллында жилий келедиле,
Къарачай къызла бла къатынла.
Кимни казнасына харекет болдула
Халкъыбыздан къалгъан алтынла.

Ах! Къарачай халкъны сюреп келедиле,
Автоматларына къадалып.
Къарачай юйле къалып кетгендиле,
Аланы эшиклери тартылып.

Юйледе къалгъан багъалы хапчукла
Бир ёртенле тюшюп кюймелле.
Кимни ёшюнюн жылтыратады
Къызларыбыз кёйгъан тюймеле.

Уллу шынкъартла тюшюп кюйге эдиле
Халкъым алалмагъан товарла.
Кимни белинде жылтырай болур
Къызларыбыз кёйгъан кямарла.

Тамбласында кимле жашаргъа боллукъдула
Бизни мюлкюбюзге батылып.
Малларыбыз башларын силке къалдыла
Ашсыз, орунлада атылып.

Бизни атларыбыз кишней къалгъандыла,
Орамдан орамгъа секире.
Биз узакъ жолгъа атланып барабыз,
Элибизге къарап, ёкюре.

Бизни элтген машиналаны чархларын,
Итлерибиз къысып къабалла,
Сынжырларын юзюп, бизни ызыбыздан
Он къычырымны чабалла.

Ала бизни сюрюп жеталмай къалып,
Тохтап, ызыбыздан улуйдула.
Шам Къарачайдан жангыз бир сагъатха
Къаллай жарыкъ элле къуруйдула.

Къарачай халкъын алып барадыла
Сыннган вагонла, жамала.

Кимлени белинде жылтырарыкъды
Халкъыбыздан къалгъан къамала.

Сабийчиклерибиз мыллык атадыла
Хакъы жокъ кипяток чачылса,
Ах! Ёлюклерибиз тёнгереп тюшедиле,
Вагонну эшиги ачылса.

Жолну къыйынлыгъын кётюралмай къалып,
Миллетими сыйлы къартлары.
Ахлулары башха поезддеде болуп,
Вагонлада болады артлары.

Къагъанакъла эмчек сют тапмай,
Ана къоюнлада къатадыла.
Ана къоюнладан сыйырып аланы,
Баргъан поезддеден атадыла.

Тар, кир вагонлада биз алай барабыз,
Алты, жети юйюр урулуп.
Кимибиз ашдан, кимибиз суусапдан
Вагонла ичинде къырылып.

Поезде къум тюзде баралла къычырып,
Бугъалары суууну къайнатып.
Къарачайны асламысын жолда къырып,
Сауна къум чайыр чайнатып.

Эки кёзюбюзню ёрге ачдырмайла,
Бу Арал тенгизни желлери,
Энди аллыбызда кёрюнюп башлалла
Ах! Къазахстанны эллери.

Ачыуланнган Къобан гюрюлдеп келеди
Мени уллулугъум жайдады деп.
Ол жагъаларына тынгысыз сорады
Къарачай халкъыбыз къайдады деп.

Жагъалары анга жууап этедиле
Онгсузну жашау тарды деп,
Тюзлюгю болмагъан жалгъан дунияда
Артыкълыкъ онглогъа мардады деп.

Дуния къуралгъанлы ким кёргенди, тенгле,
Кесин бачамагъа санатхан.
Ууакъ миллетлени жерлерин сыйырып,
Къызгъанч къум тюзлеге ашыргъан?

Дуня къуралгъанлы ким кёргенди, тенгле,
Кесин бачамагъа санатхан.
Ууакъ миллетлени жерлерин сыйырып,
Суусуз къум тюзледе сарнатхан?

Эски, тар вагоннга бир тыкъ урулады
Бир талай юйюрню адамы.
Къыйынлыкъ жетсе уа, къалай уллуду
Да мени халкъымы чыдамы.

Темир жол жанлада къалгъан ёлюклени
Урула къазып, ары аталла.
Намаз этиучю сыйлы къартларыбыз
Алада кебинсиз жаталла.

Ёлюклерибизни къалдыра келгенбиз
Орта Азиягъа келгинчи.
Мен ол зорлукъну унуталлыкъ туююлме,
Сиз да унутмагъыз ёлгюнчю.

Къарачай жерле бир ариу жерлелле,
Суулары да таза суулалла.
Малкёзлени аууз сууларын келтирген
Баратлада ёсген буулалла.

Ийнеклерибизни киши сауалмайды,
Экеуню-ючеуню къаратмай.
Атларыбыз чочуп иедиле,
Жангы иелерин жаратмай.

Къарачай – атланы жангы иелери
Бизни жашладан ауурла.
Бир кюн минселе атланы сыртларына,
Саладыла къарыш жауурла.

НОГЪАЙ ТЮЗЛЕНИ ЖЫРЧЫСЫ

Ногъай поэтесса, прозаик, драматург, публицист, Дагъыстанны Халкъ поэти Бийке Исхаковна Кулунчакова 1946 жылда 11 августда ногъай тюзледе туугъанды. Дагъыстанда Буйнакск шахарда окъуп, элде устаз болуп бир къауум жыл ишлегенди. Болсада, адабиятха суймеклиги хорлап, Дагъыстан пединститутну филология бѐлюмюне кирип, анда адабият билим алгъанды.

Студент заманында окъуна Бийкени аты ана тилинде чыкъгъан эки повести бла («Бир юйюрте» (1974), «Казбек» (1975) окъуучулагъа белгили болады. Ызы бла 1981–1983 жыллада ногъай тилде къара сѐз бла жазылып юч китабы чыгъады: «Тюзде жашагъан торгъай», «Былай да болады», «Тамата».

1985–1989 жыллада уа Бийкени Москвада орус тилде «Сабийлигими орамы», «Тенгликте сѐлешейик» деген китаплары басмаланадыла. Ол кезиуде Махачкъалада ногъай тилде «Ах, ойларым, ойларым» деген аты бла назму жыйымдыгъы чыгъады. Къаракъалпакъ тилде да Бийке Кулунчакованы «Бешинчи байрам» деген китабы дуня кѐреди.

Ма алай кѐп ишлеген жазыучуладанды Бийке. Бюгюн аны назму тил бла, къара сѐз бла жазылгъан да иги кесек китабы барды. Драматургия жанрда да этгенди сынамын Бийке. Аны «Белая дочь степей» деген пьесасына кѐре кѐп шахарлада сабий театрда спектаклье салынгандыла.

Бюгюн Бийке Кулунчакова Дагъыстанны халкъ поэтиди, С. Стальский атлы премияны лауреатыды, Россейни сыйлы къуллукъчусуду.

Бийкени «Россей» деген поэмасы ХХ ъмюрте жашагъан адамны тарыхыды. Аны лирика жигитлери ол ъмюр адам улугъа, бютюнда бизни къыралда жашагъанлагъа, берген къадарны суратлайдыла. Поэмагъа документли чыгъармады дерге боллукъду. Адам бла заманны бирлиги, ушашлыгъы анда баи жерни алады. Ёмюр аллында баишланган инкъыйлап элтген жолланы, ол жол жингирикленди, алада совет адамны сакълагъан ачы сынауланы, жюрек къууанчланы юсюнденди поэма. Жарсыугъа, ол къысхартылып бериледи. Болсада окъуучу Дагъыстанны уллу поэтини, жасауат адамыны керти ауазын эшитирикди, кеси оюмлары авторну сагъышлары бла бир болгъанларына сейир этерикди, ыразы да боллукъду.

Фахмуну ъмюрю узун болса, аны дунягъа келтирген жарыгъы да кѐнге жетеди. Бийке Кулунчакованы юсюнде бар иги тилекле толуп, ногъай тюзледе айланган аязланы жырлары, сырлары да дунябызны жарытханлай турсунла!

АХМЕДОВ Магомед,

Дагъыстанны халкъ поэти,

ДР-ны Жазыучуларыны союзуна председатели

РОССЕҢ, СЕН - МЕНИ КЪАДАРЫМ

(поэма)

1.

Берилгенча ата бла ана
Аллахдан, сора турмай манга,
Ма алай бериледи тутуп,
Сен кесинг да сайламай, журтунг.

Алайда, былайда, ол жылда
Биз келебиз жерге жашаргъа –
Хар кимни да башха кыралы,
Алгъадан къадары сайланды.

Миссирде, Французда, Малиде,
Не Канада, не Чын жерледе...
Биз сайламайбыз журт, айырып,
Ол сайлайды бизни, кыйгырып.

Бирлени терен джунгли юю,
Бирлеге уа – кумла кызыуу.
Ким – анда, ким жашайды мында,
Къууана, не жүрек жарыла.

Биреуню къадары – ачыулу,
Бирледен а жарсыу къачырды...
Жер кеси да – байрам гыржынлай,
Аны тенг эталырбыз къалай?

Биреулен – жорукълу жерледе,
Туугъаны да аны – төрледе.
Башхасы уа – зорлукъ онглагъан,
Жюрегин да къоркъуу хорлагъан.

Мен туугъанма уллу кыралда,
Айтылгъан кёп уруш сырлада –
Кезиулеп, акъ, кызыл да келе,
Миллион бла адам да ёле.

Урушну сахнасыды жерим –
Тынчлыкъны тюшюмдеми кёрдюм?..
Къуш сурат тюрленип жулдузгъа,
Ол кезиу да кыйтханды къушха.

Ма алай, солуусуз этдиле
Инкыйлап, бешжыллыкъ, сермешле...
Юч төлө эсимдеди мени,
Жашауу тынчлыкъсыз кетгени.

Монг кырал, бир кючлю, бир уллу
Къадамача кырал, бир онглу.
Алай жокъ эриую адамгъа –
Келтирсе да анга махтаула.

2.

Аллында мен сизге айтайым
Кесими журтуму юсюнден,
Кюзгюгеча, анга къарайым,
Кёргеним – тургъаны эсимде.

Бурунгу дуняча анда
Ногъайны азатлы кенглери,
Лыбыта берилип дарманнга –
Асылу ханслары, гюллери.

Анда жел сызгырады алай,
Букъуну кётюрюп бийикге,
Кишенленмей, къушлача – тайла,
Анала кююунда сабийле.

Юзmezни кыздырады жайы
Не сууукъ бузлатады аны.
Жубуран неда уу жилинла
Унутур этмезле ачлыкъны.

Къозу-къой да, кекде булутлай,
Ол тюзде акъырын кечдюле.
Домбраны мудахлыкъ жыр аулай,
Кеп жүрек жарала ётдюле.

Чагъырдан да кючлю – духбарий,
Шарх-шархла – тангладан да кызыл.
«Сен мени сейирлик кыралым,
Ногъайым!» – деп, ызлайма ызын.

Биреуге сен жарлыса, жалан,
Ариулукъ да кенгдеди сенден.
Туугъанлы да сюеме жандан,
Кюч алама, къошама, билсенг.

Урушдан сора жыл озгъанлай,
Мен кёрдюм дуня жарыгъын.
Ачлыкъдан миллетим тозурай,
Башсызла да жилий, тарыгъып.

Душманны хорлагъан кыралда
Хорламны рухийи танылып,
Мен туугъанма ма ол заманда,
Жюрекге кюч-къарыу табылып.

Хар кимни да бийлеп таукеллик,
Хакъ излемей, атам бла анам
Колхозда эрттенден ингирге
Урунуп тургъаны да баям.

Кеслерин да аямай, ала
Жашаугъа не кыйын салдыла!
Роддомда да угъай, жашларын
Сабанда, ындырда тапдыла.

Ма мени да анам, кыйынлы,
Жер юйде – туугъаны-сабийи.
Къурч кесича, къатыды сыйы,
Бююлмезча, алай адеби.

Къурч кесича... шо къурч да тѣзмез
Анама аталгъан къадаргъа.
Сынауу, кѣргени ѳнчелмез,
Кюрешгенди алай жашаргъа.

Сабийлей Николай патчахны
Кетерди инкыйлап деп эшитди.
Болуму тюрлене заманны,
Ол бизге не кылыкъ сыр этди!

Мияла ууалгъанча, алай,
Чартлагъанча андан сыныкъла,
Ууалды жашауу Ногъайны,
Чыкъдыла бир жангы жорукъла.

Алгъада бай-бийге саналгъан
Намыссыз да, сыйсыз да болду,
Жарлыла да анга къууана...
Кюфлери уа туююдю толу.

Мен багъа бичалмам алагъа,
Не алай, не былай айталмам.
Байлагъа, бийлеге, жарлыгъа
Жапсарыу не махтау салалмам.

Билгеним а ма олду мени –
Къайыкъныча, чайкъай орунун,
Патчахны кетерип бир кюнде,
Къанатын кесдиле ол къушну.

Ол, аурууча, алай жайылды,
Бу уллу кыралны аударду...
Болмачы адамла айырып,
Алагъа эркинлик жаудурду.

Бу озгъан ётюрюк ёмюрню
Жыллары отуздан ётгенде,
Зат да сормай, ала кёплени
Жанларын бердиле ёлюмге.

Орталыкъ адамны, молланы
Сарайда жыкъдыла окълары...
Эркинлик эсиртип аланы,
Сибиргендиле сау халкъланы.

Аппамы да алай жойдула –
Атасыз этдиле юйюрюн.
Турдула ачлыкъда, кьоркъууда,
Бу болум жүрекле кюйдюрюп.

Тюзледе туудула, тюзледе
Ёлюрле деп, алай сундула...
Желледе кырдыклай, бюгюле,
Окъ тийип, адамла аудула.

Алай, тутмай дертлик кыралгъа –
Атасын белгисиз этгеннге,
Урушда атлагъанды алда
Уланы, душманла жетгенде.

Анамы анасы да кетди,
Къыркъ жылдан бир кесек атлагъан.
Сабийле къанатын да кесди,
Анасыз жашау жокъ алагъа.

Гитчени детдомгъа бердиле,
Тас болгъанды анда белгисиз...
Агъачныча, алай кесдиле
Юйюрню, этерге деп эссиз.

Ючеулен кьалдыла жетеуден...
Тамата уа анам алада.
Эгечи, къарнашы – экеулен
Къалгъаны ол ёлюм отлада.

Арта мен да туудум анама,
Ызымдан къарындаш болгъаны...
Не халал эди ол адамгъа,
Кертилик, шуёхлукъ – кьойгъаны.

Сабанда ишлеген, чыныкыгъан,
Аш этген, быстыр-зат да жуугъан,
Кёзюне жилимукъ чапханда,
Къурч тиширыу, аны букъдургъан.

3.

...Сиз, ногъай жерими кызылары,
Тюзледе кьойгъанла ызларын,
Жокъ сизнича халал бир жерде,
Жюрек, кьол да алтынды сизде!

Отубуз да жанады андан –
Сиз таукел эм кьаты болгъандан,
Халкымы иннетин сакълагъан,
Душмандан, жауладан жакълагъан.

Сиз китап окъуучу да туююл,
Алай энтга кимге да юлгю:
Сиз – ана тилими иеси,
Тюзлени адеби-тёresi.

Къыйынлыкъ ишлени тюзете,
Сабийле тапдыгъыз миллетге
Ояргъа деп келген чакълада...
Ма андан сиз ушайсыз къурчха.

Бачамамы, патчахмы – аны
Башхасы барды демей, жанны
Сюймеклик хазнадан толтуруп,
Турдугъуз болмазны болдуруп.

Туюгенде да жашау эриусюз,
Не кьаты, не кючлю эдигиз!
Мен жарсыйма Ата журтума,
Жокъ Есенин – айтыр назмуда.

О, ногъай тюзлени кызылары!
Амазонканы тас ызлары –
Ала бошдула, сиз болгъанда!
Мен ёхтемме, ёхтемме анга!

Россейни уа энчиди неси да,
Ногъайым бла биргеди кеси да,
Къадары да, кёгю да – алай,
Тёзюмю уа – тюз чий алтынлай!

4.

Кёп кыйын жолланы биргелей
Биз баргъанбыз, тирнек этгенлей,
Солургъа да табылмай заман,
Ма ишлеп кюрешгенбиз алай!

Аманлыкъ этген тынчды жерде,
Игилиг а – кыйынды бирде.
Жилямукъ жуудура бетлени,
Ма алай кыйынлыкъ жетгени.

О, уруш-къазауат! Не заман
Сау болалмай турады жарам:
Къан ийис къутуртуп, къаргъала
Къондула ёлюкле арада...

Биягъы оюлуу бла ачлыкъ!
Алагъа жокъ ёлюм не къартлыкъ...
Майда жап-жарытхан эрттенни
Уятхан суююнчю эшитилди.

Бошалады хар не да бирде,
Къазауат да туююл ёмюрге...
Хорламны жарыгъы жетгенде,
Тюзлеге къайтдыла жигитле.

5.

Биягъы бу ногъай жеринде
Мамырлыкъ танг атды элиме.
Биз бирге хорладыкъ душманны,
Иш сакълайды мында хар жанны.

Анала таукеллик алдыла,
Алгъадача, алгъа бардыла,
Зат излемей, тарыкъмай, алай,
Жюрекге ийнаныу салгъанлай.

Жигитледиле бирча ала,
Солуу жокъду, тынчылыкъ анагъа,
Урунуу – харкюнлюк ишлери,
Мамырлыкъ берген сырт жюклери.

Сабийле даууру эшитиле,
От-азыкъ, жумушла этиле,
Къуранда айтылды: «Ананы
Жанындады Жаннет къабагъы».

Атала да жалан тышледе
Жаннетле жанына тышдюле.
Кертиден а – жерде кюрешген,
Арысанг да, хорлап, ишлеген.

Къыралгъа была бары даулу:
Ариулукъ эм жашлыкъ бла саулукъ
Кетдиле бу жерге къуллукъда,
Ол толалмай къалгъан умутда.

Кеслери да сынамай насып,
Жутула турдула да, жарсып,
Алагъа мен айталмайма дау,
Ёпкелерча, болурча сылтау.

Ол ётген жыллада биз ханслай
Кюч алгъанбыз, ёсгенбиз алай...
Ыразыма Россей къыралгъа,
Сёз табалмай къалдым айтыргъа.

Биз, юйде жумушну да къююп,
Жыйылгъанбыз классха, бир болуп.
Ма ол школ – берилген окъургъа,
Юйюмден да татлыды манга.

Эринчек да тойюлек, къайда,
Боюнчакъ пионер болгъанда.
Ол жашау эсима тышгенде,
Мен алама аны юлгюге.

Биз компьютер да болмай ёсдюк,
Карандаш да къайда тюрсюнлю?!
Ма алай а Ата журтубуз –
Ол болду ангыбыз, тузубуз.

Къырал гимни эшитип, эрттенде
Биз тургъанбыз жатхан жерледен –
Журтубуз да болуп аналай,
Биз сыйгенбиз аны тыз алай.

Ийнаннганбыз: уллу къыралда
Вильнюсдан Сахалин табагъа
Хар небиз да тенгшиди бизни,
Жокъ ёге жашы жерибизни.

Барыбыз да жатдыкъ тахтада,
Ашарыкъ да, кийим да азда,

Насыплы эдик биз кертиден,
Кёп заты болгъандан, биреуден.

Аны турмай кёзден жашырып,
Теркирек ёсерге ашыгып,
Сакъладыкъ кыралдан саугъала:
Неда орденле, не майдалла.

Къыралынг чакъыра тургъанлай,
Ол ишчи къолланы соргъанлай...
Бар, ишле, хар къайда заводла,
Бар, окъу... поэтге окъуна!

Агъачы, тюзлери, тенгизи –
Къыралны хар неси да бизни!
Таукеллик отунда жаннганлай,
Къууанып жашагъанбыз алай.

Сибирьде не Узакъ Востоқда,
Не БАМ-да, Москвада окъургъа...
Ток ийген кибик къан тамыргъа,
Биз унамай эдик тынаргъа.

Ол чакъда биз битеу Союзда
Хакъсызлай окъудукъ ВУЗ-лада.
Жашагъан жерибиз – биз сыйген –
Ол бизни бла болгъанды ёхтем.

Хар къайда да – ариу тюбеген,
Къыралым сабий, къарт да сыйген.
Жокъ сени не мени деп бала,
Хар кимге ала бирча бола.

Темирчи тыйгенича къурчну,
Журтубуз устала да къурду:
Токаръ бол, инженер окъу бол –
Фахмугъа ачыла эди жол.

Аскерчи не устаз, сюрюучю,
Агроном не ийнек саууучу...
Айыплы болуп зат урлагъан,
Сый алгъанды ишин къурагъан.

Атлары уа – жулдуз жарыкъла,
Ол уллу кыралда айтыла!
Спортсменле бла кырал ёхтемли,
Алтындан майдалла тёгюлюп!

Космонавт жашланы дуня
Таныгъанды, зарлыкъ уяна.
Поэтле да – сыйгъа тийишли,
Бай искусство – башыды ишни!

Биз ишге, урушха баргъанлай,
Ма таукел жүрюгенбиз алай,
Бу уллу эмда кенг кыралгъа
Къадалып келтире махтаула.

Тёлюден тёлюге ётгенде,
Не къатыды ниет ётледе!
Ахлула алышып дуня,
Жюрегим – алагъа да уя...

МУСУКАЛАНЫ Сакинат кёчюргенди.

ЁЗДЕНЛАНЫ Альберт

УУГЪА БАРГЪАНЫМ

Эрттенликде, артмакъла этип, ат жерге байлап, мелкаш ушкогуму да боюнума атып, атыма минип, элден чыкъдым да, кюн кюн ортадан атлай, Махмудну Чомарт-Къолда жайлыгына жетдим.

Къойла сыртлыкъда жайылып отлай эдиле. Махмуд да, Солтан да къошда эдиле. Махмуд гитчеликден дин тутхан, тамам да огурулу адам эди. Махмудну жашы Солтан а мени сабийликден тенгим эди.

Суусап ичип, бир жукъ да къабып, биз да ушакъны боюнун бурургъа ингир бола башлады. Солтан да, мен да жаяулай сыртха чыгып, къойланы къош таба энди, ыстауатха жыйдыкъ. Биягъы биз кече ушакъ эте келдик да, Солтан: «Кел, тамбла заманынг бар эсе, уугъа чыгъайыкъ да, бир жукъчукъ урсакъ, сен да кийик этчик ала барырса юйге...» – деди. Анам ауругъанында, мен анга: «Не затчыкъ къабарыкъ эдинг?» – дегенимде: «Не эсе да, сабийликдеча, бир кийик этчик къабарым келди...» – деген эди. Анамы айтханы эсиме тюшюп, мен Солтанны оноуна терк окъуна «хо» дедим.

Заман кечеден тангнга тарта, сагъат бир ючле болгъан заманда Солтан да, мен да сыртларыбызгъа ушкокларыбызны атып, атлагъа минип, Сют-Жолла бла ёрюш айландыкъ. Сют-Жолла деп, юйренмеген адамны жюреги къоркъурча, асыры тик, жалан тауланы беллеринден хаман ёрюш баргъан жаяу жолгъа айта эдиле. Ма ол жол бла Бурун-Таш деген ауушха жетдик. Онг жаныбызда Минги тау, сол жаныбызда Ташлысырт тау сюеле эдиле. Андан ары къайсы житилеге, къайсы ёзенлеге тюшгенибизни эсгералмайма... Биз сол жаныбызгъа тарта, барып атладан тюшюп, кишенледик. Солтан агны къанжыгъасында байланган иничке турист жипни алып, кесини белине чырмады. Кёзюлдюреуюкле бла къарап, тауну башына тюгел чыкъгынчы бир тапхырда кийиклени кёрюп, кёзюлдюреуюгюн манга узата, кийиклени кёргюзтдю. Жел сол жаныбыздан ургъаны амалтын биз жаяулай онг жаныбызгъа тарта, тогъай айланып ёрюш чыгъа, бир къызыл къаяланы башларына да чыкъдыкъ. Андан ары ол кийикле болгъан жерге сол жаныбызгъа барыргъа керек болду да, тау тёппе бла келе-келип бир жити къаягъа тирелдик. Ол къаядан ары жанында адам эркин жюрюрча тауну башы башлана эди. Биз ары ётерик жютю къаяны башыны узунлугъу 20–30 атлам, кенглиги да бир-эки атлам чакълы болур эди. Тюп жаныны бийиклигин а айтма да къой... Тюбюнде булутла кёрюне эдиле. Малкъарлы «Амманы къуш тёшегине секиреме» деп, былайдан секирген болур деп, Солтаннга чам этерге кюрешдим. «Вперёд!» – деп, Солтан къызыу-къызыу атлап, ары ётюп кетди. Мен да ызындан акъырын-акъырын тебиредим. Жел къатыракъ урса, чёгелеп къалыргъа да тебирей эдим, алай а, ызына айланып, ышарып къарап тургъан Солтандан ыйлыкыгъандан, ушкогуму

канатда жүрюген кўмуқкылу кўйругъун тутханча эки кўолум бла тута, базманлыкъ эте, атлап бара эдим. Мен бир тарыракъ жерчикге жетерге, жел аз кьатыракъ урду да, кьоркьгъаным уялгъаным хорлай, чегеледим. Солтан: «Кьоркьма! Аяз сабыр болгъанлай, серме да кет!» – деп, кёл берди. Аяз а сабыр болурча кёрюнмей эди. Мен энишге кьарап, кёзлерими кьысып, Аллахдан болуш деп тилеп башладым. Кьулхууну да окьудум. Кёз аллыма чыммакъ булутдан ишленгенча бир кьарт келди да, базыкъ ауаз бла:

«Кьоркьакълыгъынг таукелликге бугъоу салып турады,

Аны ючюн жел да аны жанлы болуп урады.

Эсинге жый! Кьоркьакълыкьгъа кюл, хыликкея эт сен аны!

Кьоркьунч затха кюле билген – тутуругъу дуняны!

Кьаллай бир кьат кьыстаялсанг кьоркьакълыкькыны жюрегингенден,

Аллай бир кьат, эр кишице, эр кишице, жигитсе сен!» –

деп, кёз аллымдан тас болду. Кёзлерими ачып аллыма кьарадым да, анам ол жанындан бери кьарап, гитче сагъатымдача кьоллары мени таба созуп, «манга келе» эте тургъанча кёрдюм. Жел да сабыр болгъанча болду. Мен ышарылып, аллыма таукел жүрюп тебиредим. «Бийик тардан» ёте, жукъ болмагъанча Солтанны кьатына бардым. Солтан, сейирсине:

– Алан, мени да кьоркьутдунг, нек тохтап чегелеген эдинг? – деп сорду.

– Бир назму тизгинле эсима келген эдиле да, аланы унутуп кьоймайым деп, эсимде жаза тура эдим... – дедим.

– Не зат эсинге келген эди? Сен сейир адамса! Манга да бир айт эсингде жазгъанынгы... – деп ышарып, сынагъанча кьарады Солтан.

– «Бийнёгерча алда барады жигит тенгим,

Залим немча карабини кьолунда.

Хей, Апсаты, сенден мени бек тилегим:

Тыйгъыч болма аны барлыкъ жолунда!» – деп жаза эдим деп, ышардым.

Солтан, тамам ыразы болуп кюле: «Алан, сен керти кьужур адамса! Жити кьаяны башында стол жокъ, шинтик жокъ, кьагъыт жокъ, кьалам жокъ, ... не назму жазаса?! В конце да концов, сен бери кийик атаргъа депми келгенсе, огъесе назмула жазаргъамы деп келгенсе?! Вперёд! Кетдик!» – деп, буйрукъ берди. Талайны шыкьыртсыз барып, кийикле болгъан тапхыргъа жерге, Солтан шыбырдап: «Мен башларындан беклерикме, сен а ма алайгъа барып бет жан сал да, юсюнге келген болса, атарса...» – деп, юйретди. Солтан юйретгенча, мен барып, бет жан салып, жарашдым. Солтан да кёз туурамдан ташайды. Сагъат жарым чакьлы бир замандан, «тарх» деп атылгъан ушкок таууш чыкьды. Кьаяла тауушну кьайтара, ушкокну кьайдан атылгъаны ангылашынмазча болду. Ушкок дагъыда бир атылды, дагъыда бир атылды. Мени таба юркюп келген кийик болмады. Бауурумдан жата туруп, эригип, башымы ёргерек кётюргенимде, Аллахды билген, менден бир 50 атлам чакьлы бирде, кьатында улакьчыгъы бла бир эчки кьайсы жанына кьачаргъа билмей, жан солуу эте, тепчилдей тура эди. Эчкиден эсе улакьчыкъ сабыр эди... Ангылай болмаз эди, харипчик, ёлюмню не болгъанын. Мен улакьчыкьны тутсам, бурунчугъундан уппа этерча болдум. Солтанны: «Ат, ат!» – деген кьычырыгъы узакьдан эши-

тилди. «Ийманынг алай болсун, атхан огъу жерге тюшмеген бир шуёхунг барды да, атарыкъды бусагъат!» – деп, ёрге турдум. Мени кёргенлей, эчки кёнделен къачды. Улакъчыгъы да къалышмай ызындан бара эди. Солтан менден кёнделен, ёрош бир 500 метр чакълы барып, ол кийикле болгъан тапхырны башында къаядан къарап, бир затла айтып хахайлай эди... Мен да ичимден эчки бла улакъчыкъгъа: «Иги жолгъа барыгъыз! Аллах бир бирингден айырмасын!» – дей эдим. Хар зат шаушалгъанында, Солтан: «Бери кел!» – деген ауазы чыкъды. Мен мушудлап, ёрге чыгъа, Солтанны къатына бардым.

– Ары къара! – деди да, ол кийикле болгъан тапхырны кёргюзтдю. Тапхыр бир 20 сотка чакълы болур эди. Тёбен жаны бийик къаяны эрини эди. Тапхырны огъары жаны, онг жаны, сол жаны да тик къаяладан табийгъат этген къабыргъала эдиле. Бизден къарап, тапхырны онг жанындан бек тар, альпинист болмаса, тюз адам чыгъалмазча, бир жол ышанчыкъ да келе эди. Аллахды билген, Солтан ушкок атханлай, кийикле тапхырдан чыкъгъан ол тар жолчукъгъа мыллыктарын атхан болур эдиле?

Солтан: «Улакълы эчкиле кён болуп, уллу жугъутурну ышаннга алалмай, юч огъуму да бошадым. Ол жолчукъ тапхыргъа кирген жерде чырпыны кёремисе? Иги къара, аны тюпюнде жугъутурну мюйюзюн кёрлюксе... Агъызгъанма... Энди аны къалай чыгъарайыкъ бери,– деп, манга соруулу къарады. Мен, не айтыргъа билмей, тынгыладым. «Алай эсе...» деп Солтан, белинден жипни теше: «Сен муну къыйырындан къаты тут, мен тюшюп, хотя бы бир тишликлик алып чыгъайым...» – деди. Солтан жипни бир къыйырын белине байлады, мен да ол бир къыйырын белиме байладым. Солтан алашаракъ сюекли, сингир санлы, бек тири жаш эди. Ол заманда аны ауурлугъу кён эсе, бир 50–55 килограмм болур эди. Мени ауурлугъум да бир 75–80 килограмм болур эди. Жыжымыбызны узунлугъу кючден-бутдан жете, Солтан тапхыргъа тюшдю. Барып ол чырпыны тюпюнде жугъутурну соя тебиреди. Мюйюзлерин алыргъа изледи да, балтасыз алалмады, саулай башны кётюрюп айланыргъа, аны ауургъа санады. Къысхасыча айтыргъа, жугъутурну эки буту бла эки жапхагъын, терилери да юслеринде тургъанлай, кесип ала эди да, бирем-бирем келтирип, жипни учуна тагъа эди. Аллахды билген, бир бутну ауурлугъу 12–15 кило, бир жапхакъны ауурлугъу да 6-8 кило чакълы бола болур эдиле? Мен аланы тартып, башына чыгъара эдим. Жугъутурну къалгъан мыллыгын Солтан тёнгерете, къаяны эринине элтип, баш энишге теберди. Бери манга къарап: «Былайгъа бёрю баш келаллыкъ туююлдю, тюбюнде бир жаннга азыкъ болур!» – деп къычырды. Солтан биягъынлай кесин жыжымны ол бир къыйырына байласа да, ауурлугъун манга хазна да тийдирмегенлей, гыбыча ёрлеп, чыгъып къалгъан эди. Бирер бут бла бирер жапхакъны боюнубузгъа артмакъ этип, жугъутурну къалгъан эти ючюн да Аллахдан кечмеклик тилеп, жолгъа атландыкъ. Ол «сыйрат кёпюрча» къаягъа тюгел жетгинчи, онг жаныбызгъа бир тик къулакъны ичи бла тюше, солуй-солуй, аманны кебинден атларыбыз болгъан жерге келдик. Бутланы, жапхакъланы атларыбызгъа артмакъ эте, ызыбызгъа айландыкъ. Жолда келе, Солтан: «Алан, сен тюз аллынга келип тургъан кийикни нек атмагъан эдинг?» – деп сорду.

– Да къайдан? Улагъы бар эди... – дедим.

– Да мен улагъын да иги эсгермеген эдим... Аллахды билген, улагъы болмай къалса да, сен атарыкъ болмаз эдинг? – деди Солтан.

– Да къайдан? – дедим.

Сют-Жолла бла ызыбызгъа айланып келгенлей, атым абынып, ат да, мен да онг жанымда тикден, ханслы тикден, энишге кетдик. Аллах бла ант этип айтама, мен юсюнде жабышып тургъанлай, ат бир кере бёчкеча тёнгереп, тёгерек бурулуп, тапхыр маталлычыкъда тохтады. Ат къарынындан жатып тургъанлай, мен да юсюнде тура эдим. Солтан атындан терк тюшюп, баш энишге мени таба мыллык атды. Жетип, атдан бери айыра: «Саумуса?!» – деп сорду. Ат кишнеп ёрге тура, къалтырап башлады. Мен не болгъанын да иги ангыламай къалгъан эдим. Атны къалтыра тургъанын кёргенимде, мен да тамам къоркъдум. Ол тапхырчыкъда тохтамай, аз арлакъ барсакъ, бир 20 метр чакълы бийиклиги болгъан тик жардан ат да мен да баш энишге кетерик эдик. Кёкюрегим аз-маз ачыгъанчыкъча эте эди, андан башха бир жеримде бир сыдырылгъан жерим жокъ эди. Эс жыйгъанымда, Солтанны да жаны ичине жыйыла:

– Жанымы алып къойдунг, хай-хай-хай... – деп, ёрге турду. Мен да ёрге туруп, атымы жюгенинден тарта, ёрге чыгъып, атыма мине, жолгъа жарашдым. Солтан: «Атынг абыныучу атды, мен ызынгдан барайым...» – деп, атына минип, ызымдан тебиреди. Ма алай бла ингир бола, къошха жыйылдыкъ. Солтанны атасы Махмуд къайгъы этип, бизни сакълап тура эди. Сау-эсен жыйылгъаныбызда, ол да ырахат болду. Мен Махмудха ууда болгъан хапарыбызны болгъанычы айтдым. Махмуд сейирсинип, тынгылап турду да:

– Тоба-тоба-тоба... Аллахны къудурети кёпдю... Сен эчкини ёлтюрюп, союп, санлап, аны этин да жюклесенг, атынгы юсюне ол ауурлукъ да къошулуп баш энишге кетсегиз, Аллахды билген, тапхырчыкъда тохтап къалмай, тюз тюпюне дери тохтамай барлыкъ болур эдигиз... Сен улакъны ёксюз этмегенинг ючюн, Аллах да сени тюшюндюрген да этерча, жумушакълыкъ этгенди. Жумушакъгъа Аллах да жумушакъ болады», – деди. Мен ичимден Махмудну «жумушакъгъа Аллах да жумушакъ болады» деген сёзлерин талай кере къайтаргъан эдим.

СУБОРДИНАЦИЯ

Бир кюн къочхарладан къан алдым. Къанланы пробиркалагъа, пробиркаланы да туч кеплеге жыйып, бруцеллёздан ауругъан мал бар эсе билирге деп, Къарачай шахарда ветлабораториягъа элтирге керек болду. Жюгюмю да къолума алып, автобусха чыкъдым. Автобус келмедиди. Бир заманда совхозну директоруну УАЗ машинасы келип, къатымда тохтады. Машинаны эшигин ачып, манга къарап, директор базыкъ ауазы бла: «Бери кел да, мин!» – деди. Эл-мюлк илмуланы кандидаты болгъан директорубузну машинасына минерими башыма тамам уллу сыйгъа санап, тири атларгъа кюреше, жетип биринчи «къан жюгюмю» машинаны арт сидениясына сала, сора кесим да олтурдум. Тебиредик. Жылы келген къарт бла, сабийчиги болгъан бир къатын жол жанында сюелип тура эдиле. Кенгден къарап,

келген машинаны кѳргенлей, кѳарт кѳолун кѳтюрдю. Директорну шофѳѳру машинаны тохтатып, ол кѳол кѳтюргенлени ала барлыкѳ болур деп тура эдим... Кѳысхасыча айтыргѳа, уруп ѳтѳп кетдик. Мен кѳолларымы кѳаты кѳыса (уялсам болуучу ѳди аллай адетим), бир уллу терслигим болгѳанча, ахсындым. Мени халымы сезген директор, бери бурула: «Ол кѳарт бла сабийчиги болгѳан тиширыуну нек алмай кетди?» – деп, ичингден манга айыпмы ѳте тураса? – деди. Мен, андан да бек жунчуп: «Угѳай... Мени не ишим барды... Сиз директор совхоза... Мен а кимме? – дедим.

– Директор совхозда тѳюйюлду чот! Сен ангылы жашха ушайса... Алай а сен алыкѳа жаш адамса... Мен санга уллу кѳарындашын, не уа атанг айтыркѳны айтайым... Ма бусагѳатда ол кѳарт бла ол сабийчиги болгѳан тиширыуну алмай ѳтѳп кетгенибизге кимден да бек мен ичимден кѳыйналып барама. Алай а биз машинаны тохтатып, аланы миндирсек, ала шахаргѳа дери барып, сау болугѳуз деп, тѳшѳп кетерик тѳюйюлдуле. Азиягѳа кѳчгенибизден башлап бюгѳюннге дери хапар айтып чыгѳарыкѳдыла, элчиледен тарыгѳырыкѳдыла... Андан сора, совхозну биченинден, не комбикормасындан, не кѳайдан, аныча бир затын «бер...» деп тилерикдиле. Мени уа кѳыралны затын берирге эркинлигим жокѳду. Тилегенлени жазыкѳсынып, кесими боюнума алып, айтханларын берсем а, ауузларын кѳаты кѳысып кѳоярыкѳ тѳюйюлдуле. «Директор бла ортабыз бек аламатды! Аны да берди, муну да берди...» – деп, халкѳгѳа жайып чыгѳарыкѳдыла. Экинчи, ючѳнчѳ кѳнде уа «совхозну мѳлкѳу бесплатно бериле турады» деген хапар чыгѳарыкѳды да, конторну аллы адамладан толлукѳду. «Совхозну мѳлкѳу берилмейди!» – десенг а: «Ол кѳартха, ол тиширыугѳа бересиз да, бизге уа нек бермейсиз?!» – деп, бек кѳп адам кѳлкѳалды боллукѳдула, адам айырады деп, сѳзѳюнгѳу ѳтерикдиле, ичлеринден жау боллукѳдула. Сау совхозда талай адам бла жау болгѳандан ѳсе, бир-ѳки адамгѳа уллу кѳллѳлѳк ѳтгенча кѳрѳюнѳп кѳалгѳанынг игиди. Биз, кѳара-чайлыла, ишлеген миллетбиз, тири миллетбиз... Алай а аллыбызда ишлеген адамны терисине кирип, анга тапсыз бола болур деп, сагѳыш ѳтерге, сезерге излемейбиз. Аны амалтын, субординацияны тутаргѳа керек болады... Сен да, бара-баргѳан жашауда уллу кѳуллукѳчу жаш болсанг, Аллах айтса, болгѳан да ѳтерсе, аллындан окѳуна, адамланы башынга миндирип кѳоймай, субординацияны тутарса... Ангыладынгмы? – деди директор, манга ышарып кѳарай. Хы деп башымы силксем да, тѳзѳюн айтыргѳа, мен аны айтханын иги ангыламагѳан эдим. Субординация деген сѳзѳюн а чѳртда ангыламадым. «Сорайыммы? Сормайыммы?» – деп, ичимден кеси кесим бла оноулаша келип: «Сормай, артда бир тапсыз жерде айыплы болгѳандан ѳсе, былайда соруп айыплы болайым...» – деген оюмгѳа келе: «Айып ѳтмегиз, субординация деген сѳз ол неди?» – деп сордум. Директор, бетин кѳаты устазча ѳте:

– Как бы тебе объяснить, молодой человек? ... Субординация деген сѳз от латинского языка переводится подчинение дегенча. Башха тѳрлѳу айтсакѳ, ѳто положение индивидуума в системе отношений: подчинѳнный-начальник. Дагѳыда башха тѳрлѳу айтсакѳ, содержание субординации – следование установленным правилам взаимоотношений между лицами разной иерархической ступени внутри трудового коллектива, организации,

учреждения... дегенчама алай болады. Башынгы кьатышдырып жибердим? Кьарачайча бошуракъ тилде айтайым... Субординация деген, бурун замандача, уллу уллу жеринде, гитче да гитче жеринде тура билгеннге айтадыла. Кесингден гитчени ауузунга юйретсенг, тенг аякъ, тенг таякъ болуп, башынга минип кьалады. Кесинги жылынга, сыйынга, ишлеген ишинге кёре тута билирге керексе. Туталмасанг а, не айтханынг боллукъ тьююлдю, не сыйынг боллукъ тьююлдю. Аскерде хар солдат да командир болуп барса, ол аскер ол кюн окьуна бир бирин кесип чачыллыкьды. Тюз жашауда да ма алайыракьды. Субординация болургьа керекди! Ангыладынгмы? – деди, сынагьанча кьарай.

Онглу адамланы айтхан сёзлерине бек эсими ийип тынгьласам, айтханларыны магьаналарын ангыламасам да, бир айтханлай, сёзлерин магнитофонча мыйыма жазы кьоюучу эдим. Бу жол да, директор айтханыны магьанасын тамам иги ангыламасам да, бетими акьыллы сыфатха киргизтирге кюреше: «Хоу, ангыладым...»—дедим. «Ангьладым...» дегенлигиме уа, ол кьарт бла, ол сабийчиги болгьан кьатынны жолда кьол кётюргенлери, бизни да уруп ётноп кетгенибиз кёз аллыма келе, жюрегим хош болмай эди.

БУЗГЫЙЫ-АККА

Алыкьа малла жайлыкьладан кьышлыкьлагьа кетмеген эдиле.

Аллахды билген, сентябрь айны ахыры, не уа октябрь айны ал сюреми болур эди? Бир чууакъ кюн, мал дохтурлукъ ишими тындыра, ат бла Бийчесыннга бара, Багьатыр-Таланы айланчларындан ёрге былай чыкьгьанлай, Минги тау табадан бир ачы сууукъ жел урду. Жел тамам кьаты болгьанында, уруп, атны юсюнден атып жибериргеми башлагьанды деген кьоркьууну эте, аллыма кьаплана, атны жалындан кьадалдым. Кьысха заманны ичинде кёк мутхуз болду да, ачы сууукьну терк алып келген уллу жел бир кесек шошайды.

Кьанжыгьамда аскер плащым бла бирге байланган затларым аслам эдиле. Тешип, плащымы алып, кьалгьан затланы кьанжыгьалагьа байлай тургьунчу, сууукъ жауун жаууп тебиреди... Мен плащымы юсюме кийгинчи, хайт деп, юсюм жибиген эди. Кёпге да бармагьанлай, жауун, тью бюртюклекча, бир гитче бузчукьлагьа бурулду. Сууукъ кьатыдан кьаты кьыса, ол мылы буз бюртюкле да келип тийген жерлерине жабышып баргьан болмасала, чартлап кетмей эдиле. Ал кезиучюкде билеклерими кьымылдатса, саулай плащымы юсюн жапхан буз жарылгьан да эте эди. Кьысха айтханда, ёмюрюмде мен кёрмеген бу жомакьлы хауа болум, кесек заманны ичинде адам адамгьа айтса ийнанмазча, мени атны юсюнде баргьан адам сыфатлы бир буз гыйыгьа ушатды. Жюрюп баргьан атны кьызгьан санлары биринчи тьютюн эте келдиле да, артда тьютюнлеген да тохтагьан эди. Жукьа буз кюбе атны жесирге алыргьа кюрешсе да, кьарьу эталмай эди. Алай болса да, кьол аязла чакьлы жарылгьан жукьа буз кесекле атны жалында, боюнунда тьюклеге жабышхан эдиле. «Ярабий Аллах, атны юсюн-

де къатып къалыргъамы тебиредим?» – деп, къайгъылы болгъандан ары, сууукъ болама деп, эсгермей эдим...

Ма ол келгеним бла Эки-Арада Добайны къошуна жууукълашдым. Къошха жетерге итле чапдыла. Къошдан Добай чыкъды. Кёп да мычымай, аны ызындан Добайны къайыны Аскер да чыкъды. Аллахды билген, мени эки кёзюмден башха жерим кымылдай болмаз эди. Добай, манга ышарып къарай:

– Тюш атдан! Нек къарайса, Дохтур-Бала? – деди.

Атдан тюшерге умут этсем да, къаты желим бла атха жабышханча, кымылдайламадым. Мени халымы эсгерген Добай:

– Ай юйюнге, сен, Бузгыйы-Акканы жесирине тюшюп тураса да! – деп, Аскерге бурула: – Алан, бери кел, атдан алайыкъ... – деп, келип, атымы илкихге тагъа, сора, кюреше кетип, атыма айылларын бошлады. Экиси да ат жер бла бирге, мени атдан тартып алдыла да, кётюрюп, къошха киргизтип, от жагъылып тургъан печъни аллына салдыла.

– Аскер, шо кызып, терлеп келген атны юсюне бир жауурлукъ-мауурлукъ, не таба эсенг да, бир ат маржа, ансы сырты кёпюп кълмасын... – деди Добай. Аскер эшикге чыкъды. Юсюм эрип башлагъанлай, тишлерим да харс ура, манга бир кълтырауукъ тийди. Санларыма минг ийне бирден кирип баргъанча бола эдим. Добай: «Энди, Дохтур-Бала, сен мен айтханны ызымдан къайтарып бар! Къайтарсанг, алаамат болуп къллыкъса! – деп, не жыр болуп жырланмагъан, не назмуча окълумгагъан бир затны айтып башлады (мен да къайтарып башладым):

*«Хей, Бузгыйы, Буз Акка,
Сени тюрюнг – туз Акка,
Онеки жыл тузакъгъа,
Тюшюп тургъан буз Акка...*

*Солургъа деп, чыгъаса,
Аманланы жыгъаса,
Бузлатаса, жояса.
Игилени къояса.*

*Хей, Бузгыйы, Буз Акка,
Жыйма сен буз тузакъгъа,
Мен алдамам, тил этмем,
Ийнамымы кюл этмем,
Намысымы жоймазма,
Сени сансыз къоймазма,
Ийнанырма мен санга,
Жюз жыл жашау бер манга! –*

деп, бошады Добай. Мен да ол айтханланы къайтарып бардым. Керти кертиси да, мен бир тюрлю бир жомакълы дунягъа тюшгенча бола, бузлагъанымы да унутханча болдум. Бузгыйы-Акканы сыфатын кёз аллыма келтирирге кюрешдим. Мен аны кёрюп, ич дуняларыбыз ушакъ этгенча бола, хайт деп, бир кесек эс жыйдым. Аскерни эшикден киргени бла бирге Добайны: «Спиртинг бармыды?» – деп манга соргъан ауазы къошну ичинде шошлукъну бузду.

– Б-б-б-барды, су-су-сумкамда... – дедим, аз-маз кьалтырай.

– Бери алчы сумкасындан спиртни, Аскер! Сен а, Дохтур-Бала, да-вай, муржаргъа олтур да, тешин! – деди Добай. Аскер да мени ветеринар сумкамдан шеша бла спиртни алып, муржарны кьыйырына сала, манга да тешинирге болушду. Мен жууургъанны тюпюне кирдим. Данакъай муржарны кьатына келе, спирт шешаны башын ача, манга: «Къайда, юсюнго ашчы!» – деди. Мен жууургъанны юсюмден атдым. Добай, спиртни ууучуна къуя, санларыма ышып тебиреди. Не сырт, не бут, не кьол кьоймай, иги, адамыча, спиртде «жууундуруп» чыкъды. Бир стаканнга да 100–150 грамм чакълы спиртни къуйду да:

– Энди мындан да бас да, жууургъан тюпюне кир да, тынчай! – деди. Мен Добай айтханча этдим. Кьалтырагъаным да кетди. Кефчик да алып: «Мен энди нормальный болдум, кийинейим...» – дедим.

– Кийинген хапарны пока сагъынма! Сен неден къутулуп келгенинги билемисе? – деп, Добай манга соруулу къарады.

– Билмейме? – дедим.

– Билмей эсенг, тынгыла бери! Сени насыбынг тутуп, Бузгыйы-Акканы сууугъундан къутулуп келесе. Бурунгула айтханнга кёре, Минги тауну Буз-Дорбунуну ичинде сууукъну, бузну Тейриси Бузгыйы-Акка деген жашайды. Ол хар онеки жылдан бир кере солургъа чыгъады. Ол чыкъгъан сагъатда аны аллына уллу кёллю, тилчи, аман иннетли, дуня малдан тоймагъан, ийнамы болмагъан аман адам чыкъса, Бузгыйы-Акка аны бузлатып къояды. Ма сенича аман иннети болмагъан, уллулагъа тынгылагъан, керти ёлген маллагъа кьой эсенг, анда-санда малчыла къапхан кьойчукъга да акт этип кьойгъан иги жаш аллына чыкъса уа, Бузгыйы-Акка анга заран салмайды. Бузгыйы-Акканы аллына чыгъып, сау кьалгъан адамны ёмюрюнде ёпкелерине сууукъ чапмайды, кеси да эм азы бла 100 жыл жашайды! Ангыладынгмы, Дохтур-Бала? – деди Добай, ышара.

– Ангыладым, Добай! Мындан ары да, иги жаш болургъа кюреширме! Малчыла къапхан кьойчукъну да «сау болмаз ауруудан ауруп ёлгенди» деп, акт этерме... – дедим, ышара.

– Аллахны налаты болмасын санга! Сен а, ангыламагъанча этип, бир сёзню жерге тюшкюрюп къоярыкъ туюлсе... – деп, Добай кюлдю.

– Къалай игиди, Бузгыйы-Акка аллына чыкъгъан ангылы Дохтур-Бала бла ишлеген! – деп, Аскер да чам этди. Бир жукъ да ауузланып, жанымы сау кьалдыргъанлары ючюн, Бузгыйы-Аккагъа да, Добайгъа да, Аскерге да ичимден дуняны алгъышларын айта, жукъладым...

ДЁНГЮУ

Элни тегерегин къуршалагъан тауланы беллеринден энишгерек тюшген кьарны эниклегенча, къачхы эрттенни кьырауу да элге кьалын тюшгенди.

Элни кьыйырында тууар кьош. Ауузларындан акъ тылпыулары чыгъа, анда-санда ёкюрген тууарланы тауушларын къаяла да къайтарадыла.

Малчылыкъдан уллу сынамы болгъан базыкъ Хайдар бла школну быйыл бошагъан арыкъ Малик силос чунгурдан чыкъдыла. Хайдар кьара чыр-

па бёркюн теше, аны бла тери габарайы бла мамукьлу кёнчегин кьакьгьан кибикле эте, терлеп, тютюн чыгъа тургъан кьап башын сюрте, ызына кьаплады. Аны эниклегенча, Малик да, ёлген киштикге ушаш, кьоян териден этилген бёркюн тешип, терлеген къара кьалын чачын сюрте, ызына кийди.

– Кел, алай биялумукь тегенени кьатына барайыкь да, алайда тартырбыз, – дей, Хайдар «тсыт» деп, эки кьалакь тишини ортасы бла тюркюре, аллына атлады. Жангы сакьал улуп келген зугулуракь жаякьларын сыйдам кьоллары бла сюрте, Малик да ызындан тебиреди. Хайдар, келип тегенени кьыйырына олтура:

– Олтур сен да былай! – деди женгил олтуруп кьалмагъан Маликге:

– О, кьой муну! Жизги бола турма да, олтур бери! Жангы иш кёнчегинги кёк бояуу тамблагъа ананг танымазча боллукьду, анга сагъыш этме да, чыгъарлыгъынгы чыгъар бери! – деп Хайдар ышарды. Эскирек мор балон габарайыны жан хуржунундан «чекушка» шешаны чыгъара, Малик Хайдарны кьатына олтурду.

– Ач башын! – деди Хайдар. Узун иничке бармакьлары бла «чекушканы» башын ача, Малик Хайдаргъа узатды.

– Кесинг басып кьоярмы эдинг, Малик?

– Угъай, мен ичаллыкь туююлме, сиз ичигиз...

– Да сен кьаллай эр кишисе ичалмагъан?! Огъесе, чыртда ичмеймисе?

– Угъай, ичген а этеме, алай а сиз таматасыз да, сиз ичигиз... Бир суу ышан да болмагъанлай манга ауур тиер...

– Ой, юйюнг кьурумагъан, кёзге кьуюучу дарманча бу жангыз «чекушка» неди бизге? Не суу, не закуска, не баш?! – деп, Хайдар керза чуругьуну башындан агъач кьашыкьны чыгъарды. «Не этерге тебирегенди?» -дегенча, Малик сейирсинип, Хайдаргъа кьарады.

– Иш кёбюрёк болуп, юйге барыргъа эринсем, ма бу тегенедё кьалгъан биялумукьдан эр кишича кьарынымы тойдуруп кьояма! – деп, Хайдар гыбытын сылады.

– Да, Хайдар, кьарынынгы аурутмаймыды да? – деп Малик, уллу къара кёзлерин аз жумаракь эте, башын эки жанына чайкьай, Хайдаргъа кьарады.

– Аурутхан кьой, кёпдюрюп, дингиз этип да кьояр! Юйренмегенлей бир жолгъа кёп ичип, ненча мал ёлгенди?! Биз тууарла туююл ушайбыз да, мардабызны билмезге?! – деп, Хайдар уллу мор кёзлери бла Маликге сагъышлы кьарады.

– Оллахий, мен бир кере да ашап кёрмегенме... – деди Малик, кьалын кьашларын эки кьолу бла эки жанына сылай.

– Аллах айтса, кёре-кёре барырса! Сен алыкьа жашса... – дей, кьолунда шешачыкьны тегерек чайкьагъанча эте: «Беклеймеми? Кьаллай бир беклесем ыразыса?» – деп, Хайдар сынагъанча кьарады.

– Беклегиз, бекле... Анагъызны сютюнден халалды!

– Тенг болсанг, тенг бол, тенг болмасанг, кенг бол! – дейдиле. Менде тургъан зат жокьду. Сен да ичерик болурса? Кьалайгъа дери беклейим?

– Да жазыугъа дери беклегиз, сора... – деди Малик, узунуракь кьуу бурунуну учун кьашый.

– Да Малик, бюгюн биринчи кюн ишге чыкьгъанса. Жау орун кьалагъы башы жарашхан литр аракьы келтирмегенлигинге, намыслы, халал

жашха ушайса. Ма бу «чекушканы» бюгюн анангдан ахча алып, сатып алгъан эсенг, тамбла кесинги айлыгъынга шешала алып кючюнг болсун!

– Сау болугъуз!

– Атанг, харип, да жаннетли болсун, иги адам эди. Менден таматаракъ болса да, кёп кере тартхан эдим аны бла да.

– Сау болугъуз! – дей, Малик жангы къойгъан жукъа мыйыкъларын сылады.

– Да сау-эсен чыгъайыкъ жазгъа! Эм аман кюнубюз былай болсун! Тохта, сорургъа унутуп турама, юйюгюзде ненча малыгъыз барды? – деди Хайдар, соруулу къарай.

– Бир ийнек бла сора беш къоубуз барды... Да анам бла манга жетедиле... – деди Малик, уялгъанча бола.

– Да сизге жете да болурла... Аны ючюн сормай эдим. Сен былайда уллу айлыкъ алып жарырса деп билмейме. Мен да айлыкъ кёрмегенли бир талай болады. Аны айтханым, ийнегинги совхоз малланы ичинде кёрсе, зоотехник унарыкъ туююлдо. Къойчукъларынгы юсюнден а айтма да къой... Былайы тууар кшошду да... Трактор бёчке бла биямукъ келтирген заманда бир челек биямукъну алып жашырып къой да, ингирде кёз байланып юйге тебиресенг, ол челек биямукъну ала барып ийнегинги аллына салсанг, аман тыш кёрлюк туююлдо. Ангыладынгмы? – деди Хайдар.

– Айып этмегиз, Хайдар, ол жангыз ийнек бла беш къойну жазгъа чыгъаралсам деп, дыгалас этип келген эдим мен да. Айлыкъ да хазна аллыкъ туююл эсем, малчыкъларыбызны совхоз малланы араларында туруп мадарлары да жокъ эсе, мен къалай ишлерикме да? – деди Малик, мыдах бола.

– Тохта муну! Сен къаллай эр кишисе?! Ал кезиуде челек биямукъ болса, артда зоотехникге сёлеширме да, хар затны жарашдырырма. Бузоула туусала, жаз шабашка бузоу да болур... Ашыкъма! Иги ишлеп, кесинги кёргюзт биринчи! Мен анамдан туугъанлы кишини кыйынын ашамагъанма! И-й, неле сёлеше турама мен? Заман кесин кёргюзтюр, ийнан сен манга, къарындашчыгъым. Нени айта тура эдим кесим да? Хы, ичер, ашар кюнлерибиз кёп болсунла!

– Амин Аллах!

– Ма быллай биямукъгъа термиле, Орта Азияда кёплерибиз ёлгендиле да, аланы да Аллах жаннетли этсин!

– Амин Аллах!

– Беклейме сора?! – деди Хайдар, кёзлерин сюзюп къарай, бир уллу магъанасы болгъан ишни этерге башлагъанча.

– Да беклегиз... – деди Малик да, башхалыкъ болмагъанча.

Хайдар мазаллы къолу бла «чекушканы» белчигинден кыса, базыкъ эринлери бла башчыгъындан къаба, шешачыкъны тюпчюгюн ёрге айландырып, юч кере лыкъллатханындан сора, тёртюнчю кере хауаны ичине тартды.

– Ух-ух-ух, Аллах бизни бусуз этмесин! – деп, Хайдар «чекушканы» Маликге узата, аз жанбаш орналгъан тегенени кыйырында кългъан биямукъ кесекни юсюне тышген тюк-мюклени агъач къашыкъны учу бла ары-бери тепдире, орта тазачыгъындан алып, ашап башлады.

Маликни кёзлери да кышыкыны биргесине, бир тегенеде суууп, какча болгъан биялмукукыга, бир Хайдарны ауузуна кыарайдыла. «Боркы» деп кекире, жассы бурун тешиклерин керип, хауаны терк ызына чыгыра, мушулдап, жаяклары чыпалдатып ашагъан Хайдарга кыарагъан Маликни жюреги ачдан тарап, тюркюрюклерин жутду. Кесини халын эсгерген Маликни кыулагына: «Жашчыкы, ашыкыма да, бир жукы кыаба бар, ансы ач боллукыса...» – деген ауазы келди.

– Не манаштыргы кыарайса?! Тарт! – деп Хайдар, кыашыгынын ауузуна сугъуп, эки эрини бла кыаты кыысып, ызына тартып чыгыра, дагыда бир-эки жалап, Маликге узата: «Тарт да, муну бла кыап да кёрчю биялмукукдан, бир кесек тузчугу жетмейди ансы, бек аламаты!» – деди.

– Шешада жукы кыалгъан болмаз дейме? – деди жунчюракы болгъан Малик.

– Кыалай кыалмайды? – деди Хайдар, сары кыашларын ёрге кётюре.

– Да, ма-а... – деп, Малик терслиги болгъанча шешаны Хайдарга кёр-гюзтдю.

– Айтсанг а, юйюнг кыурумагъан?!

– Жазыугы дери ичигиз деген эдим...

– Мен Аллахданмы кючлюме, жазыугы дери ичмей, ёлсем, эминамы ичерикме?!

– Угъай, мен шешаны этикеткасында жазыугы дери дегенлигим эди...

Хайдар, «чекушканы» Маликни кыолундан ала:

– Оллахий, бегитип кыойгъанма! Да сен да сейир адамса, Малик, «жазыугы дери» демей, ортасына дери деп, былай ачыкы айтмаймыса?! Мен, бир кыарангы адам, аны жазыу-мазыуларындан не хапарым барды?! Да кыайгырмаз, алай да болады... «Кыап да кёрчю биялмукукдан!» – деп, тишлерини арт жанларына тилин тирей да, «пшик» деп, хауаны терк ызына тарта, тишлерин ариулап башлады.

– Сау бол, артда бир кёрюрме... – деп, Малик ёрге тура, кыашыкыны иесине узатды.

– Ой, сени киштикле ашамасынла огъесе, бир-эки кыап да кёр, аламаты затды! – деп ауазын иги кётюрюп айтхан Хайдарга жууап бергенча, тууар ёкюрген таууш чыкды.

Чунгурда жюклеген силосларын маллагы чачып бошагъандан сора: «Мен юйге барып, бир жукы ауузланып келейим...» – деп кетген Малик андан сора ызына кыайтмады.

ЖАНГЫЗЛЫКЪ

Тау шахарчыкы. Желли жауун аллына сюелген кыаяла бла, юйле бла демлешеди. Тереклени онгсузуракы бутакларынын ууатса, кёлю уллу бола, залимликден жанына азап табып, тереклени тамырлары бла кыобаралмай, кыаяланы, юйлени оялмай, жюрексинип сарнайды. Бу кыачкы кыыяма кече жарыкы сагышлагы кюндешлик эте, кыара кыолун терезеден узата, юйге кирирге излейди.

Жангыз бёлюмлю фатарчыкыны ичинде, кыол аязларын сакыалына таянчакы этип, чыналарын столгы салып, Таулан олтурады. Столну

сол мюйюшюнде жалын болгъан фатеген лампа, андан берлакъда къа- тышып тургъан къагъытла, китапла, тютюн тюпледен ичи толгъан теп- шекчик, ичинде суу болгъан мияла къошунчукъ, къатхан ётмек кесек кёрюнедиле. Тауланни сол жанында къабыргъада – бегип тургъан эки китап тапка. Эки тапканы ичлери да китапладан толудула. Иги эслеп къа- рагъан китапланы сыртларында Сергей Есенинни, Николай Рубцовну, Чингиз Айтматовну, Олжас Сулейменовну, Чабуа Амэриджибини, Батча- ланы Муссаны дагъыда башхаланы атларын, тукъумларын окъургъа бол- лукъду. Онг жанында – къабыргъагъа къысылып тургъан бир орундукъ. Орундукъну баш жанында къабыргъада, онгнган кюйюзчюкню юсюнде Василий Шукшинни, Владимир Высоцкийни суратлары тагъылыпдыла. Аланы тюплеринде да – бир бёлек жаш адамны суратлары. Аладан онг жанына кетерек – чюйде тагъылгъан гитара. Гитарадан арлакъда, кийим такъгычда къонгур бетли къоян териден этилген бёрк бла къачхы ысхарла пальточукъ тагъыладыла. Аладан сора отоуну ичинде кёзге урунурча хазна зат кёрюнмейди.

Тауланни къара кёзлерине къарагъанлыкъгъа, ич дуниясындан, жүрек халындан жукъ окъуялырча туююлдю. Бир кезиуде узун къара къашларын энишге туюшюрюп, дагъыда терк ёрге этсе, уллу мангылайында сызлыкъ- лары сыйдам боладыла. Жукъаракъ болуп баргъан бал бетли чачын, кеси да эсгермегенлей, къан тамырлары белгили бола тургъан акъ къолу бла онг жанына сылайды. Къолун чачындан айыра келип, тегерек жаякълы акъ бетине тап келишген жукъаракъ бурунуна узун иничке бармакълары бла тиеди. Хауаны ичине терен солуй, жукъаракъ эринлерин жоппу эте, ахсынып, хауаны бошлайды. Терезеден узалгъан кечени къара бармакъла- ры Тауланни къара узун кирпичлерин энишге-энишге сылайды. Чынасы столдан тая, Таулан сескенди. Къатыракъ ургъан жүреги сабырдан сабыр бола, биягъы эрикдирген жүрюшюне жарашды. Тауланни сагъышлары бир бирлерин сюре баргъанлай, алларына келип сюелген бир къужур зат- дан къоркъуп, сабыр бола, тохтадыла. Ол инсанни мангылайында жангыз мюйюзю, къызаргъан жангыз кёзю, жангыз къулагъы, жангыз бурун те- шиги, жангыз къолу, тауукъну тырнагъыча жангыз тырнагъы бла жангыз аягъы кёрюнедиле. Бурунундан сакъалына туюшген ауузун макъаны бо- гурдагъыча къымылдата, кёкледен келгенча бир базыкъ ауаз бла:

– Гижакъ жашау не заманда да сир бола баргъанлыкъгъа, хар ёмюрню аты башха тюрюл болгъанлыкъгъа, жашауну магъанасы бирчалай къалып барады! – деди.

Таулан кесине боз булутланы ичлеринде учуп айланганча кёрюнеди.

*«Къайры учаса, ой, жазыкъ?!
Сен, ёхтем болма, ой, фасыкъ!
Излеминг болса бек базыкъ,
Къадаргъа боллукъса азыкъ!
Кесинг сабырчыкъ туюш жерге,
Жыгъылып туюшсенг, жол – кёрге!
Ушама манга, ой, жазыкъ...
Болма менлей – Жангызлыкъ!» –*

деген ауазы чыгъа, Тауланни биргесине уча Жангызлыкъ жангыз кѣзюн алмай къарайды. Таулан жунчуп тынгылайды.

– Не, ауузунгда къууутунгму барды, нек тынгылайса? – деп къычырады Жангызлыкъ. Таулан не айтыргъа билмей къарайды.

– Не?! Ётюрюк ёхтемлигингмиди тынгылатхан?! Киминге базаса, ненге базаса?! Къарынынг ашдан тоймай, юсюнде уялмай, адам къатына барыр кийиминг болмай, билиминге кѣре жарашып ишлерча ишинг болмай... Къарачы тѣгеревинге, кимди сенича жашагъан?! Идеяларынг?! Айт, кимге керекдиле сени идеяларынг?! Кеслерини болумсузлукъларын юйдегилерине, халкъгъа кѣргюзтмезге дыгалас этгенле излейдиле идеялары! Кесинги алдауукъ ёхтемликден керти эт да, тюш жерге!..

Тауланни жанына жете: «Тынч кьой мени!» – деп къыжырайды. Жангызлыкъ а, ауузунда жангыз къынгыр тишин кѣргюзте:

– Ха-ха-ха! Сапатаж! Жаланнгах! Мискин! Ха-ха-ха! – деп кюледи. Тауланни санлары сууукъсурай, тѣппе тюклери ёрге тура:

– Къорап кет! Къора дейме! Къора! – деп къычырады. Жангызлыкъ, тогъай айланып уча, Тауланни аллына жете:

– Ха-ха-ха! Идеяларынгы жыртып алайым да! – деп жилинни башына ушаш жангыз кьолун Таулан таба узатады.

– Къора! Къора! Къора! – деп Таулан боз булутланы араларындан келип жерге тюше, секирип ёрге кьоба, жумдурукълары бла хауаны-хауаны сермейди...

Тютюн сингнген къабыргъаланы ачыулу кьоншу дюнгюрдетгенин эшитип, Таулан къалкъыуундан аязып, кесин эсгере, къымсыз болады. Жангызлыкъ да къайры эсе да думп болду. Таулан орундукъгъа таянып, тютюн къабындырды. Тютюнню терен-терен ичине тарта, къабыргъаны огъары мюйюшюнде гыбы аугъа къарады. Бир чибин гыбы ау да «ёмюр тынчлыкъгъа тюшгенме» дегенча чайкъалады. Къайдан чыкъды эсе да, бир тели чибин да, гыбы ау таба учады. Барып тюшеди. Энди болжал азды. Ёлюм алып келе турады гыбы чибиннге. Чибин зызылдайды, тыпырдайды. Бир болушлукъ болмаса, кѣп турмай, букъу чибиннге кебин боллукъду. «Къыйынлыкъгъа тюшген чибинни къутхар!» – деген ауаз келди Тауланни къулагъына. Сескекли болуп ёрге тургъан Таулан тѣгеревине къарап, жукъ кѣрмеди. Къачхы кечени сарнагъаны шошайгъанды. Анда-мында бир ит улугъан таууш чыгъады ансы, шахар шош болгъанды. Таулан орундукъгъа олтуруп, къабыргъагъа таяна, биягъы чибиннге къарайды. Чибинни къутхарыргъа деп, терк туруп, аллына атлагъанлай, къулагъына биягъы ауаз келди:

– О, жазыкъ-хашген! Сени не башханг барды ол чибинден? Сени киши къутхармайды да? Жыйылыуда миллетинге аман айтхан таматанга къажасунуп, хыртха ургъанынг амалтын ишингден да къысталдын, фатарсыз да къалдын. Анга тѣзалмей, кѣлюнге келгенни газетге жазып жибергенинде, «миллетчи» атны илиндирдиле да, арты андан да быттыр болду. Бу сен тургъан хаух тыгъырыкчыкъда да юй бийченг туралмайма деди да кетди. Фатарчыкъны иеси да жашым келген этеди, бир ыйыкъны ичинде бошат дегенди, къайры барлыкъса энди? Чибин а не, эрлай дуниядан кетерикди да, ох дерикди. Болушма чибиннге!

Таулан: «Угъай, чибин да жашаргъа керекди! – деп, дагъыда аллына атлады. Биягъы Жангызлыкъ, Тауланни аллына сюеле:

– Бу дуняда ким тюз, ким терс эсе да, аны киши билмейди. Башынга къалай тап эсе, алай эт да бар! Онглу болсанг, сен къуруда тюзсе! Онглу болур ючюн а, къатыжюрек болургъа керекди. Сен чибинни сау къалдырсанг, ол эркин учар, тамбла багушладан учуп келип, ётмегинге къонар! Адамлыкъ деп, сен башынга нек боласа жау?! Табийгъатны жоругъуна керек туююлдоу дау! Бёрюлени ичлеринде жашай эсенг, сен да бёрю бол, ансы ашап къоярыкъдыла! Озгъан жашаунгу эсингден къорат да къой! Къалай ариу, къалай акъыллы бёрючюк боллукъ эдинг кесинг да. Сен энди бёрючюксе, эшитемесе, бёрючюксе, бёрючюксе! – деген сёзлери Тауланни башындан бир жумушакъ къол сылагъанча эте барады. Акъырынчыкъ келип, орундугъуна олтурады. Кёзюне чибин эриши кёрюнюп, аны эме тургъан гыбы ариу кёрюнеди. Къоллары бла бетин жаба, башын эки жанына чайкъайды. Жангызлыкъ да: «Бёрючю-ю-к, сау къа-а-а-л!» – деп узакъдан узакъ кете, боз булутланы ичлеринде тас болады. Таулан къолларын бетинден ала, кеси кесине бир огурулу бёрючюкча кёрюнюп башлады. Къарыны къур-къур этгенинде, туруп, столну юсюнде къатхан ётмек кесекни гыж-гыж деп мушулдап ашай, ызындан да мияла къошундагъы сууну тогъуйду. Ётмек кесекни жутланып ашап бошап, биягъынлай сыртындан таянып, тютюнюн къабындырды. Къарыны энтта къур-къур этди. Иги тоймадым деп, стол юсюне къарады. Кёзюне, сахан табакъда тютюнлей тургъан этле кёрюнюп, ы-ы-ы-гъ-гъ дей, эринлерин жалады. Бетин жыйрыкъла эте, тишлерин кёргозте, бир бирине уруп да кёрдю. Кеси кесине эм кючлю жанча кёрюнюп, секирип туруп, тютюн тюпню да тепшекчикде эзе, бурулгъанлай, кёзлери къабыргъада суратлада тохтадыла.

– Не дейсе, Шукшин?! Сен а, Высоцкий?! Манга не дейсиз?! Сиз уллу адамласыз, ийнанама... Алай а, кёкден келип жерге бир уллу таш тийсе, не жер къаты тебиренип, жерни юсюн суу алып, не уа адамла кеслери уруш этип, жерни юсюне къыяма кюнню келтирселе, сизни уллулугъыздан да, гитчелигизден да кимге не барды?! Китапларыгъыз да, киноларыгъыз да, жырларыгъыз да жокъ боллукъдула да?! Бош дыгалас этгенсиз! Хы, сизни дыгаласыгъыздан кесигиз жашагъан сагъатыгъызда бир магъана да болур эди... Мен а, мени дыгалас тенглерим а? ...

Сен не дейсе, Мурат?! Жаз назмуларынгы! Юйюнг жокъ, кюнюнг жокъ. Тюзлюк... Кимге керекди сени тюзлююнг?! Отуз беш жылында бир китабынгы да чыгъаралмай... Аминатдан да къалдынгмы къуру?! Аны атасы жазычума деп, дуняны буза эди. Жетген кюнде уа завцех киеулюк онглу болдуму сенден?! Машинанг, юйюнг, ачханг кёп болса, Аминат санга чапханлай келлик эди, кеси келмейме десе да, атасы, хор-зор бла болса да, санга берлик эди. Жаууму миллетини жазычусу да дуня малгъа сатаргъа деп къыз асырасын! Энди уа: «Атасы этди оюнну ансы, Аминат мени ангылай эди», – де да, тарал да, назмула жаз! Ийнанмайма! Бюгюнлюкде Аминат театрда келсе, бир бармагына салгъан жюзюгюню багъасы жокъду сени сау мюлкюнг, хашген!

Сен а, Хасан, неге къарайса?! Сен салгъан суратланы Третьяковкагъа къой эсенг, область кёрмючге да чыгъармайдыла. Налбандян къырал баш-

чыланы суратларын салгъанча, сен да ал кезиуде областны башчыларыны суратларын сала башласанг, суратларынгы эм сыйлы жерлеге тагъарыкъ эдиле, саугъала да берлик эдиле. Сен а айлан, кѣчгюнчюлюкню кѣргюзтген суратла салама де да, школда сохталарынгы ызларындан сюр да, бир айлыгъынг бирине дери жетмей. Бу барыудан тюзлюк излеп барсанг, устазлыкъ ишингден да чортлатырыкъдыла, айланырса сора Зийкъунну итича...

Сен а, Жагъафар? Бетинги акъыллы сыфатха киргизтип, неге къарайса манга?! Сени танымагъан бир уллу тарыхчыды дерикди... «Халкъым къайдан чыкъгъанды?» – деп анымы излейсе? Халкъынгы къайдан чыкъгъаны кимге керекди? Къайдан чыкъгъаныны тюп-тююн билсенг да, сѣзюнг чапыракъдан ѳтмезлигин къалай билмейсе? «Шовинист» дерикдиле сени атынга! Тарых илмуланы кандидаты болур ючюн, бир ахлунг: «Биз кѣп болмай, къалгъан-къулгъанладан къуралгъанбыз!» – деп жазса, ол фикирин башындагъыла жакълап, басмагъа чыгъарлыкъдыла. Сен а, бир да аяма да, къычыр: «Миллетими бек сюеме!» – де да. «Миллетими сюеме!» – деп къычыргъан сагъатынгда: «Къалай ариу къычырама!» – деп, кеси кесинге къууанганладанса сен да! Мен санга да ийнанмайма! Сен къаратон фикирлеринги къой да, эки сабийинг школгъа барырча болгъандыла, фатар сатып алыргъа ача къайдан табайым деп, аны сагъышын эт, факъыр!

Сен а, Аскер?! Сен бир кесек дуппугъуракъса! Хар миллет кеси бир къырал болуп къалса, бизни жерибиз ариу эди, бай эди да, къуру солургъа келген туристледен тюшген ача бла да, гара сууланы сатхан бла да бек ала-мат жашарыкъ эдик, дейсе. Биринчиси, ким берликди санга къыраллыкъ? Экинчиси, ариу берселе да, хар бирибиз къырал башчы болабыз деп, бир бирибизни кесерик эдик. Биз азатлыкъгъа хазыр туюлбюз! Андан эсе бюгюнлюкде ортагъа бир сюек атылса, аны амалтын бир бирибизни таламазгъа юйренийик. Къой, Аскер, къой... Сен «декабристлеге» тагъылма, ала санга ышанган да этмейдиле. Андан эсе спортунг бла кюреш, политика бла кюрешме да, «Халкъ спорт оюнла» деген китабынгы жаз да боша...

Сен а, Къанамагъ?! «Ат чапса, ит чабады» дегенлей, сен къайры бараса?

Сен алыкъа студентсе. «Декабрист» ауруудан аурума да, дерслеринги окъу. Жай студент отрядха командир бол, комсомол, жамауат ишлеге тири къатыш, кѣзге тюш, институтну бошарынга къуллукъчу болдунг да кетдинг...

Эх, «декабристле, декабристле»! Декабристле бирер князьны, бирер графны жашлары болуп, асыры тойгъандан, не этерлерин билмей айлангандыла. Сиз а – сапатажла! Мен бу арт кезиуде сизни кѣрюп болмай башлагъанма! Сиз къойдугъуз мени ма бу кюннге! Таматамы хыртха ургъаным да, газетге жазгъаным да бош эдиле, сизден кѣл табып, тюзлюкню айтама деп, кѣлюме жетмеген затланы халкъгъа эшитдирип, жырлап башладым. Бек кечмегенлери, кечмезликлери да ма аны ючюндю! Не ючюн чаба эдим мен а Высоцкийни ызындан?! Уллу поэт болур ючюн, биринчиси, Аллахдан келген уллу фахмунг болургъа керекди. Экинчиси – акъылынг, ючюнчюсю – билиминг, тѣртюнчюсю – дуняда бола тургъан уллу тюрлениуленни къалынында болургъа керекди, бешинчиси – уллу миллетни тилин ана тилинги билгенча билирге керекди. Мен а, мен... «Тауукъ къызгъа эришди да...» дегенлей болдум.

Барыгъызгъа да айтама, «декабристле», тынгылагъыз бери! Бюгюнден ары, «салам алейкум-алеюкум салам» дегенден ары сизге къатышырыкъ туююлма! Мени ызымдан келлик келе берсин, келмеген а чырмау болуп ойнамасын! Мен бёрюме!

Таулан тенглерини бетлеринден айта тургъанча болуп, кёл кенгдире, тешинип, лампаны ёчюлтюп жатды. Иги кесекни тынгысыз болуп, бир жанындан бир жанына бурулуп турса да, кечени къара бармакълары Тауланны кёз къабакъларын жапдыла. Къайдан эсе да узакъдан итни улугъан тауушу чыгъады. Жангъидан къозгъалып келген жел ит ауазны жута барады. Къарангы фатарчыкъны ичинде, бетин мылы жастыкъгъа ышый: «Болалмайма, болалмайма мен бёрю...» – дей, Таулан тюшюнде жилийды.

БИЛГИЧ

«Жигулиими» бузугъун ишлерге тебирегенме биягъы мен. Айхай, капотну ачып, моторгъа къарагъанлыкъгъа уа, «былайым ауруйду» деп айтмайды бу эски гамиж. Къыйынлыкъгъы не бензинденди, не уа токданды. Бензинден эсе, бензин къуюучула, этиучюлерича, бензиннге бир зат къошхандыла. Токдан эсе уа, свечаларымы бурунлары багушну къармагъан баппушланы бурунларыча болуп тура болурла. Машинаны былай ууакъ-тоеклерин билгенлигиме, тереннге кирсем, эшек бузгъа тирелгенча болама да къалама. Къоншум Бузжигитге бир ишлеп берсенг, дей да къандыргъанма. Ол, угъай деп да къоялмай, амалсыздан: «Алан, бу чиригенни ары сат да, бир жангычыкъ ал да къой, кесинг да, халкъны да къанларын ичип айланма да!» – дейди. «Алгъан тынч эсе, кесинг бир ал да къой!» – дерге менде да барды аууз, алай а мен аны айтсам, ол «ашырыучу» жерлерине ашырлыкъды да, эки къулагъымы аман сёзледен толтурлукъду. Къысхасын айтханда, мен да жууап этмейме, ол да, мур-мур эте тургъанлыкъгъа, къолу бла манга жарар керекли къалмайды. Бузжигит тири жашды, алай а сахар таба бир сермесе, бир айны кюрешип тюшюрген гыл кесегин буз ургъанлай этип къайтыучуду. Жарыкълыкъны бек сюеди, тиширыула – жаны-тини. Анга мен да шагъатма. Адам ийнанмазча бир тапсыз ишин кёрюп къойгъанма да, андан бери Бузжигит мени артыкъсызда бек тенгнге санайды. Хапар чыгъарып къоймасын элге деп къоркъа болур... Эрттен бла КАМАЗ-ы бла къайры эсе да кетип бара эди ансы, бу хапары багушда чыгъарыкъгъа бир къаратырыкъ эдим.

Тюкюрюк мылы бла темирлери бир бирине жабышханча бу хужуну, къачда быхы кесекни сатханымда, юсюне да малчыкъла къошуп, Харшымдан алгъан эдим. Бюгюнюнде анга бу «гаражгъасалмаз» сеники эди десем, угъай деп айтмаса да, эшитмегенча этип къоюучуду. Ол билгич болгъанлы онжети жыл жюрюген гантиклеге минмейди, кёк перламут «Мерседесге» минеди. Майна, юйюню къатында машинала энтта жыйыла башлагъандыла. Ий, менми телите, адамламы телиледиле?! Харшым мен танымагъан Харшым болса, хо дер эдим. Аллахды билген, мен билмеген аны башында хазна туюю да болмаз. Харшым жаш адам болгъанлыкъгъа, районда кё-тюргючю болуп, элибизге башчы да этген эдиле. «Пятигорскну жангыз-

кьулакь жашчыгы» бла тутушургъа кьалды да, аракъыны жыкыгъан а ким боллукъ эди, ахырында ишден чыгъардыла да атдыла. Бу «перестройка» деген башланганлай, ичгисин да кьоюп, билгич, хыйны-мыйны дегенча хый-мый затлагъа кьулакь сала башлагъан эди. Хо, ол да аны ишиди дейик... Да былай ток ургъанлай, ойсурап аязып, билгич болуп кьалай кьалды бу?!

Харшым билгич болгъанды деп, элге хапар чыкыгъанында, эл бирден кюле эди. Артда уа, эки кьатлы юй да ишлеп, тюбюне да кёк «Мерседесни» алып кьоннганында, элни ауuzu тыйылды да кьалды. Харшым билгичди деп, минг адам келип шагъатлыкь берселе да, атам жаннетли болсун, мен ийнанырыкь туюлме. Билгич эсе уа, чирип тургъан тыр-тырны алыкьа кьатычыкьды деп, манга уа нек сатды?! «Кьатычыкь» болмагъанын мен артда ангыласам, Харшымны анасын-атасын кьыздырлыгымы ол кьалай билмей эди?! Биле эсе уа, биле тургъанлай, адам кесини ата-анасына аман кьалай айтдырады?! Хы, машина темирди, жаны болмагъан затланы Харшым билмейди дейик, керти билгич эсе уа, жангыз эгечинден туугъан кьыз, окьугъан жеринде эрге бармагъанлай жашчыкь табарын бир билсе уа. Хы, Харшымны узакьда тургъанлагъа биотоклары жетмей кьалады дейик... Кьоншусу, жангыз кеси тургъан кюмюшчю Хажу-Муратны, кече аманлыкьчыла келип, боюнун буууп, ууакь-тюекчиклерин жыйып кетериклерин билип, жазыкь кьумукьлу кьартха бир хапар билдирсе эди уа?! Не уа, аны боюнун бууа башлагъанлай, кьуугъун этип, элни аякь юсюне нек салмады? Хы, кече жукьласа, Харшымны билгичлиги кетип кьалады дейик, ариу билген эсе да, аманлыкьчыладан жанына кьоркьду дейик... Энди чырта айтдырмай кьоймай эсе, Харшым керти билгич эсе, юй бийчеси элни кьыйырында КАМАЗ-ны ичинде Бузжигит бла кьаллай халда тургъанын мен кёргеними бир билсе уа? Огъесе, кеси кьаратон болгъаны амалтын, «Бугъа кимники эсе да, кьунажин бизники эсе, бузоу да бизники болур!» – депми тургъанлыгыды? Ол кьатын кибиги не этип кюреше эсе да, былай жарашып, бир сабий табаргъа унамайды. Кимден тапмаса да, Бузжигитден а кьысыр кьалмазгъа керек эди. Харшым да, юй бийчеси да кьаратонла эселе уа, сабий юйден сабий алып асырасала, ырысхылары жетмейми кьаллыкь эди?! Харшым кемпирин да онг жанына олтуртуп, ол баш кибигин да артына кьангкьайтып, кёк «Мерседеси» бла юсюме да балчыкь сууланы чачырата озса, жиляндан эсе эриши кёрюнеди кёзюме! Кьой, Аллах кечсин, асыры тереннге кирип кетдим... Аны кьояйым да, машинама от алдыртала эсем, бир кёрейим. Гьыж-гьыж-гьыж! Ананг бергенни ашап гьыжылдагъын! Кьуруп кетигиз сен да, сени манга сатхан да! Хайыуан! Ол анасын сатдыгъым ток да, Харшымны урмай, мени урса, не кьан жауарыкь эди?! Не болса да болсун деп, кесими токга урдуртуп бир кёрюрюмю эдим? Чыбыкьлада баргъан токга урдуртсам, анамы зырнайын тартдырып, беш сабийни ёксюз кьойдурлукьду. «Жигули» токга бир урдуртурму эдим кесими? Бир кёрейим... Энди бир чакьдыргъанлай, бу да от алып бир кьойгъа эди... Гьыж-гьыж-гьыж! Ананга эминагъа гьыжылдагъын, аккумулятору чёкдюресе! Хы-хы, энтта бирчик сыгъын! Ай да, машалла, кьарт алаша! Бу траит этгенинги да бир кьой! Подсос, сен да дорданынги бери чыгъар! Мен свечалагъа жетгинчи, жукьланып кьалма!

Свеча, къара боюнунгу буруп юзгюнчю дери бери чыгъа кириш! Я Аллах, тилейме сенден, Харшымны халкъ унутурча бир билгичлик бер манга дей, кёз къабакъларымы жабып, тишлерими къаты къысама. Дыр-дыр-дыр этдире, токну толкъунлары бармакъларымдан санларыма терк синге, мени секиртедиле. Башым капотну мюйюшюне тие, «ой анам, анам, анам!» дей, кёзлерим къарангы эте, чёгелегенме. Булутдан кюн чыгъа келгенча, мыйым жарый келгенлей, Харшымдан озуп, Кашпировскийни кёзлери кёз аллыма келдиле. «Сен а не эминагъа къарайса?» – деп, аманла айтыргъа да тебиредим, алай а, Кашпировскийни кёзлери кёзюме хыныракъча кёрюнуп, сабырыма таш байладым. Ким биледи, телевизор бла анга къарангъан сагъатымда, аманла айтханымы билиб къююп, бир кёзбау зат этип, тилими сууутуп къоймасын, деген акъыл келди эсеме. Дагъыда, тёзалмай: «Тохтагъыз, Аллах айтып мен бир уллу билгич бола эсем, телевизор бла сёлешип, сени да, Чумакны да, Харшымны да эл бедешлик этерме! Сиз алдауукъчуласыз!» – дейме.

Эх, анасы бергенни тёкген, тюз жартысы акъ къумачдан, жартысы да къара къумачдан болгъан кийимлени кийип, гёбелекке галстукну да бойнума кёндеден тагъып, башыма да къара бла акъдан этилген бир ёре шляпаны кийип, телевизорну къюзгюсюнден бери бир къарар эди ийсагъан. Бетими тамам акъыллы сыфатха киргизтип, бир къашымы биринден огъары этип, кёзлерими къыса, башымы акъырынчыкъ силксем, сабийлени аналары кёз-къаш бергеними терк ангылап, аз уллугъа кетмез эди... Бу чириген аманканы да ары сатып, юсюне чибин къонмагъан бирге ие боллукъ эдим. Угъай! Ол Харшым-маршым миниучю «Мерседесни» аллыкъ туююл эдим. Анга мат салырча, ол американ кинолада бир халек узунланы кёргозтедиле, аллай бир къап-къараны аллыкъ эдим. Сабийлени да арт жанына, аналарын да онг жаныма олтуртуп, ийсагъан Харшымланы къатлары бла бир озар эди... Ныгъышны къатына жетсем а, машинамы тохтатып, туюшуп, къартлагъа салам берлик эдим. Къартла машинама алгъыш айтсала, жашла да, кими онгсуна, кими онгсунмай: «Огъурлу болсун!» -дерик эдиле. Мен а, машинамы ал чархыны резинине былай бюсюремеген кирик этип, аягъым бла къагъа: «Да сау болугъуз этген алгъышларыгъызгъа! Машинаны мен алгъан эсем да, машина элникиди. Жюрюгюз, кантор таба барлыкъ бар эсегиз, элтейим!» – деп, ёзден сёзню айтырыкъ эдим. Школну кочегаркасыны къатына жете, тохтап «бибип» этдиргенлей, иш нёгерим – дыбылдауукъ Исса – чартлап чыгъарыкъ эди. Сукъланырыкъ эди, харип. Мен аны алай атып къоймай, кесиме рекламачы этерик эдим. Ол эл-ёлге айланып, мени билгич хапарымы жайса, элледен да менден себеп излеп келлик бир бёлек адамны хапарын билип келсе, тизерик эди манга хапарма дегенни. Иссаны туюп билгенине кёре, ол келген адамланы хапарларын кеслерине айтсам, сейир-тамаша боллукъ эдиле. Хы, бир-эки-юч кере алай болса да, хаман ол амалгъа базама десем, бир кюн болмаса да, бир кюн чийим ачылып къаллыкъ болур эди? Аны амалтын бу баш кирикни бек къаты ишлетирге керек боллукъма. Кесинги башынгдан сагъыш эт да къара, Аллах бермесин, бир къыйын ауруудан аурусанг, дохтурла жараялмайбыз, баш мадарынгы кёр деселе, жанынга себеп излеп, билгичге бармай кимге барлыкъса? Аллайгъа ариу, ышандырыу сёзлени айт. Башха биреуге уа: «Асыры ачыкъса,

халалса. Кесинг билип бир адамгъа аман иннетинг болмагъанды. Бир къара шинли адамны санга зарланнгандан сора иши жокъду, кеси да сен иги таныгъан жууукъ адамды!» – де. «Къара шинли адам ким болду?» – деп, сагъышха кетгенча кёрсенг, сары шинли адамны да ишге къош. «Хы, энди билдим ким болгъанын!» – дегенча кёзлери жарысала, сора ол сары шинли адам къара шинлини унутдурурча бир сёзлени айт. «Юйюгюзню артында хыйныны басдыргъанды!» – де: «Энтта бир орус хыйныны хазырлата турады, ол да кёлуне жетмей, чууут хыйныгъа да заказ берирге умут этип турады!» – де, азмыды, сёз айта башласанг.

«Кёзле – адамны жүрегини кюзгюлеридиле!» – деучю эди къарт атам. Къуруда кёзлеринден кёз алмай жунчутуп турсанг, адамны халисинден бир чык айырыкъса. «Ура берсенг, шайтан ёледи» дегенлей, айта берсенг, адамны жанына жарагъан бир сёз табарыкъса. Жунчуп тургъанны эсинде болгъан, айтхан сёзлерингден да анга ышаныу берген жылы сёзюнг къалыучуду. Аллах болушса, сау боллукъса! Ма бу дарманны да ич, бек багъалы дарманды. Бу дарманны этер ючюн, кёп тюрлю дарман ханс сатып алыргъа керек болама, айхай, бизни тегерекде ёсген хансла болсала уа. Сёз ючюн, ма бу ханс Меккадан узакъ болмай къумлада ёседи, ма бу Африкада ёседи, ма бу уа Латин Америкада ёседи де. Эрттеден кесинг кепдирип хазырлагъан хансланы ургуларын кёргюзт. Бачхангда ёсген картош башланы ургуларын кёргюзтсенг да кимни хапары боллукъду? Ол келген сени дарман хансларынга тинтиу этерге деп келмейди, себеп излеп келеди. Багъаларына жетсенг а... «Аллах кеси шагъатды, ол кесим сатып алгъан багъагъа бир къара шай къошмайма! Юйде жунчурча эсегиз, капегигиз да керек туйюлдю, мен Аллахдан къоркъама!» – де. Аллаила айтсанг, хар ким къарыуна кёре ауурсунмай берликдиле. Жарлыракъ адам ариу сёзню эшитсе, артыкъда бек чомарт болады. Байладан юзгенинг ючюн а гюнях-мюнях деп чыртда артынга турма. Байны жаны жарлыныкъындан эсе багъалы кёрюнеди кесине. Къысхасын айтханда, кесек заманнга Харшымдан эсе бай боллукъса. Аллай бирни мен да билеме.

Энди ары къара, Харшымны юйюню къатында ненча машина сюеледи? Бир, эки, юч, тёрт, ..., сау онюч машина! Энтта ол сюелгенле чакълы бир келликдиле. Автобус бла дыгалас этип келгенлени саннга да къошмайма. Не атылып къалгъанда, отуз адам келсин дейик бир кюннге. Не атылып къалгъанда, хар бири бирер тауукъну багъасын берсинле. Бир кюннге отуз тауукъну хайырын тюшюрген деген ол къалайдан къалайгъа баргъан затды?! Мен кочегаркада къара кёмюрню отха атып, къара кюйюп, сау бир айны ишлесем, Харшым бир кюннге тюшюргенни алалмайма. Ол тюзлюкмюдю?!

Кимине жыяды къаратон Харшым ачханы?! Жукъ айтсанг а: «Да мен зор этипми алама адамланы ахчаларын?! Бермесинле!» – дерикди. Не айтырыкъса Харшымгъа да, анга кесин алдатхан къара халкъгъа да? Къыралда уа закон-жорукъ жокъду. Не Аллахха, не коммунистге, не демократха ийнаныу болмаса, адамла Харшымчаладан ийнаныу излейдиле. Къой-къой, мени чириген «Жигулим» ушайды ма бу къырал! Кёп турмай оюлдукъ болур? Кёрюрбюз Аллах буюргъанны...

ЁЛЮМ БЛА ЖАШАУНУ АРАСЫНДА

...Профтехучилищеде окъуу-юйретиу жаны бла директорну заместители болуп ишлей эдим. Анда-санда дегенча назмула жазгъаным амалтын, шахарда байрамла, не бир уллу жыйылыула болсала, манга да сёз бериучю эдиле. Мен да, селеше келип, кыралгъа, партиягъа, не бир туугъан кюню болгъан белгили адамгъа назму халда бир махтау тизгинлени айтып, тын-гылагъанланы ыразы этиучю эдим.

Май айны ахырында горисполкомдан бир инструктор телефон бла: «Жыйылыу болады, келирге керексе...» – деп, мени чакъырды.

Ол кюн, директорубуз къайры эсе да иш бла кетип, училищеде жокъ эди. Мен дежурный воспитательге сохталаны аманат этип, Дом советде жыйылыуыгъа бардым. Актый залда олтуруп тургъанлай, сохталарымдан бири, ашыгыш кирип келип, кюлагъыма: «Алибек Магитович! Беда! Байраева тонула!» – деди. Мен жеримден терк туруп, залдан чыгып, ашыгыш училищеге чабып кетдим...

15–16 жылы болгъан, ариу сыфатлы, ариу халли, жашчыкъча бир жигит, тири кызчыкъ окъуй эди училищеде. Ол кыйынлы жанчыкъ тенг кызчыкълары бла тау шахарны огъары жанында кёпюрюнден аз тёбенирекге Къобаннга жууунургъа баргъан эди. Ол кезиуде Къобан, боз бетли болуп, къобуп келе эди. Алайда жууунганланы биринден кёпген машина балонну алып, жюзерге излеген эди да, кысха айтханда, суугъа кетген эди...

Ол кюн эки жыйын болуп Къобанны эки жагъасы бла энишге барып, кызчыкъны излеп кюрешдик. Табалмадыкъ.

Экинчи кюн танг аласы бла кюзгъалдыкъ да, биягъы излеп тебиредик. Иги тёбенирек барып, бир элден бирине ётген кёпюрге жетгинчи, бир 300 атлам чакълы къала, Къобан жайылып саркъгъан кенг жерни орта сюреминде бир айрыкамчыкъда кызчыкъны ёлюгюн кёрдюк. Къобанны кюн чыкыгъан жаны таба жагъасындан ол ёлюк болгъан айрыкамгъа жетер ючюн, биринчи Къобанны бир бёлюмюнден ётюп, бир айрыкамгъа чыгып, дагыда жайылып саркъгъан Къобанны экинчи бёлюмюнден ётюп, экинчи айрыкамгъа чыгъаргъа керек эди. Къобанны бёлюмлери белинге жетерча сай болгъанлыкъгъа, алайдан ары таргъа айланган Къобан баш-энишге терк саркъа эди.

Суугъа кирген кюркюулу болгъаны себепли, кенгеш этдик. Ахырында училищеде физкультурадан дерс берген Заур Маджитович деген тири жаш спасательный поясны да санларына бегитип, бир кёпген уллу резин балоннга да жыжымны чырмап, иги огъарыракъ барып, суугъа кире, балоннга минди. Къолларын къалакълача этип, кызыу-кызыу тарта, бизни тенглигизге жетерге, узун иничке айрыкамны тёбен жанына чыкыгъан эди. Биринчи айрыкамны огъары жанына барып, биягъынлай балоннга минип, экинчи айрыкамгъа чыгып, ёлюкню къатына барды. Ёлюкню балоннга сал этип, жыжым бла байлап бошагъанындан сора бизни таба къарап бир затланы кычырып тебиреди. Арабыз 100 атлам чакълы болса да, Къобанны къаты шууулдагъанындан, Заур Маджитовични айтханы бизге ачыкъ эшитилмей эди. Ахырында къоллары бла угъай дегенча кёргюзтүп,

сыртын да ёлюкге буруп, жерге олтурду. Алайгъа жыйылгъан миллет, не этерге билмей, бир бирине къарадыла. Бир жылы келген киши: «Жыжымны кысхалыкъ эте болур?... Энди уа, балону-башы болмагъанлай, ары жыжымны ким элтсин?» – деп, тегерегине соруулу къарады. Ол кишини къарамы манга жетген кезиучюкде, халкъ бирден манга къарап тургъанча болуп, кызычыкъны суугъа кетгенинде да кесими терслигим болгъанча кёре: «Мен элтейим жыжымны...» – дедим.

– Ай маржа, алай этсенг а... Уста жюзе билемисе? – деп сорду ол къарт.

– Да билеме... Аллах буюргъанны кёрюрбюз... – деп, юсюмден спорт кийимлерими теше, жангыз плавкаларым бла къала, узун, тогъай чырмалгъан жыжымны да сол инбашымдан бери кенделен атып, Къобанны жагъасы бла огъары тебиредим. Ол Заур Маджитович деген физругубуз кирген жерге жете, суугъа кирдим. Биринчи бёлюмню ортасына жетерге, суу теркден терк саркъа тебирегенинде, бир кесек къоркъа да башладым. Къарап тургъан халкъдан ыйлыкъгъанча бола, кесими кинолада жигит жашлача кёзюме кёргюзте, аякъларымы иги бегитип атларгъа, къолларымы да «къалакъла» этип тартыргъа кюреше, биринчи айрыкамны тёбен жанына жете, суудан чыкъдым. Аллахха шукур эте, кёлюм да ёхтемлирек бола, ызыма къарадым. «Ай, аман кесинг!..» – дегенча сёзле къулагъыма тунакы эшитиле эдиле. Айрыкамны огъары жаны таба атлай, суугъа кирип, огъарыракъгъа баралгъанымча барып, сора, онг жаныма айланып, Къобанны экинчи бёлюмюне кирип тебиредим. Экинчини биринчи бёлюмден эсе эни кысхаракъ эмда теренирек эди, саркъгъаны да кызыууракъ эди. Бёлюмню ортасына жетерге, суу къолтукъ тюплериме жете башлады. Аякъ тюбюмде мен кёрмеген бир уллуракъ ташха абындым да, жыгъылып, суугъа кёмюлдюм. Нек эсе да, ол кюнледе мен окъуй тургъан Наполеонну юсюнден жазылгъан китапны сууну тюбюнде кёрдюм. Китапны ичинден Наполеонну бет тюрсюню сау адамча кёз аллыма келе: «Истинный героизм состоит в том, чтобы быть выше злосчастий жизни!» – деп, ышарылды. Суу тюбюнде мени бола тургъан тапсыз халыма Наполеонну айтханы къалай келишгенин ангыламасам да, «героизм» деген сёзю эсимде къала: «Жунчума! Жигит бол!» – деп айта турады дегенча ангыладым. Суу тюбюнде бир-эки тыпырдагъанлай, башым суудан бери чыкъды. Аз тунчукъсам да, кесими къолгъа ала, кёкюрегим бла аз-маз суугъа таяна, аякъларым жерге тие, итча жюзерге кюреше, экинчи айрыкам таба тебиредим. Уруп баргъан суу къарыууму ала баргъанын сезе эдим. «Ярабий, бир болушлукъ этсе...» – дегенча, Заур Маджитовичге къарай, экинчи айрыкамны ортасына жетерге бир кесек паникагъа кире тебиредим. Мени болушлукъ излегеними ангылагъанча, ол физрук жаш чабып, белине дери суугъа кирди да, манга къолун узатды. Мен аны къолундан къадалдым. Айрыкамны тёбен жанына жете, экибиз да суудан чыкъдыкъ. Тюзюн айтыргъа, халымы Заур Маджитовичге кёргюзтмезге кюрешсем да, жүрегим къаты-къаты ура, бутларым да кълтырай эдиле.

– Алибек Магитович, страховкасыз къалай келесиз?! Шашханыгъызымы барды?! – деп, физрук манга сейирсингенча къарады.

Мен жыжымны алып ары ётгенликге, жыжымдан магъана жокъ эди. Нек? Биз бери ётерни аллында суу жагъаны ёрге барып, суугъа алай кир-

сек, уруп келген суу бизни энишге алып барса да, сабыр-сабыр аллыбызгъа атлай, айрыкамланы тенгликлерине жетерге суудан чыгъа эдик. Айрыкамладан ёлюк бла бирге чыкыгъанны кёй, кесибизни алып да чыгъаллык туююл эдик. Уруп келген кёпхан сууну ёрге жырып барыргъа къарыуубуз жетмезлиги ючюн, суу бизни кёпюр табада таргъа алып кетерик эди. Кёпюрге жуукълашхандан сора уа спасательный поясынг болса да, сау къалырча амалынг бек аз боллукъ болур эди?

Жагъада жыйылгъан миллет, бизге кёоллары бла бир затланы кёрюзте, кычыра эдиле. Мен да кёолларым бла сууну ёрге бараллык туююлбюз деген магъананы ангылатыргъа кюреше эдим. Алай а жагъадагъыла ангылагъаннга ушамай эдиле. Бир кесекден бир жаш атха минип, темир чыбыкны учунда да ат жерни къашына байлап, темир чыбык топну да (катушканы) да жагъада бурулуп барырча бир деменгили затха бегитип, бизни «сокъмагъыбыз» бла бизни таба тебиреди. Ат кючлю ат болур эди да, бек да кыйналмагъанлай бизге жетди. Узун темир чыбыкны учу бизге жетгенинде, хайт деп кёлюбюз иги болду. «Биз темир чыбыкны учун балоннга байланган жжымгъа къаты байлайык да, жагъадагъыла тартсынла да, балонну ёлюк бла бирге чыгъарсынла...» – деп, оноу эте тургъанлай, ол темир чыбыкдан тутуп, Къайтукъ деген (атын да арта билген эдим) бир киши бизни таба ётуп тебиреди. Келме деп, кычыргъаныбызны эшитмей эди. Къайтукъ биз келгенча огъартын келмесе, чыбык тартылгъанча тютюз келирге мадары жокъ эди. Жангыз ышандырырча зат, тартылгъан иничке чыбык эди. Къаллайла ётдю эсе да, темир чыбыкдан туту, Къобанны биринчи бёлюмюнден ётдю. Экинчиге кире тебирегенинде, артыкда бек: «Кирме!» – деп, кычырып кюрешдик. Бир-бир адамланы кёзлерин суу алдап, алай бла кете болурла суугъа? Чыртда кесин тыйдырмай, экинчи бёлюмге кирип тебиреди. Къызыу саркып келген Къобан тебеннге тартып, Къайтукъ да ол темир чыбыкдан тутуп, бизни таба атларгъа кюреше эди. Хар атлагъаны сайын къарыуу аздан аз бола баргъанча кёрюне эди. Тартылгъан темир чыбыкны огъары жанында келген Къайтукъну суу толкъун уруп, чыбыкны тебен жанына атды. Кёоллары бла чыбыкгъа къадалып, кёкюрегин чыбыкгъа кысаргъа кюрешсе да, суу толкъунла аны хорлай, кёоллары сабыр-сабыр тюзеле башладыла. Иничке темир чыбык кёол аязларына жарала сала болур эдиле да, ачыгъаны тамам жанына жете: «Болушугъуз!» – деп, не кычыралгъаныча кычыра, тюз бауурундан суугъа жата, кесек заманчыкны ичинде созулуп къалды. Андан ары къарыуу жетмей: «Ой Аллах! Болушугъуз!» – деп кычыра, кёоллары темир чыбыкдан ычына, суугъа кетди. Бауурундан суугъа жатхан Къайтукъну аяклары алда, баш жаны артда, ма ол халда бир кесекчик баргъанлай, чулгъанып, батылып, дагъыда сууну башына чыкды. Биз мыллыгыбызны анга атсакъ да, терен кирирге базынмадык. Къайтукъ айрыкамны тебен жаныны тенглигине жетерге спасательный поясы болгъан физрук жетип, аны тутду. Паникагъа кирген Къайтукъ тыпырдап, физрукга тапсызла къадалып, аны жунчутса да, физрук аны жагъа таба сюйреп тебиреди. Суу киндикге жетген жерге жетерге Къайтукъ, къаллайла эсе да тапсызла кымылдап, физрукну жыгъылтды. Ол кезиуде ол «атлы» да мен да жетип, алагъа болуша, суудан айрыкамгъа чыгъардык. Къайтукъну билеклерин бошладык.

Тюз сюелип тургъанлай, ёре турлукъча аууп кетип, бети бла барып къумгъа тийип, эсин ташлады. Физрук анга искусственное дыхание этдире, биз да ууучларыбыз бла келтирип, бетине суу къуюп кючден эс жыйыдырдыкъ.

Оноу этгенибизча, ёлюк жатхан балонну жыжымына темир чыбыкъны учун къаты байладыкъ да, жагъада адамлагъа тартыгъыз, деп билдирдик. Ёлюкню тартып, жагъагъа чыгъардыла. Ол жыйылгъан миллет ёлюкню тегерегине басындыла. Бир кесекден ёлюкню алып кетгенлей, жагъада адамла да чачыла башладыла...

Жайгъы кёкде бир булут ышан да кёрюнмей эди. Кюн бекден бек къыздыра барса, Къобан да уллудан уллу бола бара эди. Айрыкамда бир ат бла тёрт адам бар эдик. Кюн кюн ортадан ары айлана, айрыкамны гитчеден гитче бола баргъанын эсгеренибизде, жюрегибизге къоркъуу кире тебиреди. Ол Къайтукъ деген: «Ма бу къыйынлыкъ манга неге керек эди?! Ууакъ юйдегим, беш-алты сабийим... Бусагъат суу къобуп келип бизни алып кетсе, ким къарарыкъды мени сабийлериме?! Ой Аллах, къалай этейим?» – деп, ары бла бери атлай, сарын салгъанча, тарыгъыу сёзлени бир бири ызларындан айтып тебиреди. Аны айтхан сёзлери бизни жюреклерибизге да къоркъууну бекден бек келтире эдиле. Мен, тёмей:

– Тохта, юйонг къурумагъан! Не сарын саласа?! Сени ызынгдан жиляр адамларын да бардыла, бизни ызыбыздан къалгъан да жокъду... Аллахны чамландырма, бир амал болур!... – дедим. Ол ат бла келген жаш да, мени айтханымы ушата, Къайтукъгъа ариу айтып кюрешди. Къайтукъ, кёп болмай ёлюм бла жашауну ортасында кюреш этип, жаны кючден къалгъаны амалтын болур эди да, сабийча болуп къалгъан эди. Къоба келген суу айрыкамны къыса, бизге жууукъдан-жууукъ келгени тамам да ачыкъ болгъанында, мен да бир заманда къоркъуп, не этерге билмей, къызбайлыкъны кесимден къыстаргъа кюреше, жырлап тебиредим. Ол Къайтукъ деген, манга къарап туруп: «Не эминагъа жырлайса?! Кёрмеймисе бола тургъаныбызны?! Жап ауузунгу!» – деп, манга къыжырады.

– Да пошёл ты, профессиональный плакальщик! – дей, мен андан да къатыракъ жырладым. Ол, мени айтханыма ачыуланып, чабып жетип, керилип уругъа изледи. Мен урдурмадым. Боксёр стойканы тутуп, ауазымы да базыкъ этдирип, жырлаууму бардырдым.

– Жап ауузунгу дейме, хайыуан! Не къууанчын болуп ёкюресе бугъача?! – деп, ол къычырды. Аны къычыргъаны мени кёлуме себепча бола, истемейге барырча маталлы бир къужур макъам бла жырлап тебиредим:

*Мен бугъа эсем, сен мудах нексе?
Бугъагъа тургъан сен бир ийнексе!
Кел, кереклинги терк тапдырайым,
Гаджи ауузунгу бир жапдырайым!*

Я мени жаратхан Аллах ... Къайтукъ деген, кёзлерин шашхынлыча жандыра: «Ай анангы... Мен санга ким бугъа, ким ийнек болгъанын танытайым!» – деп, юсюме мыллыгын атды. Мен къачып, атны тегерегине бурулуп тебиредим. Ол сюрюп мени жеталлыкъ туююл эди. Жагъалашсакъ да, Аллахды билген, мен аны хорларыкъ болур эдим. Нек дегенде, мен 26–27 жыл болгъан бир жаш эдим, Къайтукъ а, къыркъдан эллиге

баргъан, быдырчыгъы да салына башлагъан бир къаппаш къарт эди. Чот хорлагъанда туююл эди, мен аны къозугъан сылтау бла кесими жюрегимден къоркъакъ сезимни кетерип кюреше эдим. Къайтукъ а, харип, мени сюре келип, атны тегерегине терк бурулама дегенлей, ат элгенгенча этип, бир жанына тепжилдегенлей, къабыргъасы бла анга иги адамыча тийди. Къайтукъ чартлап кетип, барып жыгъылды. «Ай анангы, . . . , атангы. . . . Къанымы ичип къойдунг да!» – деп, дагъыда тапхан аманын манга айта, бир кесекни жатып турду. Заур Маджитович: «Алибек Магитович, муну бла кюрешип турма да, бир къой! Бу тели оюнланы къояйыкъ да, бир мадар этейик, ансы чотубуз тапсызды. . . .» – деди.

– Манга аны несин айтаса? Мен кёрмеймеми чотубузну?! Биринги спасательный пояснг барды, биринги атынг барды. . . . Бу жилиуукъну да бирегизге алыгъыз да, барыгъыз барлыкъ жеригизге! Мени сабийлерим, юйюм-юйдегим болмагъан бир адамма! Къорагъыз былайдан ары! – деп, хыныракъ айтдым.

Ол ат бла келген жаш: «Алибек, мен санга бир сабыр, бир иги жашса деп тура эдим. Сен совсем къайгъычы зат кёреме. . . .» – деди, кёлкъалдыча сёлеше.

– Къой, къарындашым, сен да башымы аурутма! Ишинг бар эсе, бар да ишинге къара! – дедим.

Ол жаш, бир кесекни тынгылап туруп, кюлалгъаныча кюле:

– Да, хыяр, ишимми боллукъду, он атлам ары, беш атлам да бери болгъан, суу жута баргъан айрыкамдан къайры барлыкъма?! Энди мен сени ангыладым нек къайгъы чыгъарып кюрешгенинги! Аллах ючюн, кеч. . . . – деп, келип къолуму тутду. Ол жаш мени ич дуниямы тасханын ангылап къойгъанында, мени жюрегими ичи жан-жаныуар кёрюнмеген къум тюзча къуу бола, эсими къайгъы жесирлей башлады.

Талай сагъатны кюнню иссиси кюйдюрген санларыбыз къызыл тишликлекча болгъан эдиле. Кюнчыгъыш табада суу жагъада кёрюннген беш-алты адам да бизни къайгъылы болмагъанча кёрюне эдиле. Къаралгъан Къобан уллудан уллу бола, айрыкам да гитчеден гитче бола, кюн да кюнбатышда дуппурагъа жууукълаша бара эди. Мен, кюйген санларыма себеп излей, барып мылы жагъагъа сыртымдан жатдым. Ауузундан сёзю чыкыгъан жокъ эди. Ол Къайтукъ деген:

– Алибек, Данайны тирменича, тауушунг нек чыкъмай къалды? Тынгылап тургъандан эсе энтта аманла айтып жырларыкъ эсенг да, бир жукъ жырла, маржа! – деди.

– Мен хакъсыз жырламайма! Тёлегиз ачха! Давайте, билетле алыргъа очередьге сюелигиз!– деп, анга бурулуп къарарыма суу терк заманда аз уллуракъ болуп келди да, толкъун кесин мени юсюме урду. Жатхан жеримден туруп, айрыкамны ортасына атладым. Кёзюбюз кёре тургъанлай, суу къалгъан заманладан эсе терк уллуракъ бола, бизни тар буууннга жыйып башлады. Айрыкамны узунлугъу беш атлам чакълы, кенглиги да бир юч атлам чакълы къалгъанында, ат жагъагъа къарап, ачы кишнеген эди.

Гитчеликден башлап ол кюннге дери жашау жолларымы кинодача эсимде кёре, кёзлерими къысып, ичимден «Къулхууну» окъуп башладым.

К-700 идёт к нам!» – деп физрук жашны кычыргъан ачы тауушундан элгенип, кезлерими ачып къарагъанымда, бир мазаллы тракторну башы тютюн эте, жагъадан суугъа кирип, бизни таба келе тура эди. Бизге жууукъдан жууукъ келген К-700, бизге – ёлнор ауруудан ауругъан адамлагъа – сау кьалдырлыкъ дарманны алып келгенча кёре эдим. Келгени бек узун кёрюнсе да, ахырында К-700 бизни айрыкамчыкыгъа келип тохтады. Ол жаш атын жыжым бла тракторну артына такъды. Атны иеси бла Къайтукъ деген ашыгъыш тракторну кабинасына миндиле. Заур Маджитович, манга шыбырдап: «Алибек Магитович, ашыкъмагъыз... Минсинле... Трактор аугъан-зат этсе, тар кабинада жунчуп кьаллыкъбыз. Биз кабинаны башына минейик...» – деди да, ол айтханча этдик. Трактор суугъа кирип, жолун огъарыракъ тутуп тебиреди. Къопхан Къобан тракторну чархларыны башына жете, иги кьалтырата эди. Заур Маджитович бла мен тракторну башына узунуча бауурларыбыздан жатып, бир бирибизге жууукъ кьолларыбыз бла бир бирибизден тутуп, тышында кьолларыбыз бла да кабинаны кыйырларындан кьадалып бара эдик. Бир-эки жерде, трактор кьаты чайкьалгъанында, жыгъылыргъа да аз кьалгъан эдик. Аманны кебинден жагъагъа чыгып, ызыбызгъа къарагъаныбызда, адам айтса ийнанмазча затны кёрдюк! Мазаллы къара сарыуекча ачыулу Къобан, жангы кюч ала, кьобуп келип, кесек заманны ичинде бизни айрыкамны жутуп, кёз туурабыздан тас этген эди...

АППАМЫ АЙТХАНЫ

...Бюгюн, картон каробкагъа жыйылгъан кьол жазмаларымы кьозгъай кетип, бир саргъалгъан кьагъытланы тапдым да, мен жаш сагъатда аппамы айтханларын жазып алгъаным эсиме тюшюп, тансыкълап, окъуп башладым:

«Сейирди бу жашау дегенинг... Акъыл кесича, фахму кесича, билим кесича барып тургъан болмасала, былай бир жангылып да, ючюсю да бирден бир адамгъа берилрге унамайдыла.

Фахмуну адамны фахмусу акъылын бегирек озуп кетсе, ол адам хар тюбегенине, ол фахмусу жетген затны юсюнден хапар айтып башларгъа ёч болуучуду. Аны хапарларын кёпле ангыламай, ангылагъанланы да бир кьаууму зарланып, бир кьаууму башы кьайгылы болуп, фахмулугъа кереклисича багъа бермейдиле. Анга багъа берирге излеген бир таза кёллю адам да иги айтама деп, фахмуну жанына жарамангъан бир затны айтып жиберсе, сора ол да аман адамча кёрюнеди фахмуну кёзюне. Къысха айтханда, фахмуну адам халкъдан кеси сюйгенча багъасын тапмаса, ачыулу болады, тарыгъыучу болады. Чынг ахырынд адамла фахмуну ауур сёзлерин эшитмез ючюн, андан жанлай тебирейдиле. Аны сезген фахмуну уа, сау дунягъа кёлкьалды болуп, кьатымда адам барды, жокъду деп эсгермей, кеси кеси бла сёлешип тебирейди...

Билимлини чоту да алайыракъды. Билимлини фахмунудан баххалыгъы – билимли фахмунуча кеси жанындан жукъ чыгъаралмайды. Алай а, ол нени кьалай болургъа керек болгъанын кёплюкден эсе уста биледи.

Фахмулуну акъылманла бла тенглешидиреди да, акъылманлагъа кёре къаран, фахмулуну фахмусун жукъгъа санамайды. Жахиллени уа адам саннга да тергемейди. Бош, юйлю хапар айтыла тургъан жерде да билимли ол хапаргъа кеси къачан эсе да китаплада окъугъан бир акъылманланы сёзлерин азбарныча къайтара къошады, не уа, ол бир бош затха илму кёзден къарагъанча этип, былай болургъа керекди деп, кесича бир затны тутуп, билимсизирек, тюз адамланы жанларына тиерча сёзлени айтып, кесин эриши кёргюзтеди. Алай билимли адам да, билимин жашауда хайырланьргъа акъылы жетмей, кёплюк кёзюнден къарагъанда, ол да мискинлени тизгинлерине къошулады. Ахырында сёзчю, тилчи, даулашыгучу болады да, ол да кеси кеси бла ушакъ этип башлайды.

Табийгъат берген акъылы болгъан адамны фахмусу болмай, не уа окъуп, билим алырча мадары болмай къалса уа, ол да, кесича, бир къыйынлы адам болады. Аны акъылы адамланы сёз бла ачитмазгъа, даулашмазгъа, кесин эриши кёргюзтмезге жетеди. Адамла аны иги адамгъа санап, кеслерине тенг этедиле. Акъыллы адам, ол аны кеслерине тенг этгенледен эсе, кесини бийик болгъанын ичинден билсе да, бийиклигин кёргюзтюрге фахмусу, билими жетмей, ичинден къыйналып, фахмулу бла билимлича къычырып айланмай эсе да, ол да кеси кеси бла ушакъ этеди.

Дагъыда алай келеди кёлюме... Фахмуну да, билимни да Аллах адамны акъылындан юзюп береди. Аны амалтын, билимсиз фахмулудан да, окъуун хайырландыра билмеген билимлиден да, къарангыракъ акъыллы онглу бола болур?

Ючюсюнден да онглу уа, фахмусу да, билими да, акъылы да орта болгъан, таза ийнамы болгъан адам бола болур? – деп келеди кёлюме. Терс айта эсем, Уллу Аллах кечсин...

Окъууу, билими болмагъанлай, бу затланы айта билген аппамы терен акъылы болгъанына тюшюне, «кесини заманында, бир къарангы тау элде жашау этген аппагъа къыйын болур эди?» – деп, сагъыш эте, жүрегим бир кесек жарсыды.

ИТИЛ СУУНУ АДАБИЯТ ЖАГЪАСЫНДА УШАКЪ

Озгъан жыл «Минги-Тау» журналда Башкъртостанны бир къауум жазыучусуну чыгъармаларын басмалагъан эдик. Андан сора къарындаш республикабызны «Агидел» деген адабият журналы былтыр ючюнчю китабын Малкъарны суратлау литературасына жоралагъанды. Ол ишге «Агиделни» окъуучулары къаллай багъа бичгенлерин, мындан арысында байламлыгъыбызны бютюнда кючлер ючюн къаллай мадарла этер акъылда болгъанларыны юсюнден бизни журналны редколлегиясыны члени Мызыланы Къаншаубий Уфада «Агидел» журналда ишлегенле эмда аны бир къауум окъуучусу бла ушакъ этгенди.

Ушакъ орус тилде баргъанды. Малкъар тилге уа Шауланы Хасан кечюргенди.

Мызыланы Къаншаубий «Агиделни» редакциясында

М.КЪ.: – «Агидел» деген журналны Башкъртостанны Правительствоосу бла Жазыучуларыны союзу чыгъарадыла. Агидел деген сёз – Акъ Идел неда Идел (бизде Итил суу) деген магъананы тутады. Бу ол сууну эки черегинден бирини атыды. Экинчисини аты уа – Къара Иделди. Бу журнал чыгъып башлагъанлы 90 жылдан артыкъ болады. Башкъртостанны адабиятыны тарыхы бу журналны тарыхы бла къаты байламлыды. Республиканы жазыучуларыны белгили чыгъармалары бек алгъа мында басмалангандыла. Бусагъатда атлары кенг белгили жазыучулары, поэтлени, прозачылары, драматурглары атларын бек алгъа халкъгъа «Агидел» белгили этгенди.

Журналны баш редактору фахмулу жазыучу Ралиф Мустакимович Кинзябаев бу къуллукъгъа кеп болмай салыннганды. Ары дери «Башкъртостан» газетни баш редактору болуп тургъанды. Мен аны бла ушакъ этеме.

– Хурметли Ралиф Мустакимович, сизни жангы къуллукъгъа салыннганыгъыз бла байламлы «Минги-Тау» журналны редколлегиясыны эм аны окъуучуларыны атларынды кызыу алгъышлайма.

Р.К.: – Бек сау болугъуз. Мен бу къуллукъгъа салыннганлы биринчи ушагъымы «Минги-Тау» журналны адамы бла бардыргъаныма ыразыма.

М.КЪ.: - Жашауунгдан, ишингден къууан. Биринчи соруум: озгъан жыл бизни журналыбыз сизни республиканы жазыучуларыны чыгъармалары бла къарачай-малкъар окъуучуларыны шагъырей этген эди. Башкърт адабиятны, «Минги-Тауну» байламлыкълары мындан арысында къаллай жол бла барлыкъ болурла? Аны бла байламлы сизни акъылыгъызны билдирге сюеме.

Р.К.: – Эндиге дери журюген байламлыкъ сакъланырыкъды. Аны хайыры уллуду эки жанына да. Ол затны эсге алып, бу ишни бютюнда бек айнырыгъына, бютюнда бек кючлене барлыкъына ишексизме.

Эки журналны да келе-келген жоллары, этген ишлери къууандырадыла бизни. Ала, бир тѣлю жыйышдыргъан сынауну экинчисине бере, алгъа ышангылы атламла этедиле. «Агидел» бизни адабиятыбызны къюзгюсюдю. Ол магъаналы оюм мындан арысында да сакъланыр ючюн, къолдан келгенни этерикбиз.

Малкъар адабият бла байламлыкъны юсюнден айтырым: жазычуларыбызны чыгъармаларын сиз да, биз да тохтамай шагъырей эте турургъа борчлубуз. Айтхылыкъ поэтлерибиз – Мустай Каримни бла Къулийланы Къайсынны – араларында болгъан байламлыкъны, къарындаш халланы унутургъа эркин туюлюбюз. Аланы шуѣхлукълары болмаса, мен сизни адабиятыгъызны юсюнден, бусагъатдача, терен оюм айталлыкъ туюлю эдим. Ол байламлыкъ бизни культурабызда кесини бек бай ызын къойгъанды.

М.Къ.: – Сиз Башкъортостанны, Мустай Каримни юслеринден Къулийланы Къайсын айтхан оюмну къайтаргъаныгъызгъа къууандым. Ол быллай айтханды: «Если бы я ничего не читал о Башкирии, кроме книг Мустая Карима, и не видел ни одного башкира, кроме Мустая, то и тогда я мог бы считать, что знаю Башкирию и её народы...»

Р.К.: – Ала бек керти сѣздедиле. Мен сизни мында жашагъан фахмулу адамларыгъыз бла шагъырей болургъа онг тапханма. Мен драма чыгъармаланы кѣбюрек жазама. Аны себепли сизни жерлешигиз, фахмулу да, аты кенг белгили да режиссѳр эмда Мустай Карим атлы жаш тѣлю миллет театрны художестволу башчысы Къулбайланы Мусалим бла байламлыгъым уллуду, тутхучлуду. Биз аны ишине уллу багъа бичебиз. Ол Башкъортостан Республиканы культурасыны сыйлы къуллукъчусуду. Сени бла да терктерк тюбешебиз, адабиятны, искусствону, культураны юсюнден хайырлы ушакъла этебиз. Мен «Башкъортостан» газетде баш редактор болуп тургъан заманымда сизни, Башкъортостан Республиканы Тюркде келечиси къадарында, ишигизни юсюнден материалла басмалап тургъанбыз. Дагъыда айтырым: мени шуѣхларым сизни тауларыгъызда – Минги тау тийресинде – кѳп кере солугъандыла. Ала таулулада болгъан адеп-къылыкъны, къонакъбайлыкъны махтап, жюрек ыразылыкъларын айтханлай жашайдыла. Тилибизни, динибизни бирликлери уа бютюнда къууандырады аланы. Заманла тюрленедиле, алай бизни шуѣхлугъубуз а жаланда иги жанына тюрленгенлей барыргъа керекди. Миллет байламлыкъ эки жанында да бирча хайырлы айныргъа тийишлиди. Татарлыла бла, сизни бла да бизни шуѣхлугъубузгъа киши тасха тюшюралмаз. Бизни драматургларыбыздан бирлери ол темагъа пьеса окъуна жазгъанды – «Сородичи».

Мени шуѣхларым белгили, фахмулу малкъар поэтни – Зумакъулланы Танзиляны – назмуларын басмагъа хазырлай тургъанларын билдиреме сизге. Мындан арысында да ол жолну барлыкъбыз.

М.Къ.: – Бек сау бол, Ралиф Мустакимович! Биз сизни журналгъа адабият чыгъармала бла бирге Малкъарны тарыхыны юсюнден да материалла берген эдик. Бизни журналны окъуучулары сизни юсюгюзден, миллет адабиятыгъызны юсюнден да кѣбюрек билирге сюедиле. Адабиятыгъызны саулай къыралыбызны культурасында тутхан магъананы юсюнден айтырыгъызны тилейме.

Р.К.: – Бу соруугъа бизни журналны автору, аты айтылгъан алим Зайтуна Шарипова жууап берири тийишли кёреме. Ол филология илмуланы докторуду, Россейни Жазыучуларыны союзуну члениди.

З.Ш.: – Миллет адабиятны прозасы, поэзиясы, драматургиясы, публицистикасы да бирча иги айный эселе, ол тутхучлу да, ышангылы жолдады. Жаш жазыучула бла ишлеуню онглулугъу да ол зат бла байламлыды. Западны мифологиясы, фантастикасы эсленген шартлагъа да тубейбиз. Айныубузгъа себеплик этген затны артха тюртмейбиз. Белгили, фахмулу адамларыбызны атларын санап, башхаланы жанларына тиерге соймейме.

Сизни бла бизни байламлыгъыбызны юсюнден айтырым а: теренден терен шагъырей бола барабыз адабиятыгъыз, культурагъыз, адетигиз-тёрегиз бла да. Сизни жазыучуларыгъызны чыгъармаларын окъугъан заманымда эслегенме сизде да, бизде да бир бирге ушагъан суратлау кюч кесин танытады. Кертиди, мен Къулийланы Къайсынны уста таный эдим, кесин да, жазгъанларын да кишиге къошмайма. Поэзиягъызда Къайсынны ызы бла баргъан поэтлеригиз болгъанына къууанганма.

Хар ким да жашауда, ишинде да игиледен, фахмулуладан юлгю алыргъа итинеди, башха миллетлени тарых ызларындан, жашау жетишимлеринден кёбюрек билирге сюеди. Сизни да, бизни да миллет культурабызны, адабиятыбызны келе-келген жолларында бирге ушагъан шартла кёпдюле. Фольклордан башланады адабиятыбыз. Айныуну жолуна уа Октябрь революциядан сора тыюнгъыз.

М.Къ.: – Сизни литературагъызны тарыхы не заманладан башланады? Жазма чыгъармаларыгъыз жаратылгъан жылланы да билирге сюеме. Жазыучуларыгъыз къайсы алфавитни хайырлангандыла бек алгъа?

З.Ш.: – Мен малкъар халкъны жазма адабияты Октябрь революциядан сора – 20-чы жыллада – жаратылгъанды деп окъугъанымда, бек тынгысызлыкъ сынагъан эдим. Аллай тутхучсуз оюмну ким чыгъаргъанды? Бек эртегили мюлк ишлени, мюлк жюрюгюнюню юсюнден Ленин жазгъан статьяда бек эртегили культураны юсюнден да айтылады. Аны ол бек жакхилге, бек артда къалгъан, айнымагъан, мадарымсыз шартха санайды. Ол экиге да юлешинеди: буржуй культурагъа эм халкъ культурагъа. Ол байламлыкны тюзге санаргъа жарамайды, мени акъылыма кёре. Адабиятны да ол халда юлешедиле: эртегили замандагъы адабият, жазмалары жаратылгъан миллетни адабиятлары, орта ёмюрню адабияты, ол санда татарлыланы адабиятлары, хазна жазмалары болмагъанланы адабиятлары. Адабиятлары Октябрь бла бирге жаратылгъан халкълагъа уа сиз да, биз да саналабыз. Бу артда айтхан оюмубуз тюз туююлду. XX ёмюрню экинчи жарымына дери уа алай айтылгъанлай тургъандыла. Башкъортостанны Илмула академиясыны Тил бла адабият институтуну башкир адабиятны 6-томлукъ тарыхын жазыуну юсюнден проектин жарашдырыу ишге къатышхан адамма мен. Аны бла байламлы жангы теория жазылыргъа кереклисин тохташдырабыз бек алгъа. Буржуй неда дин культура 13-чю ёмюрде жаратылгъанды, ол заманлада жазыу арап харфла бла жюрюгенди. Хар халкъ кесине тийишли харфланы хайырланыргъа юрешгенди. Арап харфланы орунунамы? Да сагъыш этейик: Салават Юлаев кесини назмуларын арап алфавит бла жазып болгъанды. Биринчи жарыкъландырыучуларыбыз, культураны, ада-

биятны келечилери медиреселеде билим алгъандыла. Ала буржуй ниетли адамлагъа саналгъандыла, ол себепден 1937 жылда репрессиягъа тюшюп, уллу къыйынлыкъ сынагъандыла неда ажымлы жоюлгъандыла. Къыралда жашау тюрленмесе, бизни кѣптомлукъ ишибиз дуния жарыгъын кѣрлюк туююл эди.

М.Къ.: – Сиз айтхан оюм бла байламлы мен да бир къауум шартны юлгюге келтирирге сюеме: малкъар адабиятны мурдорун салгъан Мечиланы Кязим 19-чу ъмюрден башлап ълюп кетгинчи (1945 жыл) назмуларын арап харфла бла жазып тургъанды. Къысхасы, бизни жазма адабиятыбызны дуниягъа Кязим жаратханды. 2001 жылда малкъар адабиятны антологиясын Тюркде чыгъаргъанымда, ол затланы юслеринден толу жазгъанма.

Аргда – кечирек, Шауаланы Дауут хажини чыгъармалары да табылгъандыла. Ол антологияда аны юсюнден жукъ айтмагъанма – аллай адамыбыз болгъанындан хапарым жокъ эди. Ол 19-чу ъмюрню биринчи жарымында «Лейла бла Меджнун», «Юсуф бла Зулейха», «Тахир бла Зухра» деген айтхылыкъ поэмаларын арап харфла бла къарачай-малкъар тилде жазгъанды.

Къаллай адабият эсгертмеле бардыла сизде?

З.Ш.: – Кѣресе да, мен айтхан оюмну кертилигин сен да керти шартла бла ачыкъладынг. Бизни жазма адабиятыбыз 13-чу ъмюрден Къул Гъалиден башланады. «Башкирские шежере», «Тарихнаме Булгар» дегенча эсгертмелерибиз бардыла. Россейге къошулгъаныбыздан сора (16-чы ъмюрню ортасы – 19-чу ъмюр) жазма адабиятыбыз толусунлай дуния жарыгъын кѣреди. Аны мурдорун медиреседе билим алгъанла салгъандыла.

Сизни журналыгъыз бизни жазычуларыбызны чыгъармаларын басмалагъанды. Ол огъурлу ишди. Энди адабиятны юсюнден илму ишлерибиз бла да шагъырей этерге керекбиз журналланы окъуучуларын. Къарачай-малкъар адабиятны тохтаусуз айный барырын сюйгеними билдиреме.

М.Къ.: – Энди уа Сабир Шариповха бир-эки соруу берирге сюеме. Ол журналла эки миллетни халкъларын аланы адабият чыгъармалары бла шагъырей этиу ишге уллу къыйын салгъанын эсге алама мен. Сабир Шарипов Башкъортостанны Жазычуларыны союзуну проза бла публицистика секциясыны таматасыды, «Агидел» журналны проза бѣлюмюню таматасыды:

С.Ш.: – Республикабызны оноучулары бу ишни – журналлада сизде бизни, сора бизде сизни жазычуларыгъызны чыгъармаларын басмалагъаныбызны бек тюзге санагъандыла. Ол иги жорукъну андан ары бардырыбызны къабыл кѣргендиле. Биз ол халда Калмукъ адабият бла да шагъырей этгенбиз окъуучуларыбызны, бусагъатда Якутияны жазычуларыны чыгъармаларын хазырлай турабыз басмагъа.

Журналыбызны окъуучулары да бек ыразыдыла бу ишибизге. «Минги-Тау» журналны башкир жазычуларыны чыгъармалары басмаланган китабы бир къауум музейибизге берилгенди.

Р.К.: – Бюгюнню ушагъыбызны бошай, бу огъурлу ишни башлагъанладан бири «Минги-Тау» журналны баш редактору Додуланы Таукъанны жашы Аскерге айтырым: бу огъурлу ишибизни мындан арысында да тийишли даражада бардырырча онг тапханлай турайыкъ.

ХАЛКЪЫНЫ МАХТАУЛУ УЛАНЫ

(Чеченланы Шахангерийни жашы Шамилни эсге тюшюре)

Чеченланы Шахангерийни жашы Шамилни мен 1958 жылдан бери таныйма. Ол заманлада Шамил Жарыкъландырыу министерствода министрни орунбасары болуп ишлей эди. Мен, орус тилден бла адабиятдан жаш устаз, кесиме иш излеп, жарыкъландырыу министерствогъа тёрт кере баргъан эдим. Ма ол кюнледе, июнь айда Шамил Шахангериевичге тюбейме. Былай да былай, мени туугъан элим Урухда неда къоншуда Эски Урухда ишге тохтатырларын тилейме, юйюрюме да алай тап болгъанын айтама. «Къолумдан келгенни этерме, ашыкъма», – дейди манга Чечен улу.

Мени министерствону аппаратында инспектор-методист этерге дегенлерин жаратмай, хакъы да аз болгъаны себепли (700 сом ол заманда бек аз ахча эди), тамата къарындашым Султаннга барып, аны бла кенгешеме. Устазланы иш хакълары иги эди. Бютюнда Нальчикден 25 километрден узаклыккъда ишлегенлеге иги кесек къошакъ да эте эдиле. Султан мени Жарыкъландырыу министерствода ишлериме таукел болады. Алай, битеу юйде болгъан ауурлукъну аны юсюне атарым келмей, къайтып министр Ф. Т. Арсаевагъа киреме. Ол да, сёзню башха тюрлю салмай, оноун оноулай къояды.

Шамил Шахангериевич артда сёзюне кертичи болгъан эди: ол мени педучилищеге да жарты ставкагъа ишге салып, ахча жаны бла къайгъымы аз этген эди. Алай бла, манга юйюрюме болушур онг берген эди.

Ол кюн, Ф. Арсаевагъа кирген кюнюмде, мен алайда коридорда бир ушагъыулу адам бла да танышама. Ол да мени къайгъымы билгенде: «Манга ийнан, былайдан сен къайсы школга да кеталлыкъса. Школдан бери, министерствогъа, келаллыкъ туюлсе ансы, – деген эди. – Бу онгну хайырланмасанг а, сокъуранырыкъса». Артда билгенме: ол Баков Николай Алиевич эди – Устазланы билимлерин ёсдюрген институтну методисти.

Къарындашым да таукел этип, алай бла Жарыкъландырыу министерствода окъуу китапланы юсю бла инспектор-методист болуп ишге киреме. Шамил Шахангериевич мени ишчи жерими кёргюзтюп, ишлеп башлайма. Ол мени юсюмден приказны тюз жазгъаны бла байламлы мени устаз стажым да барып турады.

Чечен улу бла мен онтёрт жыл ишлегенме. Ол бир да болмагъанча иги адам эди, тюзлюкню суйген, кимге да игилик излеген, адамлыгъы болгъан тамата эди. Аны ишни къурай билгени кёплеге юлгю эди. Анга кёре республиканы устаз жамауаты да аны бек сыйлы кёргенди.

Биринчи кюнден окъуна биз бир бирни ангылап ишлегенбиз. Ол манга алай иги болгъанына жууапха мен да не ишни да тынгылы этерге кюреше

келгенме. Жарыкъландырыу министрствону аппараты жарашдыргъан не тюрюлю къагъытны да, бютюднда официальный къагъытланы, Россейде, республикада да партияны обкомуна, Россейни бла Къабарты-Малкъарны Министрлени советине, республиканы Президиумуну Баш советине эм башха жерлеге да бирин къалмай, кеси жарашдыргъандан сора, манга да окъутуп, алай ийип тургъанды. Ол керек да болмаз эди, нек дегенде Шамил Шахангериевич кеси да, анда ишлегенлени бирсилери да бек билимли адамла эдиле. «Сен окъусанг, жюрегим сабыр болады», – деучю эди ол.

Шамил Шахангериевич министр болгъанда, мен аны орунбасары болуп ишлегенме. Ишни юсю бла таматам бла бирге, аны орунуна да кеп жерледе болгъанма устазланы съездлеринде – Чечен-Ингушетияда, Север Осетияда, Смоленскде, Челябинскде, Черкесскде... Москвада бизге берилген бюджет ахчаны къорууларгъа да барыучу эдик. Бир кере, алай барып, берилген ахчагъа беш жюз минг сом къошдуруп келгенимде, Шамил Шахангериевич бек къууанган эди, сейир да этген эди. Андан ары ол жумушну мен этип тургъанма.

Министр солургъа кетсе, кесини орунуна мени къоя эди. Мен ол жууаплы жумушну артда жерге къарамазча этип тургъанма.

Адам ариу жашаргъа керекди. Кетсе да, журтуна, миллетине, юйюрюне, ызындан келген тёлуге ариу ыз къояргъа борчлуду. Алай эталса, ол бош жашамагъанды. Шамил Шахангериевични жашауу, этген ишлери бары да адамгъа болушлукъгъа аталгъандыла, ол аллай адам эди. Ол себепден аны таныгъанланы, халкъыны эсинде турады, турлукъду.

Шамил Шахангериевич 1919 жылда 1-чи январьда Къашхатауда туугъанды. 1938 жылда Нальчикде педагогика училищени бошагъандан сора туугъан элинде устаз болуп ишлеп башлайды. Болсада 1939 жылда аны армиягъа аладыла. Аны аскер къуллугъу узакъгъа созулгъанды – 1946 жылгъа дери. Ол уруш бошалгъынчы аны къыйын жолларында айланганды. Къырал аны жигитлигин юч орден бла, алты майдал бла белгилегенди.

1946 жылда тамата лейтенантны чынында Шамил Шахангериевич жууугъун-ахлусун Къыргъызда тапханды. Таулула бери кечюп келгинчи анда устаз, завуч, директор болуп да ишлегенди школда. Ишлей тургъанлай, бийик педагогика билим да алгъанды.

1957 жылда уа, Ата журтуна къайтхандан сора, Прохладный районода ишлеп башлагъанды. Ол жылны сентябрь айында уа Шамил Шахангериевични республикада жарыкъландырыу министрни орунбасарыны къуллугъуна салгъандыла. Жыл да ишлегинчи, аны министр этгендиле. Жарыкъландырыу министрни къуллугъунда Чечен улу онтёрт жылгъа жууукъ ишлегенди. Аны уста башчы болгъанын ол жылла кёргюзтедиле.

Алай ишлей тургъанлай да, Шамил Шахангериевич «Осуществление ленинской программы народного образования в Кабардино-Балкарии» деп, бек улуу монография жазады, малкъар адабиятдан 9-чу классха окъуу китап, 5-10-чу класслагъа деп диктант жыйымдыкъ чыгъарады, кандидат диссертациясын да къоруулап, педагогика илмуланы кандидаты болады.

Министрни къуллугъундан кетгенден сора Шамил Шахангериевични Нальчикде педагогика училищеге директор этип саладыла. Анда да сегиз жыл ишлегенден сора ол солуугъа кетеди.

Болсада, Шамил Шахангериевич, Ветеранланы советини таматасы болуп, сахарда, республикада да жамауат жашаугъа тири къатышып, ёсе келген тёлюню патриот сезимлеге юйретип турады.

Ол бек намысы, сыйы жүрюген адам эди, ишлерге сыйген, урунган адамны багъалагъан, адамланы бирикдирген, кесини ишин уста билген.

Жарыкъландырыу иште жетишимлери ючюн Чечен улу кёп кере саугъаланнганды: «Урунууну Къзыл Байрагъы», «Махтауну Белгиси» деген орденле бла, Къабарты-Малкъарны Президиумуну Баш Советини грамотасы бла... Шамил Шахангериевич «КЪМАССР-ни сыйлы устазы», «Нальчик сахарны Сыйлы адамы» деген атлагъа да тийишли болгъанды. Ол урунууда, жашауда да кимге да юлгюлей къалгъанды.

Жарсыугъа, 86-жыллыгъында 2005 жылда Чеченланы Шамил Шахангериевич дуниядан кетгенди. Аны халал, кенг жүреги тохтагъанды. Осуятына кёре аны туугъан эли Къашхатауда асырагъандыла.

Шамил Шахангериевич иги адамны юлгюсю эди. Аны таныгъанла ол шартны барыбыз да бирча сагъынабыз.

Аслан ЭРЖИБОВ,
педагогика илмуланы кандидаты,
СССР-да, РСФСР-да да жарыкъландырыуну отличниги,
Дагъыстанны сыйлы устазы.

**САБИЙСИЗ БЕШИКНИ ЖИЛЯГЪАН
АУАЗЫ**

Жылла, узакъ ёмюрлени патчахы – заман, адамны жанына, санына, тюшген жарасына, балхам болгъан ётген жарсыууну тутхучлу мурдору сагъыш. 8-чи март тиширыулагъа байрам, ариу гюлле келтирген эрттен мени жүрегиме мудахлыкъ келтиредиди. 1944 жыл – мени миллетими жүрегинде къан ырхымла тартдыргъан жыл. Хау, мен ол заманны адамы туююлма, анам да эслемейди ол кюнлени, алай мени жүрегим жилийды, кёз жашларыма ал бермей. Нек? Ким? Къалай? Къайсы зарауатчыны ачы оноуу келтирди бизни ол кюннге: бюгюн, оюлгъан журтла – сууугъан от жагъала, сабийсиз жилигъан бешикни ауазы, бары бирден – бир къузгъун къанаты ачытхан жулдузуну къара бети. Дуня табийгъаты сууугъундан бек ачытхан – адам сууукълукъ. Ёмюрлени теренинден келген тарыхы, дини, тини, тили болгъан, шаудан мурдорлу, ариу халкъымы мухажирлик ачытхан сыйлы от жагъалары. Ким биледи, оюлгъан журтлада хар ташны ауанасы болуп сюелген, аталарыбыз, аппаларыбыз бюгюн да оба ташларына башларын туюе, ананы ёшюнюнден сыйырып, ёлюмню куюсюз отуна бёленнген таулу баланы ауазы заман желлени болушлукъсуз кебинине бёленнген кюнюне куюе болурла. Барып эски эллени арасында сюелсенг, узакъ ёмюрледен келген ауазла бюгюн да бизни сабырлыкъгъа чакъырадыла! Тёзюм, сабырлыкъ нек болуп къалгъанды бизни миллетни жашау къадары: эски къалала ненча ачы жара жашауну умутларын жашыргъансыз сиз? Ауанала, бары кете – къарыусуз кёз жашларын сын ташсыз къалгъан сабийлерини бетлерин сылагъан таулу ананы огъурлу бети. Ананы сабийи бла сынагъан!!! Нечик огъурсуз куюч эди ол! Жаннетни да хур жоллары куюсюз эди, ана сютюн – къабыр къангада излеген таулу бала – дуня жаханими ачы къадар.

Ачы къадар къара къузгъун къанатлы,
Миллетими деу къаласын ойгъанды.
Сабийлени аналадан айырып,
Акъ таулагъа къара жамычы жайгъанды.

Тиширыуну кери этип адетден,
Ёз баласын кебинликсиз асыратды.
Тау башында мёлек кибик орналгъан
Жарлы халкъны бирден ачы сарнатды.

«Таулу» атны къара чёпге салгъанлай
Бир кёп тюшдю учузлукъну сынаргъа.
Къырал ючюн жанын берген уланны
Ким буюрду сабийлерин жояргъа.

Ёмюрюнде жилимагъан къртыбыз
Жилигъанды тас этгенде бир чакъгъа.
Кёкюрекге кысып туугъан ташларын,
Жан бергенди, ачыуланмай къадаргъа.

Таула кибики жашларыбыз саулукъда,
Ачыу жели босагъаны жокъламаз.
Табийгъатдан келген ана жылыуун
Таулу халкъны бир заманда жоялмаз.

Ким биледи, ёмюрлени теренинден къарагъан таулу ана не излейди бизден? Ёмюрлюк хар адамны жаны ючюн къазауат – къазауатмыды? Угъай, мени миллетим къазауатха итинмегенди, эр киши кеси бёркюнден эсе кьоншу тиширыуну намысына сакъ болгъан - жигитлиги, эрлиги узакъ ёмюрлеге айтылгъан нартланы балалары таулу халкъым, нек тюшгенди тёзюмлюкню ёлюм кюнде сынаргъа? Ол кюнде да тюшюрмеди намысын таулу ата. Алай соруу а соруулай къалады! Малкъар, Чегем, Басхан, Холам бирден баш ийгенди къадаргъа. Умутуму сагъышларын сакълагъан, жилимугъум саз туманла хорлагъан. Бюгюн да чарс туман басыпды Малкъарны... Жашау... Жашауму хау... Хар жердеча, жашау, алай узакъ ёмюрледен келген таулу ананы ауазы от жагъаларыгъызгъа сакъ болугъуз деп тилейди! Баям, сабий къаны кьолларында кьатхан малгъунланы ачы кьоллары салгъан жараны ачитхан ауазыды ол... О, халкъым, таулу халкъым, кёп азап чекген халкъым, тиширыу къабыр къазып, баласын салгъан кюндеди, Аллахдан тёзюм тилей, жашау излеген халкъым!!!

Жашау къазауатны жолун кыдыра, ёлюмню жолунда жалынмай, миллетни сабийлерин сакълагъан таулу анала. Къабырлары сын болуп сюелген бушуулу кюнде да тобукъланмагъан таулу ана – миллет эсгертмеси сыйлы ауананга бюгюн баш урабыз... Сизни тиширыу эрлигигиз жандырады отну жагъалада, бюгюн таулу арбазлада сабий ауазла... Кёкюрегин кавказ тауна тиреп, киши жеринде сыйыгъызны тас этмей, ёлюмню кёзюне ёхтем къарай, намысыгъыз бла ёлген таулу анала... Бюгюн сизге сау миллет баш урады!

Баям, биз бюгюн жашаргъа керекбиз. Тауланы осуяты жашау эсе, жашаргъа керек таулу ананы борчун толтурайыкъ. Сабийсиз жилигъан бешикни ауазы ол дуниядан бизни жашаугъа чакъырады.

БАЙТУУГЪАНЛАНЫ *Исмайыл*

Жашла болуп жигитле,
Кюнню жомакъ этдиле.

Анда батыр атлыла,
Болуп ма къанатлыла,
Учадыла бийикде,
Отлайдыла кийикле.

Сюеме мен бу кюнню,
Къарап турсам бюгюнлю,
Эрикмейме, туманда
Не кѣп бугъуп тургъанла.

СЮЕМЕ ЭЛИМИ

Сюеме Чегем элими,
Сюйгенча бала ананы.
Намыслыдыла хар бири –
Уллу, гитче адамлары.

Ариудула кѣк таулары,
Бийикдиле акъ къаяла,
Бек сюеме мен аланы,
Мындан ариу жерле къайда?

ТАУДУ ХАЛКЪЫМ

Таулу халкъым, нарт халкъым,
Мени жюрек жарыгъым,
Ёхтемлигим – миллетим,
Тѣрем, ахшы адетим.

Санга тенгши болургъа,
Неда ёшюн уругъа
Кюрешгендиле кѣпле,
Алай тураса тѣрде!

ТУМАН КЮН

Туман жерге дери жетип,
Таудан суучукъ келе-кетип,
Эрип къалады анда –
Ма ол къалын туманда.

Анда букъгъан жомакъла,
Къызла болуп омакъла,

Тѣгерекде таула да,
Тау тубюнде баула да,
Чегем сууу, къаяла ...
Бугъадыла туманда.

Болуп турса да алай,
Туман ичине къарай,
Кѣреме мен хар нени –
Бу журт мениди, мени!

Таула, тѣшле туман кийип,
Болурму жан мени кибик –
Туман кюнню сюерге.
Жомакълагъа туберге.

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАРЫМ!

*«Бир болсанг, Къарачайым-Малкъарым,
Къычырырса эшитирча къабырым!»*

(Ёзденланы А.)

Бир халкъ! Бир миллет! Бир адет! –
Жаша, Къарачай-Малкъарым!
Аллах берди санга уммет,
Жюз-минг жылла алай барыр.

Бир анадан жаратылгъан,
Къарачайым эм Малкъарым!
Атынг узакъгъа айтылгъан
Журтум – чыраным, тауларым.

Къуанч, бушуу кюнде бирге
Болгъан Къарачай-Малкъарым!
Излегенин бу миллетге
Берсин Аллахым, къадарым!

Бек къаялы ариу журтла,
Сыйлы жерлеримсиз мени!
Гара сууугъуздан уртлап,
Сылайма мен жашил жерни.

ЭРТТЕНЛИК

Эрттенликде танг атса,
Терезеге къарайма.
Кюн кёзю жерге жатса,
Аны ызын марайма.

Ариу ёсген терекле
Тизгин-тизгин орналып,
Бахчамда берекетге
Къарайма мен къууанып.

Ары-бери да ауа,
Тепсегеннге ушагъан,
Жазда – чагъып, ариула.
Жайда – жашил къаплагъан.

Кюзде – монглу, кёгетли,
Къышда – жалан, солурла.
Табийгъат саугъа этди,
Биз насыплы болургъа...

Алай атады тангым
Хар Аллахны кюнюнден.
Ариулукъ бёлей жанны,
Жангыз атлап юйюмден.

КЪАЯ СУУУ

Кийикчи суу келеди
Узакъладан шорхулдап,
Къаяладан энеди,
Хапар айта, шуулдап.

Сенсиз жашау жарлыды,
Сенсиз жолум къарлыды,
Къолларымы толтуруп,
Ичдим, жууукъ олтуруп.

Гара сууум – татлы сууум,
Тауну, ташны келдинг жуууп,
Жетер ючюн элиме –
Сени суйген жериме.

Жаным, къаным да сенден,
Ичеме мен черекден,
Узакъдан келген гара,
Сен да татыуун сына!

Къайсын ичген суучукъду,
Ол да жууунгучуду!
Дарманды ол жаныма,
Къошулгъанды къаныма.

Тауну тешип чыгъады,
Ёшюн уруп жыгъады
Суу ызында ташланы,
Къарай таула башлары.

ТОЛГЪАН АЙ

Къара кече жетгенлей,
Толгъан ай чыкъды кёкге.
Жолну жарыкъ этгенлей,
Барып туруп ол кёпге.

Жолоучуну аллын да
Жарыкъ этер, жарытыр.
Тёшде тохтап къалыр да,
Жулдузланы арытыр.

Жулдуз кёкден къарайды
Толгъан айлы керуан.
Салкъын аяз марайды –
Бугъуп, сакълап да тургъан.

Жетип, айны чапдырып
Къарангыда төшледе,
Жерге жарыкъ тапдырып,
Ары-бери кёчгенде.

КЮЗ АРТЫ

Заманында кюз да келди,
Чапыракъла тюшедиле.
Алтын бояу алып элни,
Кёгет, жемиш бишедиле.

Хычыуун желчик урады,
Сууукъ, кызыу да тьююл,
Ариулукъ деген таудады,
Ары къарайды юйюм.

Тёгерек ариу къоланды.
Аламатды къач хауа.
Жюрегим жарыкъ болады,
Мындан ариу зат къайда?

СЮЙМЕКЛИК

Алданганма санга, алданганма,
Жюрегим берилгенди санга,
Байланганма санга, байланганма,
Жаз келип, терекле чакъгъанда.

Жюрегим да алача чагъады,
Сюймеклик ышырады аны.
Къаламым жыр, назму да тагъады,
Хар эрттен къууанчлыды, жангы.

Сен ариуса, субайса кесинг,
Сюймеклиг а – учхан къанатлы.
Санга кёз атханда уа эсим,
Жюрекге бир ариу нюр жатды.

Сен – мени насыбым, къууанчым,
Деп, алай ёнчелейме дайым.
Жюрегим, акъылым да – ачыкъ,
Саугъагъа бериледи жаным.

Чакъырсанг а, турурма келип,
Къышлада, жайлада, кюзледе,
Сен къарайса, билеме, энип,
Ол къара шауданда кюзгюге.

Ашхамгъа, кечеге, танглагъа
Мен айтама сени юсюнгден.
Шо къайдан да келирме санга,
Ийнанып сюймеклик кючюне.

КЁЧГЮНЧЮЛЮК

Тынч жашагъанды миллетим,
Таулагъа тенгди уммети.

Бирде жер тепгенлей болду,
Эл мотор тауушдан толду!

Халкъны тюзге эндирдиле,
Вагонлагъа миндирдиле.
Миллетиме келген кюнню
Кёрюп, жайны тангы кюйдю.

«Бюгюн элтип, тамбла артха
Боллукъдула къайтарыргъа...» –

Деп, асламы умут этип
Турду, поезд бара элтип.

Тургъан жерибизден узакъ
Халкъым сынап турду тузакъ.

Тамыры бла чыгъарыргъа
Аны къалай базындыла?!

Мен ол затны сынамадым,
Алай жюрек тынчаймайды.

Кёрмесем да кёзюм бла,
Халкъ хорлады тёзюм бла!

Аны жюрек бла эшитеме,
Ол озгъан кюндеди деме.

Ачый тургъан жаралай,
Къалып къалгъанды алай.

Тау къуш къоймаз уясын,
Энчи сюеди къаясын.

Болуп туруп жалгъан даулу,
Тауларына къайтды таулу.

Кёп къыйынлыкъ сынап келди,
Болду къайтып элли, жерли.

Комендантла къалып чарсада,
Ачыкъ болуп жалгъан тасха,

Чыгъады ол ыранлагъа,
Къарайды ол чыранлагъа

БАЙХАНАТ

Жашау – сейир-аламат,
Алай а палах келди:
Ата эгечим Байханат
Бу дуниядан кетди.

Таралгъанлай жүрегим,
Ауаралы турама,
«Сен – атамы билеги,
Нек кетдинг?» – деп сорама.

Ариу эди макъамы
Сени ариу атынгы,
Титирете аркъамы,
Кебининге къарадым.

Сени ариу кёзлеринг
Манга нек къарамайла?!
Жылы къолларынг ёзге
Мени нек сыламайла?!

Бу тар басхычха салып,
Чыгъарадыла элге.
Сен ариуну ма былай
Къалай берейим жерге?!

БАГЪАЛЫМ

Энтта да келеди бир кюн,
Жанымы къайтып термилте.
Энтта да чагъады бир гюл,
Жашау тирмен тебирете.

Ойнай эмда кюле келип,
Къадар мени мудах этди:
Шайтан жели бурдум этип,
Жетип, сени алып кетди...

Алай кюнлени биринде
Кесинг келдинг сен аллыма:
Сюймеклигинг – сёзлерингде,
Кюле тургъан кёзлерингде.

Келди да насып юлюшюм,
Жюрегим анга къууанды.
«Не ариу эди бу тюшюм!» –
Дедим да, къалдым уянып.

ТАУ ХАЛКЪЫМ

Терен тамырлы халкъым,
Адам аузуна къарамай,
Сен – бийик учхан къушум,
Бир башха халкъгъа ушамай.

Харам этип, башынгы
Аулакълагъа атхандыла.
Халал этип, ашынгы
Кеслерине алгъандыла.

Юйле ишлеп чёпледен,
Сен аманнга къатышмадынг.
Жигер болуп кёпледен,
Тюз жолунгдан ажашмадынг.

Ташынг кюле, ышара,
Сен къайтханса тауларынга.
Ариу насыпны сына!
Бу соймеклик сёзюм санга.

Мен бек уллу насыпха
Кеси халкъымы санайма.
Болгъан, боллукъ асыугъа
Айырып аны сайлайма.

МУДАХ КЁЗЛЕ

Тышдан – кюлюп, ичден – кюйюп,
Мудах кёзле, алайсыз.
Нени да сиз сынап, тёзюп,
Жашау эте барасыз.

Мени сагъыш этдиресиз,
Былай ажымлы къарап.
Эсге нени келтиресиз,
Къайда, не затны марап?

Мудах кёзле, ызыгыздан
Кёп соруула кьоясыз.
Былай къарап къарагъынчы
Кёз жашладан толасыз.

Кёз жилтинлени тас этип,
Жангызлыкъны сюесиз.
Жашау сынауладан ётюп,
Сиз жашыртын кюесиз.

АНАМ

Кёзлеринг – ариу, огъурлу,
Сёзлеринг – ийнакълы, толу,
Бир сенсе мени жашатхан,
Насып да берген, жашнатхан.

Сени бла къайгъым да – аз,
Сени бла къышым да – жаз.
Мени кьоюп кетме, анам,
Мени кёсюз этме, анам.

Мен кёргенме ёксюзлени,
Мудах, шургу кёзлюлени,

Жашап келгенни абына,
Анга, мынга да жалына.

Керекмейди манга бир зат,
Сен къатымда турсанг, жазып,
Келеди жырла тагъарым,
Сенсе мени бек багъалым!

САБЫРЛЫКЪ

Къалай керек эдинг сен,
Сары алтын – сабырлыкъ!
Кёрдюнг, жашлыкъ этип, мен
Табалмайма мамырлыкъ.

Сенсиз чыгъып жолума,
Не кёп затны тас этдим!
Насып кьонмай кьолума,
Муратымы жокъ этдим.

Сен кесингми сайлайса,
Айтчы, жол негерлени?
Къалай анда, къайдаса?
Тас этгенме мен сени.

ЛАЙПАНЛАНЫ Билал,
Къ ЧР-ни халкъ поэти

СЁЗ ЖАШЛАРЫ ТАНЗИЛЯНЫ

*«Поэтлени кёз жашларын кёрлюк туююлсюз,
аланы сёз жашларын кёрлюксюз жангыз.
Кимге Кёкден, кимге Ташдан,
поэтге уа Сёзден къарайды Ай бла Жулдуз».*

ХАЛАЛ ПАРИЙ

*Элтедиле парийни ёлтюрюрге,
Ол унамагъаны ючюн юрюрге,
Арбазда тынч, жууаш тургъаны ючюн,
Асыры бек халал болгъаны ючюн,
Адамны жаугъа санамауу ючюн,
Аны къабаргъа унамауу ючюн,
Элтелле парийни жанын жояргъа.
Ол а, эс этмей дуняны къояргъа,
Барады, бу дунягъа халал къарай,
Иесин ийнакълай, чуругъун жалай,
Ёлюп кетерин билмей халаллыкъдан,
Къарайды, кёзюн алмай жанын аллыкъдан.
О, парий, юр, бир къыжырыкълан!..
Парий, жер юсюнде ачитмай бир жан,
Окъгъа тюбеди харамлыгъы жокъдан –
Сынсыды да, ауду огъурсуз окъдан.*

Бёрюню кёзю бла къарасанг, итден насыпсыз, итден мискин бир жан болмаз дуняда. Улуса тюедиле, къутурса ёлтюрредиле, хырылдап, арбазгъа киргеннге мыллык атмоса, орамда баргъанланы элгендире, сынжырын жыгъырдатып, чапмаса, асыры тынчды деп, къоратадыла. Алай а, бёрю аны жазыкъсынмайды – Тейриси берген эркинликни ол къул жашаугъа ауушдургъанды. Энди боюнун сынжыр кесе, иесини чурукъларын жалай, ол атхан сюеклени кемире, ол берген хуппегини иче, жашайды. Амантиш дейдиле ит болгъан бёрюге. Итни иеси барды, бёрюню уа Тейриси барды. Ала ёмюрде да келишмезле. Ит болгъан, къул болгъан бёрюню жукъгъа санамайды адам да. Бир ач этеди, бир токъ этеди, кёлюне жетмесе, урады, тюеди, ёлтюреди. Алай а, амантишни жакълагъан къой, жазыкъсынган да жокъду... бир Танзилядан башха. Пушкинни сёзлери келедиле эсге:

*И долго буду тем любезен я народу,
Что чувства добрые я лирой пробуждал,
Что в мой жестокий век восславил я свободу
И милость к падшим призывал.*

Ит болгъан бѣрюню да жазыкъсынады шайыр тиширыу – «ма алай боллукъ эди ахырынг, Амантиш» деп, кѣл кенгдирген кѣой, «бир хырылда, бир кѣайырыл» деп, ѳлюмден кѣутхарыргѣа кюрешеди аны. Башхагѣа алай жан аурутханлыкѣгѣа, «милость к падшим» чакѣыргѣанлыкѣгѣа, кесине жетгенде уа, эр кишиле юлгю алырча кѣатыды:

Мен нени болса ашагъандан эсе,
Не кѣыйын эсе да, кѣалырма ачлай,
Не затла болса да жаншагъандан эсе,
Бир сѣз да айтмай, тынгыларма, ташлай.
Манга намыслыкѣды жангызлай кѣалгъан,
Жашауда ким бла болса баргъандан.
Кѣп да ахшыды махтаусузлай кѣалгъан,
Кимни болса махтап, махтау алгъандан.
Желни аллына мен ѳшон бургъанма,
Ол ургъан жанына бурулмаз ючюн.
Буз ургъанда, жолда тохтап тургъанма,
Мен ким бла болса тынч бармаз ючюн.
Хайям, назмунгу таза жаратама.
Бил, мен нени болса жаратмаууму.
Назмунгу алгѣышлап, мен сѣз айтама.
Бил, не ючюн болса сѣз айтмаууму.
Биз бир затны сѣююп, бир бирден кѣаты,
Хайям, аны ючюн не демлешейик!
Поэзия эсе ол затны аты.
Биз аны ючюннге чагѣыр ичейик!
Сен не болса да ичмеучюсе, баям,
Ким бла болса, неда не болса ючюн.
Тилейме кечгинлик, тилейме, Хайям,
Санга тенг болурум келгени ючюн!
Алайды, алай, акѣылман Хайям,
Сени бла сѣюеме мен кенгеширге!
Алай, алай, алай сѣюейме, Хайям,
Мен кимле бла болса тенглеширге!

Керти шайыр аллай болургѣа керек болур – башхалагѣа жумушакѣ, халал, терсликлерин да кечиучю, кесине уа – кѣаты. Дуняда кѣыйынлыкѣ кѣпдю. Жашау – сынауду. Алай а, кѣадар адамны жарсыугѣа, бушуугѣа бѣлер керекли кѣоймай эсе да, не насыпды бу дуняны кѣргенибиз, бу дунягѣа адам болуп келгенибиз, адамдан адам бола жашагѣаныбыз.

Минг шукурла, махтаула ол Кѣкдегиге – бу сейир дуняны кѣргюзтгени ючюн, бизге ТАНГзиля атлы кѣанатлы шайырны бергени ючюн да. Биз – ѳллюк жанла – Кѣкге, жерге да кѣарай, Танзиляны жарыкѣдан толуп ѳлюмосюз тизгинлерин кѣайтарабыз:

Бу дуняда керти кѣонакѣ эсем да,
Кѣонакѣбайда мычымай унутуллукѣ,

Бу дуняда жаун тамычы эсем да,
Жерге тышоуп, мычымайын жутуллукъ,
Не ахшыды бу дунияны кёргеним,
Ачий, жилий, кьууана да билгеним!

Бу дуняда кьар хапучукъ эсем да,
Жерге тышоуп, бирде эрип кетерик,
Бу дуняда жашил чёпчюк эсем да,
Саргьалгьынчы, чалгьы аузу жетерик,
Не ашхыды бу дунияны кёргеним!
Ачылыгьын, татлылыгьын билгеним!

Кёрдю эсе бу чууакъ кёкню кёзюм,
Суу шууулдау эшитди эсе кьулагьым,
Бир инсан ачитмады эсе сёзюм,
Ачысам да, манга эриген этмегиз.
Аз жашауда не насыпльед дегиз.
Алай, ёлсем, жилиу этмей кетмегиз!

Эригиз сиз, кёзлерим жумулгьанда,
Жилиуларын, кюлюулерин кьойгьанда,
Жер, кёк мени кёрюулерин кьойгьанда,
Ачыу, кьууанч бериулерин кьойгьанда,
Жилигьыз сиз ол кюнде, манга эрип,
Кезиу бирде сизге да келирин кёрюп.

Сёз жашлары Танзиляны бизни кёлюбюзге тамычы-тамычы тамадыла,
кьатып тургьан жюрегибизни жумушатадыла, адамлыкъ сезимлерибизни
кьозгьайдыла.

Танг, жилия... кьууаннгандан.
Танг, жилия,
Тангзиля:
Зумакьулланы Танзиля,
Жумакьулланы Танзиля,
Джумакьулланы Тангзиля
Кёз жашлары бла,
Сёз жашлары бла,
Бир нарт сабийнича,
Жууундургьанды сени,
Кечени кьара букьусундан
Кьутхаргьанды сени,
Атдыргьанды сени,
Жарытханды сени.

Махтау анга –
Жырлай биле, жырлагьаннга.

ФАХМУЛУ ЖУРНАЛИСТ, ЧЫНТТЫ ТЕНГ, НАСЫПЛЫ АТА

Жазаланы Балуга бла мени Этезланы Бахауатдин танышдыргъан эди. «Къарачайда къолгъа аллыкъ биреу барды, ол да чегемлиди», – деп лакъ-бирда этгени эсимдеди. Ол кезиуде ол Къарачай-Черкес радиода ишлегенди.

Андан бери 10 жыл озгъанды. Асламысында ишни, миллет соруулану юсю бла тюбеше кетип, артдан уллу шуёхлукъгъа жол салдыкъ. Бюгюн-бюгече да бир бирге телефон бла сёлешмей хазна кюн озмайды.

Бир-эки сёз бла адамлыкъ, усталыкъ къачына да багъа берген къыйынды. Миллетин суйген, къайгыргъан, ишине сакъ, тенгликни тергей билген адамды. Бир учхара жери да барды: асыры халалды. Ол шарт башына жау болгъанча да кёрюнеди манга.

Жазалары Чегем ауузунда Кам деген элдендиле. Булунгуну тебен жанында Жазаланы Мухаммат хажини къабыры сакъланганды. Ташда «1620 жылда туугъанды – 1714 жылда ёлгенди» деген жазуу барды. Мухамматны атасыны аты Баба болгъанды. Мухаммат хажини къадары да бек сейирди. Гитче заманында аны абрекле урлап, Бухарагъа сатхандыла, андан Тюркге сатылгъанды. Анда да, бир ненча кере къолдан-къолгъа тюше, бек уллу азаплыкъ чекгенди. Ахырында уллу байлыгъы болгъан бир султаннга къул болады. Жашчыкъны къыйын къадарын толу билгенден сора, жазыкъ-сынып, аны ахча, аш-суу бла да жалчытып, Дагъыстандан хаж къылыргъа баргъанлагъа къошуп иеди. Алайлыкъ бла акъылбалыкъ болмагъан Мухаммат, хажилик марданы да толтуруп, туугъан журтуна къайтады.

Бабаны Мухамматдан сора да эки жашы болгъанды. Аладан бири Омар. Женгилигини хатасындан Къарачайгъа Къарт-Журт элге кетерге тюшгенди. Къол усталыгъы болгъаны себебли эллиле анга жер бергендиле, элге къошхандыла. Юйдегили да болуп, Омар Къарачайда къалгъанды. Къарачайлы Жазалары андан къуралгъандыла деген оюмну барысы да тюзге санайдыла.

Балуаны жашау жолун алсакъ, ол 1940 жыл Гюрюлдеуюк элде туугъанды. Атасы Юсюп – темирчи, агъач уста, неге да къолу жарашхан адам эди. Анасы Байрымат, Мамучуланы къызы, ариу халли, дин ахлусу, жарашуулу болгъанын кёпле айтадыла. Бу эки огъурлу адамны беш сабийи болады. Балуа аланы гитчелериди.

Кёчгюнчюлюкде Къыргъызстанны Талас шахарында къыргъыз тилде орта школну бошагъанды. Айхай да, окъугъан сабийле тенглик, шуёхлукъ жюрютгендиле. Эшим Кутманалиев бла Балуга кёчгюнчюлюкню къыйын жылларында болгъандыла шуёхла. Артдан – спортну устасы, ызы бла – Къыргъызны туризм эм спорт министри, 16 жылны да республиканы Олимпиада комитетини башчысы болуп тургъанды Эшим.

Чачлары акъ басхан къарачайлы эм къыргъызлы, байламлыкъны юз-мегенлей, бир бирни жокълагъанлай тургъандыла. Къыйынлыкъда кючленген шуёхлукъну магъанасы башхаракъ болур, баям. Эшим былтыр жашаудан кетгенин билдиргенлеринде, Балуга мудах болду...

Орта школну бошагъандан сора Жаза улу Таласда комбинатчыла, шофёрла, тракторчула хазырлагъан училищеде окъугъанды. Ол кезиуде Ата журтха къайтыргъа эркинлик бериледи. Жазалары Хамзатны (сабийледен эм тамата) анда къоюп, туугъан жерлерине кёчедиле. Ол кеси да Уллу Ата журт урушха къатышып, андан сау-саламат къайтхан эди. Жюкню алып баргъан машина суу арасында бузулуп тохтагъанда, окъ-топ тюбюнден чыныкыгъан аскерчи аны къутхара ёлгенди.

Мында уа Хамзатны экинчиси Абдул школну директору болады. Балугъа комсомол организациягъа башчылыкъ этерге ышанадыла.

Ючюнчолери Абдул-Керим школда сабийлеге математикадан дерсле береди, артда завуч, директор да болгъанды. Бююнлюкде пенсиядады. Эгечлери Нафисат, кийим тикген усталыкъны сайлап, кёпледен ыспас, бюсюреу сёз эшитгенди. Ауушханды, жаннетли болсун. Балуга кесин башха усталыкълада да сынагъанды: геологоразведкада бурильщик, артда Черкескеде бузлатыучу керекле чыгъаргъан заводда слесарь болуп ишлегенди.

Болсада жазыу ишге хунери болгъаны себепли Къарачай-Черкес къырал институтха кирип, аны филология факультетин жетишимли бошайды. Аны область радиокомитетге ишге аладыла. Ма алай бла 50 жылгъа жууукъ болду ол жашауун журналистика бла байламлы этгенли. Бир ауукъ замандан аны радиокомитетде къарачай бёлюмге таматагъа саладыла. Анда ишлеген жылларында ол жетмеген жер къалмагъанды республикада. Ол жанына айлансам, аны бла бирге къууанчлагъа, бушуулагъа къатышыргъа да тюшеди. Кёп кере шагъат болгъанма, сагъына келип, ыспас этгенлерине адамланы. Халкъдан махтау тапхан да бек уллу сыйды кимге да.

Алай къыралдан да тапханды Балуга сый, намыс да. СССР-ны эм РФ-ны телевидениясыны эм радиобериулерини комитетинден – юч, КъЧР-ни Халкъ Жыйылыуундан (Парламентден) – беш, Къабарты-Малкъарны Правительствосундан, Жазычуланы эм Журналистлени союзларындан, КъЧР-ны талай министерстволарындан грамотала бла саугъаланганды. Андан тышында, ВДНХ-ны майдалына тийишли болгъанды, РФ-ны Профсоюзларыны Ара комитети усталыгъы ючюн майдал бла саугъалагъанды. «Ишде жигерлиги ючюн» деген майдал да журналистикагъа салгъан къыйыны ючюн берилгенди. СССР-ны, РФ-ны журналистлерини съездлерине къатышып тургъанды. Жазыу ишни уа студент жылларында башлагъанды.

Бир жол телефон бла сёлешеди Балуга. «Эрттеден бери да башымы бийлеп тургъан бир зат барды. Бусагъат автобусха минип тебирейме. Тюбеширге керекди», – дейди. Аллына чыгъама, хапарлашабыз. «Мухтар, Къарачайны кёчюргенлерини юсюнден кино алдырыргъа керекди. Сценарийни башымда биширип бошагъанма», – дейди. Сёлешебиз, сюзевиз, даулашабыз. Артдан «Ярость и мольба» деген фильмни консультанты болгъаны белгилиди.

Бир кюн Пятигорскдан сёлешеди. «Бери келмей амалынг жокъду, – дейди. – Нек? Келсенг, билirse». Барама. Беш-алты адам олтуруп турадыла. Чотчаланы Абук-Алийни танийма. (Чотчалары бизни тукъум къарындашларыбыздыла).

«Бу «Сирдало» деген ингуш газетни баш редактору Шодиев Хусенди», – деп олтургъанладан бири бла танышдырады. Ангыламагъанымы кёрюп, хапар айтады.

Урушну кезиунде Чотчаланы Магомет ингушлу жаш Албогачиев Магометни жанын кьалдыргьанды. «Достойн чести» деп Чотча улуну юсюнден китап хазырлай турама. Анда ачыкьланган шартды. Излеп, тинтип, Албогачиев кьарындашыннан туугьан Фатиманы тапханбыз. Ингуш газетни ишчилерине тюберге келгенбиз. Билсинле, дейди.

Аны айтханым, Балуга излеу иш бла да кеп кюрешеди. Уллу Ата журт урушну ветеранларыны юсюнден статьяла басмалагьанды. «Достойн чести» деген китапны презентациясы болган заманда Фатима, Кьарачай шахаргьа келип, кеп ыспас сез айтханды. Ол ишге мен да кьатышхан эдим. Ол угьай эсенг, назмула да жазгьанды эки Магометни да юслеринден. Анда быллай сезле бардыла:

*Вы братский союз сложили
Не случайно и невзначай.
Вы жизнью своей породнили
Ингушетию и Карачай.*

Быллай юлгюле кепдюле Балуганы журналист кьадарында. 2005 жылдан бери уа ол «Кьарачай» газетде ишлейди, чыгьармачылыгыны юсюнден да айтмай болалмайма. Аны жазгьанларын тюрк, кьазах, кьыргьыз, башкир, болгар тиллеге кечюргендиле. Ол «Акканы аманаты», «Алмаз». «Иса – имя мужское». «Непобежденный», «Достойн чести», «Крепкие корни» деп энчи китапаны авторуду. Хорламгьа аталган китаплары да бардыла. Орус тилде «Вершины Владимира Хатуаева», «Забвению не подлежит», «Чотчаевы – защитники Родины» деген документли повестьлери.

Юйюр жашауда кесин насыплыгьа санайды кьалам кьарындашыбыз. Юй бийчеси Роза бла институтда бирге окьугьандыла. Андан бери бир бирден айырылмай жашайдыла. Роза школда устазлыкь этип тургьанды талай жылны, солугьа чыкьгьынчы. Дин тутхан адамды, былтыр хажиликге барып келгенди. Беш кьыз есдюргендиле, барысы да бийик билим алгьандыла. Бэлла телевиденияда ишлейди, КьЧР-ны сыйлы журналистиди. Артиаданы алтын майдалы бла саугьаланганды. Людмила Эркин-Шахарда бал туз заводда баш экологду. Фаризат юристге окьугьанды, аспирантураны да бошاپ, Сбербанкны КьЧР-де белюмюнде кьуллакь этеди. Мадина Ставропольда медицина академияны бошагьанды. Край больницыны кардиология белюмюню таматасыны экинчисиди. Илму бла кюрешгенин кьоймайды. Россей, халкьла аралы илму конференциялагьа, симпозиумлагьа кьатышханлай турады. Гитчелери Асиятны бийик экономика билими барды, республикалы телевиденияны реклама белюмюнде кьуллакь этеди. Балуганы бла Розаны юч туудукьлары барды.

Жазалары Дружба элде жашайдыла, келген-кетген да кеп болады. Ачыкь, жарыкь адамланы юйлери алай болуучуду. Балуга Россейни Жазыучуларыны эм Журналистлерини союзларыны члениди, КьЧР-ны сыйлы журналисти эм КьЧР-ны культурасыны сыйлы кьуллакьчусу деген атланы жюрютеди. Кеп болмай анга 75 жыл толгьанды, кьууанч жыйылуугьа барып да кьатышханбыз. Алгьышларгьа кеп адам да келген эди: кьырал

кьуллукьчула, артистле, жазычула, журналистле, кьурулушчула, малчыла, уучула.

Балуаны газет бетледе жигитлери. Аланы хар бири да аны кеси адамына санайды. Баям, биз чам халда жазгъан назмубуз керти болур:

*Барды бизде Балуа
Ёресине халыуа.
Нёгерлерин сыйлаучу,
Миллетге кьайгъырыучу...*

Балуаны юсюнден хапарыбыз толу болмаз, бу билдириуню сагъынмай кьойсакъ. Алгъаракъда Уфа шахарда кьарачай-малкьар жазычуланы чыгъармаларын «Агидел» деген журналда басмалагъандыла. «Жазаланы Балуаны новеллаларын жюрегинг ачымай окъуялмайса» деп жазады билим бериуню ветераны Альфия Абдинова эм окъуучу сабийлени оюмларын шагъатха келтиреди. «Жаннет» тюрк тилледе Аллахны жаннети деген магъананы жюрютеди, мында уа сез тиширыуну юсюнден барады. Халкъда уа «Жаннет ананы аякъ тюбюндеди» дейдиле. Жаннет ауур акъыллы, халал адамды, туугъан журтундан айырылгъанлыкъгъа, сабийлерин тас этерге суймейди, кече-кюн да аланы юсюнденди сагъышы. Жашаууну баш магъанасы сабийлеридиле.

«Комендантха ийнанып, жаяу жолгъа атланнганы журтуна бла сабийлерине уллу суймеклигини белгисиди».

Бу гитче хапарда адамлыкъ, жашаугъа ийнаныу, ниет тазалыкъ барды.

«Второе рождение» деген хапарда ёлгенлени асырачу Хасанны юсюнден айтылады. Ол урушдан кьайтхан, ёломню огъурсуз бетине кёп кере кьарагъан адамды. Жерлешлерин асырай кетип, жашаудан тюнгюледи. Бир жол а бир жашчыкьны, ёлген сунуп, асыраргъа тебирегенлеринде, ол, сау болгъанын сезип, аны жанын кьалдырады. Алайлыкъ бла ол жашаудан умут юзmezге кюч табады. Жашчыкъ сау кьалгъан эсе, халкъ да жоюлуп кетерик туююлду. Хасан кьуру жашчыкьны жанын кьалдырмагъанды, сау миллетни жанын сакълагъанды. Жашчыкъ сау кьалгъан эсе, халкъ да сауду.

Халкъгъа ёлом жокъду. Игиликге ийнаныу кюч береди, не уллу кьыйынлыкъда да халкъны жарыкъ умутлары кьара кючлени хорларгъа онг береди».

Бу сёзлени Балуаны хапарларын окъугъан сабийле айтадыла. Андан уллу багъа тапхан, баям, кьыйын болур.

БОТТА улу *Мухтар*
журналист

КЪАЗИЙЛАНЫ КЪАЗЛАРЫ

Къазийлары бу элге къайдан эсе да узакъ жерден кѣчюп келгендиле. Аман халилери, бузукъчу болгъанлары ючюн ол элни жамауаты жыйылып, Эл советге айтып, къыстатып жибергендиле зат деп бир хапарла да жюриюдюле. Тюзюн кеслери биле болурла. Биз билген, Къазийлары бери келгенли, ала жашагъан орамны, сау тийрени тынчлыгъы бузулгъанды.

Къазийлары: эри Сары Солтан (Сары деп сары шинлиги ючюн айтадыла) бла къатыны Ёлмезхан алыкъын жаш адамладыла, эки жашчыкълары да барды. Ала да бир ёсmezликле, сыркыула, камсыкла. Къоллары неге жетсе, аны къоратычудула. Сары Солтан ичгичиди, сау сёзю

жокъду, билгени ётюрюкдю.

Алгъаракъда уллу къуллукъда ишлегенди дейдиле. Казна ахчагъа асламыракъ узалгъаны ючюн башына бош этгендиле. «Баш бауун» алгъанлыкъгъа, аман къылыгъын алалмагъандыла. Сары Солтан бу элге кѣчюп келгенли бери колхоз да къарауулду. Кечегиде фермала, ындыр тегерегинде, гараж, складла болгъан жерледе айлана турады да, эртген бла адамла къозгъалгъынчы, кёзюне илиннген затны юйюне къоратады. Алай эте, бери келгенли иги байлыкъ-ырысхы да къурагъанды.

Ёлмезхан да бош турмайды, къайры бош турады – жюн ишлейди, дагъыда кимни эсе да цехинде халы ийирген хапары барды. Ахча жюрютюрге дагъыда барды амаллары. Ауузу бек бошду Ёлмезханны, тили уа, Аллахым сакъласын, бек узунду, ачыды. Кёплени бир бирине жау этгенди. Ёлмезханны аууз чайкъамдысы болмагъан не жаш, не къыз къалмагъанды. Къоншудан, тийреден, тап, кеси жашагъан элден озуп, Учкекеннге, Учкуланнга, Кёл жагъасына дери жетеди аны тили. Аны аууз элегинден ётмеген хазна адам къалгъан болмаз сау районда да. Ол халисин да кёре тургъанлай, дагъыда бир къауумла анга кенгеш сорургъа, таш салдырыргъа келедиле (кесин билгичге санайды ол). Анга ёйнанганла кёпдюле. Кертисин айтханда, тюз болуп чыкыгъан жерлери да болуучуду, бютюнда сылтауу болгъан тиширугъа сабий табарыкъчады, десе.

Барына да чыдай, тёзе барыргъа боллукъ эди. Миллетни, битеу элчилени, къоншуну-тийрени чыдатмагъан Къазийланы къазларыдыла. Хо, къазлары. Не бла къыйнайдыла къазла?

Жаз ала Ёлмезхан эки кере да базаргъа барып, къаз балачыкъла сатып алгъан эди. Бир женгил ёсноп къалдыла. Уллула, сарыаякъла, базыкъ боюнлары узунла. Сары бурунлары къатыла. Кёзлери уа, кёзлери кёмкёкле, тегереклерине къызыл тартылып. Бек ачыулудула Къазийланы

къазлары. Къатлары бла адамны оздурмайдыла, къанатларын къагъып, боюнларын созуп, ауузларын кенг ачып, къангкъылдап, бирден чабадыла. Уллу-гитче деп къарамай, ачы-ачы къапханлары болады. Артыкъда бек бу сабийлени чыдатмайдыла. Ачытмай, къатлары бла хазна оздурмайдыла. Харшимни жашчыгъын бошап да къоя эдиле, къатлары бла озуп баргъан садакъачы узбекли болмаса. Ол къолунда таягъын женгил-женгил ойнагъан эди къазланы башларында. Ма андан башлап, Харшим да къазлагъа дерт тутханын къоймагъанды. Дертин да кючлю жетдирген эди.

– Бу хужу къазланы машина да бир басмайды. Аманлыкъчыла да бир къоратмайдыла, – дейдиле къоншула. – Бизникиле болсала, эртте окъуна машина тюбюнде къаллыкъ эдиле.

Машинала уа женгил-женгил элеваторгъа будай ташыйдыла да, андамында жолгъа акъгъаны болады. Къысхасы, мирзеу жетгенли, къазла уллу жолгъа жайылып къалгъандыла. Машинала да жанлап жюрюйдюле аладан. Аланы азабы къоншулары Азаматха айырып бек жетеди. Къазла танг атар атмаз тебирейдиле къанатларын къагъып, къычырыкъдан алып, къангкъылдап. Не къаты жукълагъанны да женгил уятырыкъдыла – бир ачы тамакълары барды. Ол неди? Къазла Азаматланы бачхаларына уллу халеклик саладыла. Соханнга, сарымсакъгъа дери теплеп, тегерекни барысын жюгю бурунлары бла къазып, чёплеп. Бир жукъ айтыб а бир кёрчю. Башхасы болмай, Ёлмезхан ашап къоярыкъды, ашап. От къоншуларын къой, сау тийре къоркъады ёлмезлик Ёлмезхандан.

Хы, унутуп къойгъунчу, айтайыкъ. Харшим Къазийланы къазларына къалай дерт жетдиргенин. Харшим дегенинг, Сары Солтандан бир да артха къалмайды. Оллахий, къаллыкъ да туююдю – башы бла баргъан болмаса. Харам аш бла гудучулукъну бек сюеди ол да.

Элге кёп чыкъмагъанды, ансы шахар тегерегинде кесича бир аманлыкъчылагъа тагъылгъанды да, урлагъанны алагъа тапдырады машинасы бла. Дагъыда ол Сары Солтан бла иги шуёхлукъ жюрютеди. Тамам «друхла, два сапога пара» – бир компанчыладыла ада. Тюбеген жерлери элни къыйырында киши жашамагъан, терезеси-эшиги жокъ бир юйдеди. Алайгъа алача хауле жыйындан кёпде келедиле, тепси къурайдыла. Хар ким тапханын арагъа салады: кими чагъыр шеша, байракълары – аракъы, къабарыкълары уа къытракъды, анга жолугъургъа суймейдиле. Ётмек, наша кесек болса, болду. Андан башха хазна жукъ салынмайды аякълары сынып тургъан эски столгъа. Не да болсун, тузлары бек эркинди. Не орунуна да аны жюрютедиле. Тютюн дегенинг, сау-саламды, эркинди, табылады. Ол жанына орус къарындашларыбызны сёзлери бла айтсакъ, «много, как у дурака махорки», дейдиле. Кёбюсю «Прима» тартады. Сары Солтан бла Харшим багъалыракъ сигаретле жюрютедиле. Сигаретлеринден хазна кишиге «тигим» этмейдиле ала.

Хапарыбызны узакъ созуп жибердик. Харшим бла Сары Солтан бу эски юйде тюбешгендиле да, «шайтан сууну» арагъа алгъандыла. Сёз теренден терен кире барады. Харшимны акъылында не зат бар эсе да, барды бир заг. Ол кёп хыйлалыкъгъа казна юйде юйренип келгенди. Карт-заг ойнаргъа аны жетген бу тегерекде киши жокъду. Уста карт ойнагъаны кёп жерде жарагъанды анга. Харшим жыгырабызны. Карт ойнаргъа,

адамланы къабаргъа эсине тюшсе, поездлеге минип, Ростовха, андан ары да ётюп кетиучю къылыгъы барды. Татахы Сары Солтанны да юйретгенди карт ойнаргъа.

...Харшим Сары Солтаннга аракъыны кёбюрёк тежейди. Жылы бла андан гитчерекди да, экиси тюбеселе, шапалыкъны Харшим этеди.

Экинчи шешаны ортасына жетерге Сары Солтан да иги женге тебиреди. Ма алайчыгъын марап тура эди Харшим, татахы да. Ол хуржунундан чыгъарып, 5-тюменликледен бир буршу ахчаны Сары Солтанны къолуна тутдурду: «Бу авансынгды, – деди Харшим. – Основноюн артда тапдырырма. – Кел, тенгим, сизни къазланы башха жары бир къондурайыкъ. Оллахий-биллахий, сени ёлген атангы жаны бла ант этеме – сени мен бир иги къууандырмай къоймазма – къазланы багъаларын а артыгъы бла аллыкъса. Санга эки жинса кёнчек, дагъыда бир омакъ куртка алырча этерме. Кел, тенгим, бу жол мени къыйма, къазланы уа шахарда Иван-Буяннга мен кесим тапдырырма».

Иван-Буян бла Харшим казна юйде таньшхан эдиле. Анда Иван-Буян дегенинг карт ойнап иги ахча жюрюте эди. Кесини усталыгъын Харшимгъа да берген эди. Амнистия бла Харшим да, ол да бирге чыкъгъан эдиле казна юйден. Волгограддан бери, жолну жол узуну, Иван-Буян Харшимни, дагъыда бир-эки тегейли тенгин иги сыйлап, кеф алдырып келген эди. Айырыла тебирегенлеринде да, жол азыкъчыкъгъа деп «капусталадан» айырып иги кесекни берген эди. Иван-Буян бла Харшимни шуёхлукълары энтта ташдан къатыды. Энтта кёп тюбейдиле – къаллайла эте эселе да, ахчачыкъ да тюшоредиле.

– Мен сен айтханнга «хону» басама, – деди мыйысына «шайтан суу» иги сингнген Сары Солтан. – «Вот мой пятак» деп, ала къол тутушдула. Мен тап тюшгенлей, санга къонгуроу къагъарма.

Сары Солтан «Эр кишини бир сёзю болады» дегенни тутду.

Узакъ элде жашагъан эгечлерини бирини сабийин бешикге салыргъа керек эдиле да, ары тебирегенди Ёлмезхан эгечиби. Кечесинде да анда къаллыкъды. Кетди такси тутуп Ёлмезхан къууанчха. Кетди къоюнун-къолтугъун толтуруп. Таксиге мине тебирегенинде: «Хар затха сакъ бол, – деп эрине кючлю аманат салды. – Къазланы эртте окъуна жыйып къоярса», – деди.

Ол да керти «сакъ» болду. Жан хуржунундан телефонун алды да, болумну терк билдирди Харшимгъа.

– Мен сарайланы къатында кече сагъат бирде сакъларма. «УАЗ»-игинг бла кел. Гаражда машиналадан канистрни да толтургъанма. Бензин къайгъылы болма, – деп къошду хырха ауазы бла Сары Солтан, – ол «эрменлини» башындан бууа кел («эрменли» деп коньякга айтханлыгъыды).

Тюбешдиле татахла. Солтан кесини арбазына, сарайларына сакъ кирди. Къазлары не къангкъылдаргъа кюрешселе да, хорладыла: бирем-бирем машоклагъа жыйдыла. Шыкъыртсыз келип, Харшимны «УАЗ»-игине мешокчаны къондурдула. Харшим жыгырабыз, къууана-къууана, ичинден бир макъамчыкъны да мурулдай, жол бла къызыу кетди. Аны жууукъ заманда келлигин Иван-Буян да биле эди.

Экинчи кюнюнде сени жауунг кёрсюн Сары Солтанланы арбазда болгъан къалабалыкъны. Къычырыкъгъа-сыйытха сау тийре бери жыйылгъан эди. Ёлмезхан сарын салып, эки бутун тюе эди. Аны тыйгъан къыйын эди да, къоншулары анга иги жилимукъ тегерге къойдула. Сары Солтан да сымпая эди арлакьда. Чырт жукъ билмегенча, ол къайгъы тенгизни теренине кетип тура эди.

– Нек тураса, сылхыр баш, былай сирелип, – деди эрине сарындан бери айырылгъан Ёлмезхан. Ол сёзлени да тюз айтып къоймады: къагъыш-согъуш этди жазыкъ Солтанны. – Сенден бир хыянат жукъгъан болурму, – деп кёзюне да бир къарады. Алай а жукъ айыралмады. – Жюр, советге, участковыйге барайыкъ. Мен ол гудучуланы тапмай ёлсем да къоярыкъ туююлме, – деди Ёлмезхан. – Сюдге да берликме, тутдургъан да этерикме, сволочланы.

Алда Ёлмезхан, аны ызындан да башы энишге салынып, жюрегинде къайгъыданмы, къууанчданмы эсе да, от жана, Сары Солтан да совет таба бара эдиле. Тамам ма ол кезиучюкде хыйла Харшим «УАЗ»-иги бла жел-жел эте, аланы къатлары бла женгил озуп кетди. Иван-Буян да машинада эди. Бир да киши къайгъылы туююл эдиле экиси да.

ЭРИКГЕНЛАНЫ ФАТИМА: «ЭСИМИ БЁЛЕЙДИ ХАМАН...»

Эрикгенланы Фатима, Пахаратны кызы, Ючкекенде тууганды. Къарачай-Черкес устазлык институтну филология факультетин бошаганды. Ючкекенде орус эмда къарачай тил бла литературадан устаз болуп ишлегенди. 1989 жылдан бери Къарачай-Черкес Республиканы Гуманитар тинтиулени институтунда (алгъыннгы илму-тинтиу институт) тил тинтиу бълномде илму къуллукъчу болуп ишлейди. Нальчикде университетде «тюрк тилле» жаны бла аспирантураны тауусханды.

Кандидатлыкъ диссертациясыны темасы «Формально совпадающие падежи в карачаево-балкарском языке» деп алайды.

Фатима къарачай-малкъар тилни илму жаны бла кѣп проблемаларын тинтеди эмда аланы юсюнден кѣп илму статьясы басмаланганды. Фатима миллетибизни тилин иги билген, аны тинтилерге, тындырылыргъа керекли проблемаларына бек эс бѣлген алимди.

Фатима поэзияны бек сюеди. Кеси да хапарла, назмула да жазады. Ала газетледе, журналлада басмалана, радио бла бериле туруучудула. Алада авторну дуня къарамыны, поэтлик хатыны энчилиги, оюмлулугъу, сезим дунясыны кенглиги бла теренлиги танылады. Нени юсюнден жазса да Фатима, адамлыкны асыл шартларын бек багъалатханы эсленеди. Адам жүрекни байыкъдыргъан, жарытхан, адамлагъа, табийгъатха, билимге, урунуугъа сүймеклик берген тюзлюк къууум, жумушакълыкъ сезим болгъанын башхартады, хар затха ангылы, аяулу, хатерли кѣз бла къараргъа кѣллендиреди, кѣп затха ойлатдырады.

Фатима мындан ары бизни кѣп, деменгили илму ишлери бла, бай, магъаналы поэзиясы бла къууандырыр, деп ышанабыз.

СЫЛПАГЪАРЛАНЫ Кулина.

* * *

Жангыдан ёрге сюелемиди элия
Уруп жарылгъан терек?
Ким биледи, жарыймыды чырт
Бир кере сүйюп сууугъан жүрек?

Билмейме, къайдан, алай болса да
Жюрегимде кыш орналмаз.
Заман кѣп затны тюрлендиреди,
Къышны ызындан келиучюдо жаз.

Къынгыр къарап, бир сѣз айтса да нѣгерим,
Унуталмай тыхсып турады жүрегим.
Таякъ алып урса да мени анам.
Болады жарагъанча жарагъа балхам.

* * *

Тансыгъымы алырем деп анамдан,
Мен келгенем бек узакъдан.
Сора, анангдан тансыкъ алаламыса?
Тамбланг ючюн, бюгюн солуп къаламыса?!

УСТАЗЫМА

Къарылгъач баласына юйретгенча,
Къанат бересе манга учаргъа.
Мен поэзиягъа эшик ачханлы,
Жол кѣргюзтесе алгъа барыргъа.

Эбине тюшюнуп учалырمامы,
Сен манга айтычу ол бийикликде.
Терсине кетмей, мен баралырمامы,
Тюзелип билим эм жыр тизгинледе.

О, устазым, унуталмам сѣзюнгю:
Къанатла къаталла дейле учууда.
Суу да кесине кючню, жүрюшню да
Табады тохтаусуз жолда бары.

* * *

Энтта ачар эшигинги,
Къаты уруп чыкъма сен,
Чыртда заран этмегенни
Хыны сѣз бла жыкъма сен.

Билиминг кѣп болгъанлыкъгъа,
Мен башма, деп кычырма,
Менден онглу ким барды, деп
Тауну-тюзню кыдырма.

Машиналы болгъан эсенг,
Къоншуланы унутма,
Жол нѣгеринг насып эсе,
Бурунунгу ёрге чырт тутма.

Сен жүрекден айтмай эсенг,
Кесинги бош ышарма.
Адам эсенг, сен халинги
Маймулагъа ушатма.

Адамлагъа терслик этип,
Ёмюрюнде тил этме.
Кесинг иги билмей эсенг,
Башхалагъа юйретме.

ЮЧКЁКЕНИМ

Кёп эллени
Мен кёрсем да жашаумда,
Хар кьюруда
Сени бла тургъанды жаным.
Ма бюгюн да
Орамыма киргенимде,
Бир кьюуанчха
Тюбегенча болду халым.

Аз затмы барды
Жюрегими кыйнап тургъан,
Къайгъы, сагъыш –
Бири къалмай чачылгъанды,
Гокка хансча
Жангы чакъгъан заманым да,
Суратдача,
Кёз аллымда ачылгъанды.

Чынгай, чаба,
Кюле-ойнай кюршоулалла,
Сабийлигим
Сейир кезиую, ётген жылла,
Маркъа улакълай,
Эркеленип суюндюле,

Эс тамырда
Согъулмазлыкъ жюрек къылла.
Унутмайма
Къобаныбыз Эшаконну

Къыйырында
Суу алышмакъ ойнай эдик,
Жагъалада
Жыя эдик гокка хансла,
Бугъунчакъны
Ойнамай да болмай эдик,

Эсимдеди,
Башлап хаман кёп жырланы,
Бир бири
Ауузубузгъа чапханыбыз.

Эм иги жыр
«Ючкёкенди» деп келишип,
Къычырып,
Аны бирден айтханыбыз.

Ючкёкеним!
Сенсе мени сабийлигим!
Эталмазма
Башха жерге мен сени тенг.
Санга келсем,
Неда сени сагъынсала,
Минги тауча,
Кёлюм – уллу, жүрегим – кенг.

Аналаны
Огъуруча балалагъа,
Хар къуруда
Кёрюннгенлей турса сен
Ана-бала
Бири бирин балсытханча,
Сюйдюрюрге,
Сюерге да излейме мен,

Ючкёкеним!
Туугъан элим!
Юйре, жашна!
Жеринг мелхум,
Кюннюнг хаман чууакъ болсун.
Шох юйюрню
Тизгининде зауукъ жаша,
Хар элчини
Муратлары толуп турсун!

КЪЫШ

Келеди къышны сүйюнчюсю,
Ташлай кёкню, жаба жерни,
Ким эсе да башыбыздан
Сепген кибик къум шекерни.

Кенг хауада жоппу – жоплу
Жабалакъла учадыла.
Тик таулары башларына
Чилле жабыу жаядыла.

Тёгерекни къуршалайды
Ариу жарыкъ, къууат сала,

Терк сауулгъан жылы сютча,
Къара жерде тылпыу ала.

Тазалыкъны келечиси!
Жерге суйюм бересе сен.
Бизге жылны бир сейирлик
Чагъы болуп келесе сен.

СЁЗЧЮЛЕГЕ

О, сёзчюле, кыйынлыла, жазыкъла,
Къайтмаздан заман кетип барады.
Сиз жашауну кючлюлюгюн билгинчи,
Ёмюрюгюз тауусулуп къалады!..

Кече демей, не кюн демей кюрешип,
«Санга былай айтды», – деп тил этесиз.
Суйгенлени айырырча, бир-бирде
Арт сагъышсыз, бек тереннге кетесиз.

Адамланы бир бирине этсегиз,
Бек къууанып, бир жанындан къарайсыз.
Сизни билген, айгъакълагъан кыйынды,
Ётюрюк бла ётюрюкню жабасыз.

Башыгъыздан ауур ишни атханча,
Къууанасыз, жарлы алтын тапханча,
Силкинесиз, баппуш суудан чыкъгъанча,
Махтанасыз, бир гёжефни жыкъгъанча.

Жашау кючлюдю, баргъаныча барлыкъды,
Тюз иннетли жолну тюзюн аллыкъды,
Эртте, не кеч болса да, кир иннетли
Адам саннга саналмайын къаллыкъды.

* * *

Сен башхагъа къарайса деп,
Жарсымайды жүрегим,
Айтхан сёзю унутулуп
Кетгеннгеди кюйгеним.

Манга айтхан сёзлеринги
Айтамыса башхагъа?
Къайтарылгъан сёзлени уа
Ушатама ашхамгъа.

ТЕРЕКЛЕ БЛА САГЪЫШЛА

Бир кертме терек сюелип турады
Аякъ жанында бизни бачханы,
Мени эсими бѐледи хаман,
Кѐп барыучума къатына аны.

Жюз тюрлю тамгъа барды юсюнде,
Жазылгъан кибик жашау жыппары.
Сыннгандыла, къуу болгъандыла,
Алгъын чагъыучу бутакълары.

Битим бергенни къойгъанлы бери
Кишиге да болмайын керек,
Теке къалкъыуун этгеннге ушап,
Сюеледи къарт кертме терек.

Тамырындан чыкъгъан жетекле
Алып туралла аны арагъа,
Бир-бирледе санайма аланы,
Энтга барлыкъ болурла чыгъа.

Ёседиле анга жууукъда,
Къысылалла желде, сууукъда,
Берирге излейме «аккагъа» жылыу,
Жашауна къоша артыкъ тылпыу.

Алай этселе, жарыгъаннга ушайды,
Кетгенча юсюнден мудахлыкъ ау.

* * *

Насып деп, кесиме нѐгер изледим...
Жангызлыкъдан кюйюп жүрегим,
Сюймеклик жүрекге къыйын болса да,
Жаным-наным, сен къайдаса?

Гокка хансларынгы алдым
Жилямукъларым акъдыла юслерине,
Толу юйдегили жашны сюйдюнг, –
Не деп къарайым адамланы бетине...

Сен, Къарачайдан кетип, узакъда...
Жашнагъанса былайда тузакъда..
Келе-келип неге сюйгенме?
Кесиме жүрек жарсыугъа

Баргъан жеримде сени кёрдюм,
Акъылынга эсим бёлюндю,
Халаллыгъынга мени сейирсиндирди,
Жюрегимде шошлукъну къозгъады

Жангызлыкъды дуняда эм кыйын,
Андан да кыйынды суймеклик,
Айып алырма адам билсе деп,
Жашыртын суйген андан да кыйын.

Мен билеме, жолда къллыкъ муратны,
Жылларым аяусуз баргъанларын,
Сени жолунгда мен керексиз адам,
Мен а сенсиз болмазлыкъ адам.

* * *

Жай кетгенди ызы бла суймеклик,
Арыгъан турнала аланы аллында.
Жел да чапыракъланы акъдырады,
Тёгерек айландыра акъ хауада.

Мени мудах жырымы макъамына
Ёлген суймеклик эжиу этеди.
Кетген жылла, кетген суймеклик
Къошулгъандыла кългъан жараларыма.

ХУДОЖНИКНИ ЧЫГЪАРМАЛАРЫ – ЖАШАУ КЮЗГЮСЮ

Художник ишлеген суратлагъа къарай билмеклик насыпды. Ол насыпны бизге берген фахмулу, аты республикадан тышында да белгили, сабыр сёзлю, миллетини къыйын, къууанчлы заманларын, адамны адамлыкъ ышанларын, табийгъатыбызны ариулугъун, байлыгъын чыгъармаларына сыйындыргъан адам – Занкишиланы Ибрагимди.

Ол ишлеген суратлада кечгюнчюлюкню боюнса тюбюне тюшген таулу ананы тёзюмлюгюн, аны сыфатын, бирде бийик таулары этегинде къонакъларына баш ие шош саркъгъан, не тюрлю болумда да ана сютюча таза шауданны кёребиз. Туз бла гыржын хар бир жерде да сыйлыдыла. Бюгюн, алгъыннгы къыйын заманлары унутмай, художник, адам улуну жашаууну хар магъаналы шартын теренден оюм этип, ишленнген суратындан чыртда кёзюнгю алмай къарайса. Алай таулу ана кечгюнчюлюкню заманында ахыр ауалы къуруп, урушда жоюлгъан жашыны чепкенин базаргъа элттип, эки уууч будайгъа бергени эсинге тюшсе, кёзлеринг жукъ кёрмей къаладыла.

Бир башха суратлада суйген тауларыбызны кюн тийген тёппелери агъарыпдыла. Кюн таякълары аладан ёзеннге шош тигелей келгенлерин кёребиз. Ала адамлары бетлерин, арбазларын, ариу чакъгъан сабанлары бауурларын жылытыргъа ашыкъгъанларын сезебиз. Алада ахшы умутла кёпдюле. Бек башы уа – эрттен сайын келлик заманлагъа салам бередила.

Ибрагим литература жашауну кюзгюсю болгъанын да унутмайды. Шауаланы Акатны уллу суратын кёп болмай ишлегенин, аны фахмусуна баш ургъанын айтады.

Занкишиланы Хусейни жашы Ибрагим 1940 жылда туугъанды. 1970 жылда Дондагъы Ростовда художестволу училищени бошагъанды. 1989 жылдан бери Россейни Художниклерини союзуну члениди. 1989,

Эл къыйыры

Сары тюз

1944, 2010 жыллада Нальчикде аны энчи сурат кёрмючлерине халкъ бек бюсюреп, художникни фахмусуна сейир этип къарагъанды.

Занкиши улу кечгюнчюлюкге аталгъан суратлары ючюн Къабарты-Малкъар Республиканы Къырал саугъасын алгъанды. Бусагъатда ол чыгъармаларыны жангы кёрмючюне хазырланады. Ибрагимни анда кёргюзтюллюк бир къауум суратын басмалайбыз «Минги-Тау» журналны бу китабында.

ШАУАЛАНЫ Хасан.

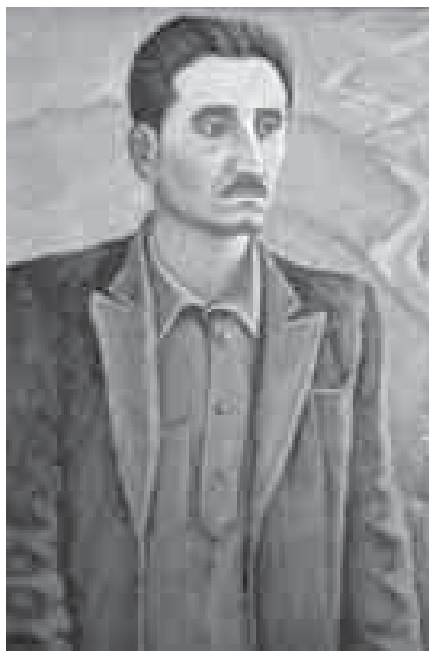
Таулу натюрморт

Натюрморт

Гыржын

Акат

БИЗНИ БАЙРАКЪЧЫ ИБРАГИМИБИЗ

Бусагъатда Къабарты-Малкъарны белгили, айтхылыкъ суратчыларындан бирин – Занкишиланы Хусейни жашы Ибрагимни республикабызда, андан тышында да иги таныйдыла, багъалайдыла. Аны кѣчгюнчюлюкню, сюргюнню ахырзаман, желмаууз, жаханым, жийиргенчи сѣфатын ачыкълагъан чыгъармалары тюрлю-тюрлю республикалы, халкъла аралы кѣрмючледе бийик багъагъа тийишли болгъандыла. Занкиши улуну нарт эпосубузну жигитлерине жораланган суратлары, сѣзсюз, хар къараучуда да ъхтемлик кѣозгъай, бизни ич дунябызны иги жанына бурургъа, тюрлендиррге уллу себеплик этедиле. Табийгъатыбызны, кѣудуретибизни ариулугъун, тамашалыгъын баямлагъан да, халкъыбызны алчы адамларыны портретлерин жазгъан да, таулулагъа миллет байракъ саугъалагъан да бизни Ибрагимди. Бюгюн мени ушакъ нѣгерим Къабарты-Малкъарны Къырал саугъасыны лауреаты Занкиши улуду.

– Мен 1940 жылда Хабаз элде туугъанма. Аппам Занкишиланы Махайны жашы Ужо Огъары Малкъардан бери Балыкъ боюнуна кѣчгенде, атам Хусейге жети жыл эди тамам. Ол юйдегили болур заманы жетгенде, Магъуйланы Архотну кызы Мариямны алады. Уруш башланганлай, атабызны аскерге чакъырадыла.

Биз сюргюнде чынг алгъа Къазахстанда Талды-Курган областьны Энбек элине тюшебиз. Анда анабызны кюн сайын чюгюндюр арыгтыргъа суре эдиле. Бригадир намаз эте тургъан тиширыгуну чуругъу бла уруп, бутун къаралтады. Мариям аягъы асыры ауругъандан, иште чыгъалмай комендантха барады.

Комендант бригадирни кесине чакъыртады, анабызгъа соруу этеди. Бригадир сѣз къатлап тебиресе уа, керохун чыгъарып, аны аузун жапдыра, аллай артыкълыгъы ючюн сюдге берирге кереклисин да айтады. Бригадир анабызны аллында тобукъланып, кечгинлик да тилегенди, сюдге бермесе, бузоулу ийнек берирге да айтханды.

Бизге уа аны ийнеги, бузоуу да керек туююл эди. Къазахстандан Къыргызстанга жууукъларыбызгъа кѣчерге суйгенин билдиреди анам. Ол комендант, сау къаллыкъ, битеу къагъытла да мажарып, къоншу республикалагъа ашырады юйюрюбюзню. Алай бла Исси-Кюль областьны Сарыбулакъ элине тюшебиз.

Атабыз, урушда ауур жаралы болуп, жесирге тюшюп, Францияда концлагерьледен биринде турду. Аны андан, 1944 жылда экинчи фронт ачылганлай, инглизлиле чыгъарадыла тутмакъдан. Англияда атабызгъа бек иги къарагъандыла, алай бир ауукъдан Совет Союзгъа къайтыргъа тюшеди.

Бери жетгенлей, быланы барысын да агъач хазырларгъа жибередиле. Хусейге он жыл бередиле. Ол Сибирьде агъач кесип эки жыл тургъандан сора, кишиден соргъан-оргъан да этмей, уруп поездге минип, кетип къалады.

Аны жолда бара тургъанлай, кызылжагъа лейтенант тутуп, вокзалны комендантына элтеди. Ол а бир чалбаш майор. Хусей таматагъа кесини жашауну юсюнден, юйюрю, юйдегиси кечгюнчюлюкде болгъаныны юсюнден, бир зат да букъдурмагъанлай, хапарлайды.

Ол майор, атамы къагъытларын тап этип, лейтенантны чакъырып: «Муну ашыр, жолуна бармагъа къой. Юйюрюн кечгюнчюлюкде табып, сабийлерин ёсдюрсюн», – дейди.

Алай бла атабыз юйге 1948 жылда келеди... Мени уа кесим да бир бек жаратхан къошун сыбызгъым болуучу эди. Экиге айланган къарындашчыгъым айтады ол заманда: «Ибрагим, энди сени атанг да сау-саламат юйге келди, къайтды. Ол ариу сыбызгъынгы манга саугъагъа берсенг а!..» Алай бла ол да сыбызгы кьоолу болду.

Тюз келгенлей, атабыз совхозну директору Малиховха барды. Малихов чубур тон кийип турады, атабызны юсюнде уа фуфайка. Сабийлени аягъы юсюне этерге бир иш берсенг эди, деп тилейди таматадан. Ол а юсюндеги тонну сатып, алай бла кечиндир сабийлеринги деп къояды...

– Суратчылыкъ иште хунеринг а къачан, къалай бла ачыкъланады?

– Сабийлигимден башлап суратха хунерим ачыладан ачыла барады. Мен окъугъан школну таматасы Жангы жылгъа жоралап, сурат эришиу къурай эди жыл сайын. Мен да хар аллай конкурсдан бир саугъа алмай кълалмагъанма: не бояу, не къагъыт неда карандаш...

Ол биз ишлеген суратла бла ёлка сюелген отоуну къабыргъаларын жасап болгъандыла, Жангы жылгъа аталгъан байрамда. Мен жетинчи класда окъуй тургъанлай, 1957 жылда къайтабыз Кавказгъа. Бизни мындан кечюре туруп манга тёрт жылчыкъ бола эди. Алай мен биз жашагъан Огъары элни бир да эсимден кетермегенме. Жолда баргъаныбызда да, не сейир-тамаша, эки жылымдан башлап тегерегимде не болгъанын есде тутханлай турама.

Бериу къайтханлай, экиге айланган къарындашым бла бирге тегерекбашны тансыкълап, тауланы кыдырып айланганбыз. Къаяла бла ёрлей, не чынгыл къаяны да тёппесине чыгъабыз, алай андан тюшген а кёп да кыйын бола кёреме. Артха бек аман кыйналып, аманны кебинден тюше эдик.

Бек уллу хычыуунлукъ, зауукълукъ таба эдик биз тауланы, къаяланы кёргенибизде. Ол ууахтыда бир жер жюзюнден битеу бушуу, уруш палах да жокъ болуп кългъаныча аллай учунуулукъдан тебе эди жюрек, хар бизде болгъан къан тамырчыкъ да.

Балыкъ сууда кюн сайын жууунабыз, чабакъ тутабыз. Тюз алайчыкъда от тиргизип, ол кесиби тутхан чабакъланы биширип ашагъаннга уа не жетеди. Бютюнда биз кесиби бир-бирде юйден сют баш келтирип, чабакъны аны бла къуургъаныбызгъа жетген не барды дейсе, дуняда бек аман татыулу ашды ол...

– Хар суратчыны, мен оюм этгеннге кёре, кесини энчи, башхалагъа ушамагъан дунясы болады. Аллайы болгъан а, сёзсюз, аны жангыдан къурайды. Ибрагим, сени уа аллай дунянг бармыды?

– Барды. Хар чыгъармачылыкъ иш бла кюрешген адамны кесини ёз жолу болургъа керекди. Ол сёз суратлау тил да табаргъа керекди. Башхалагъа айтырыгъым ол бояу тилде баямларча. Сёз ючюн, таулуланы бурун жашауларында табийгъат бла бирликде жашагъанларын. Кеслери да аланы кюршалагъан къудуретге ушап къалгъанларын.

Таула, къаяла, черекле, таулула болады юзюлмезлик, ёмюрлюк, бирлик барда. «Тау» деген алаамат сёз да жаратылгъанын, сёзсюз, сен ёз сурат чыгъармангда кёргюзтюрге керексе.

– **Таулу чыгъарманы бюгюнню кюнде къаллай адам болургъа керекди?**

– Ол ёз тарыхын билген, къуру бир кесинден сора да, халкъыны кыйгъысына да кыйгъыралгъан, аны къадары, жазыуу бла биригип жашагъан адам болургъа керекди. Туугъан тилини, культурасыны, адет-тёресини сакълаучусу да сенсе, миллет, халкъ чыгъармачы.

Ёсе келген жаш тёлуге да улуу эс бурургъа тийишлиди. Алагъа айтыр, ангылатыр сёзюнг да жүрегинг, жанынг бла бир болургъа керекдиле!

– **Ибрагим, сау бол, бизни жангы чыгъармаларынг бла терк-терк къууандыра тур!**

БЕППАЙЛАНЫ Муталип,
назмучу, КъМР-ни жазыучуларыны
Союзуну председатели.

ФИЛОСОФИЈАНЫ ДОКТОРУ

Комедия

ОЮННГА КЪАТЫШХАНЛА

Живота Цвийович.

Мара – аны юй бийчеси.

Милорад, Славка – аланы сабийлери.

Благое – Мараны къарындашы.

Бийче Спасоевич, бийче Протич – 9-чу номерли Сабийле кьонушуну оноучу Советини членлери.

Велимир Павлович – Милорадны жолдашы.

Доктор Райсер.

Николич – Цвийовични конторуну ишчиси.

Сойка.

Сима – Сойканы эри.

Бийче Драга.

Клара.

Пеник.

Гюл кысымы бла кызычык.

Устаз тиширыу.

Марица – Цвийовичлени юй жумушчулары.

Пиколло.

Или Белградда Цвийовичлени юйюнде болады.

БИРИНЧИ БЁЛЮМЮ.

Живота Цвийовични ишчи отоуу. Стол, темир икаф, эки телефон – бири юйде отоулагъа тартылган. Шкаф башында къабыргъада кеси да бир омакъ кепге салынып – философияны докторуну диплому, анга уа ичинде да бир уллу мухуру, тасма бла гюрен топчукъ тагъылып турады.

I

Живота, Пиколло.

Ж и в о т а (эшиги ачылып турган темир икафдан ахча чыгарып, столда къагъытха къарай, мингдинарлыкълардан ючюсюн сууруп, алагъа да ууакъ ахча кьошун): **Ма**, директорунга уа бюгюнден ары, менден ахча излеп, къагъыт ийгенин кьойсун де.

П и к о л л о (ахчаны ала): Ангылайма!

Ж и в о т а: Эсинде болсун: тёлеген угъай эсенг, жюйюсхан Живота ол къагъытлагъа, боюнун буруп, къарагъан да этерик туююлдю!

П и к о л л о: Къулунг-къазагъынгма! (*Кетеди*).

II

Живота, Марица.

Ж и в о т а (тёлеу къагъытын булгъай, эшик аллына жанлан): **Марица**, Марица!

М а р и ц а (*бизадан* кирип): Тынгылайма, жюйюсхан.

Ж и в о т а: Милорад юйдемиди?

М а р и ц а: Жюйюсхан, уланынг алыкъя жукълапды.

Ж и в о т а: Жукълапмы?.. (*сагъатына къарайды*) Кюн кзушлукъгъа жетгенде уа...

М а р и ц а: Жюйюсхан улан юйге кеч къайтхан эди, бек кеч.

Ж и в о т а: Алаймыды?.. Бар да, уят, жюйюсхан ата чакъырады де.

М а р и ц а: Да, къркыгъан этеме, сора уа... Уятсанг, жюйюсхан Милорад, чырахтан болсун, чурукъ болсун, кьолуна тюшгенни быргъап башлаучуду.

Ж и в о т а: Айт-айт дегин?! Аламат кылыгъы барды... Хо, алай эсе, бар да, Мара бийчени чакъыр.

М а р и ц а: Аны уа – бусагъат! (*Кетеди.*)

III

Живота, Мара.

М а р а (*сол жанындан чыгъады*): Мени излейсе дей эдиле. Келдим, не эте эдинг?

Ж и в о т а: Жаш алыкъя да жукълапмыды?

М а р а: Жукъламай а сабий... Жукълапды!.. Не эди да сора?..

Ж и в о т а: Не эди дамы? Жукъ да угъай... Сабий жукълай, атасы уа аны борчларын телей.

М а р а: Не борчларын?

Ж и в о т а: Ма бу борчларын! (*къагъытланы кёргюзте*) Юч минг бла тёрт жюз жыйырма бла юч динар!.. Не ючюн де? Ресторанны энчи отоуларында юч кере ингир ушхууур этгени ючюн! Кеси ёмюрюнде сен ресторанны энчи отоунда шо бир кере ушхууур ашагъанмыса?

М а р а: Киши, сен...

Ж и в о т а: Мен угъай!.. Ол ашагъанды. Хайырсыз! Хант къангасына не салдыргъанына уа бир къарагъа эдинг: шампанла, ликёрла, коктейльле, шампан ючюн – эки минг динар, ликёр ючюн – онеки динар, коктейль ючюн – юч жюз динар! Кёресе да?! Сен а коктейль дегенни тилинге да салмагъанса, аны кьой, ол лимонадмыды, пирожнамыды – билген да этмейсе.

М а р а: Эй, сен бир сейирле айта тураса. Энди жаш адам нёгерлери бла...

Ж и в о т а: Нёгерлери бла болса уа! Тенг кызылары бла окъуна болгъа эди, ким угъай дейди. Барып тохтагъан кенгтамакъ жырчы кызыла бла эди! Ананг бергенни ашарыкъ!

М а р а: Не жырчы кызыла хапарды ол? Бир суймегенинг сабийинги аман бетли этеме деген эсе... Сен а!..

Ж и в о т а: Хо да, жырчыла эселе, жырчыла болсунла, кюзгюлени уа атангы башына депми ууатаса!

М а р а: Я Аллах, энди кюзгюлени уа къайдан чыгъардынг?

Ж и в о т а: Кюзгюле!.. Ууалгъан кюзгюле ючюн мен бюгюн жети жюз алтмыш динар тэлегенме!.. Айхай, аланы уа бу тели жаш кеси да ууатха эди. Бирин къалмай ол булбул кызылары ууатхандыла: ала ууатсынла, сен а тэле. Жарыл, чачыл!

М а р а: Не жырчыладыла была? Не болгъанды?

Ж и в о т а: Болуб а не боллукъ эди, айтама да, ала ючюн мен бюгюн юч минг тёрт жюз жыйырма юч динар тэлегенме. Жырчы кыззла эселе – жырласынла. Кюзгюлени ууатмасынла!

М а р а: (*ёхтюнюп*) : Да, не этериксе, жашлыкъ!

Ж и в о т а: Ол дегенинг? Жаш заманынгда сен кюзгюле ууатамы эдинг? Угъай! Мен да угъай! Эсингде эсе, биз да къарт болуп туумагъан эдик!.. Шёндю уа не? Тюшге дери жукълагъан – жашлыкъ, жукъ этмеген – жашлыкъ, кюзгюле ууатхан – жашлыкъ, боюнунга борч тюшюрген – жашлыкъ. Бир кере жашлыкъ болса уа, жарлымы эдинг - юч кюн мындан алгъа мен (*столудан эсеп китапчыгъын алып*) минг бла жети жюз динар тэлегенме!.. Озгъан айда да бир жашлыкъ ючюн – тогуз жюз алтмыш динар! Энди уа мен телиге бир ангылат: жашынг башына акъыл не заманда кыярыкъды?

М а р а: Аны уа манга нек сораса? Атасы кесинг ушайса да!

Ж и в о т а: Атасы! Атасы! – де да тур!.. Да мынга ата жаланда борчларынг тёлер ючюнмю керекди?! Бу къагъытлагъа къол салгъанына уа бир къара! Тейри, жашынгы эсепчи махкемени къуллукъчусу болгъан сунарса! Быллай да быллай жойюсхан къол салады – тёлерге!.. Угъай, жанчыгъым, мардадан оза башлагъанса!.. Сени тыяргъа керекди!

М а р а: Тэлегенни къой да къой сен а.

Ж и в о т а: Къой да къойму? Хоу, мен а ма былай суюнюп телей болурма! Сыйынг сакъларгъа керекме да, андан, жашынгы угъай, дипломну! Философияны доктору! Кабареде ахча тэлемегени ючюн философияны докторун табан жетдирип тышына быргъагъанларынг кёз аллынга бир келтирчи!

М а р а: Ий, маржа!.. Муну философияны доктору этейим деген акъыл да башынга нек келген болур эди?

Ж и в о т а: Некми? Кесине хайыр болсун деп. Дипломсуз шёндю къайры сугъуллукъса? Философия бир багъалы затды деп угъай, мен аны ючюн къара капегими да берлик туююлме: башы болгъан бош тауушла ючюн ахча къоратамады? Тюз ангыла: мени философия бла арталлыда ишим жокъду, мен излеген башха эди, – тукъум атыны аллында «Д-р!..» деген жазыу.

М а р а: Да сени «Д-р!..» - ынг анга неге керекди?

Ж и в о т а: Къалай неге?.. Къуйругъу болмаса, алтын тауукъ алтын тауукъ боллукъму эди? Тейри, киши боюнун буруп да къарамаз эди! Хо, аны жеринде къояйыкъ да, мени айтайыкъ! Ишлей да келдим, урушха да къагышдым, ол, бу деп да болду – байыкъдым. Керегими табама, халкъда сыйым-намысым да жюрюйдю. Алай а атымы аллында «Д-р!..» деген болса, кёрю эдинг!

М а р а: Сора энди санга «Д-р!..» керекди!

Ж и в о т а: Манга угъай. Мен этерими этгенме. Анга керекди! Анга! Сен бюгюн жаш тёлюню иши тынч болгъанмы сунаса? Окъуугъа хунеринг бар эсе, хоу. Жокъ эсе уа? Жашынг классдан классха не къыйынлыкъ бла созула баргъанынг унутханмы этгенсе? Алай аз ахча тёкген эдим да!

М а р а: Энди муну айт да тур! Болду, кетди, жаш ёсдю! Къыйын салдынг, аямадынг.

Ж и в о т а: Ёсдю! Жетди! Андан не? Бюгюнлюкде бар эшиклени да ачдыргъан акъыл тюйюлдю - къуллукъду! Чын! Ляуазим!

М а р а: Да, илмугъа кёлю тартмай эсе уа?! Жашны философиягъа арталлыда амыры жокъду. Доктор къайда, мен къайда, дейди кеси да.

Ж и в о т а: Угъай да! Ол нек болмазгъа керекди философ? Нек?.. Аз тюрлю докторла айланмайдыла шёндю – макъам, сурат, не жаны бла да. Билеме, аладан аз да хайыр жокъду, алай аланы сыйлы атлары барды, сыйлы! Ол а – тамамды!

М а р а: Да, кертме неде ёсгенин билмеген философияны доктору къалай боллукъду?

Ж и в о т а: Ай юйюнге, философ болур ючюн жукъ билиргеми керекди? Чынтты философ, диплому болмаса да, философду.

М а р а: Тюзсе. Алай биз былайда айтхан философия - бир, философияны доктору уа – башха.

Ж и в о т а: Хау, башхады!.. Муну диплому докторнуду ансы, экзаменлерин берип чыкыгъан – мени бохчамды!

IV

Ала, Николич.

Н и к о л и ч: (*киреди*): Кечгинлик, телеграмма.

Ж и в о т а: Къайданды?

Н и к о л и ч: Тыш къыралдан.

Ж и в о т а: Будапештден?

Н и к о л и ч: Угъай, иш бла байламлы тюйюлдю. Жашыгъызгъа келгенди.

Ж и в о т а: (*Марагъа*): Ёчешсенг да, биягъы бир борч къагъыт болур. Ача бер, кесим окъурма.

М а р а: Сабийни жанына тиймезми?

Ж и в о т а: Тийсе-тийсин! Мен тёлерик ушайма да. (*Николичге*) Ач, хайда, ач!

Н и к о л и ч: (*телеграмманы ачып къарайды*): Швейцарияданды, Фрейбургдан.

Ж и в о т а: Фрейбургданмы?.. Къол а ким салгъанды?

Н и к о л и ч: Профессор, д-р Райсер.

Ж и в о т а: Аллах билсин, ким болур.

Н и к о л и ч: (*алгъа ичинден, ызы бла уа эшитдирип*): «Афиныге бара, мен биринчи экспресс бла Белградны ётерикме. Бир-эки кюннге ара сахарыгъызда сени къонагъынг болургъа ыразылыгъымы билдиреме».

Ж и в о т а: Кёресе да, энди уа къонакъла чакъырады... (*Марагъа*) Бар да, жашынгы уят, бусагъатдан бери жетсин!

Мара кетеди.

V

Живота, Николич.

Ж и в о т а: Биржагъа адам кетгенмиди?

Н и к о л и ч: Жюйюсхан Даич.

Ж и в о т а: «Адор А.Д.» фирмагъа эки кюнден бери ишлери акъсай башлагъанын эсгертигиз.

Н и к о л и ч: Жазып ийгенме.

Ж и в о т а: Дагъыда не... Хо, мен бусагъат энишге тюшерме.

Николич кетеди.

VI

Живота, Милорад, Мара.

Жукъудан тоймагъан жапысы бла, юсюнде да женгил чилле тижамасы, Милорад, аны ызындан Мара киредиле.

Ж и в о т а: Уяналдынгмы?

М и л о р а д: Хау.

Ж и в о т а: Санга телеграмма келгенди.

М и л о р а д: Сора сиз мени аны ючюнмю уятхансыз?

Ж и в о т а: Да, къайдам, бу санга бир магъаналы зат эсе уа? Профессор Райсер деп биреу жазады.

М и л о р а д: Биринчи кере эшитеме ол атны.

Ж и в о т а: Да сени чакъыргъанынга жууап эте ушайды да!..

М и л о р а д: Мени чакъыргъанымамы?.. Телеграмма Фрейбургданмыды?

Ж и в о т а: Хау!

М и л о р а д: Да сора не сейир этесе?.. Велимиринге айт, телеграмма анга келгенди.

Ж и в о т а (*тюшюне*): Алай ушайды!.. Мен а ...

М а р а: Сен а сабийге жанып... Кёресе да.

Ж и в о т а (*юй телефонну чолтусун сермен*): Жюйюсхан Николич, сенмисе? Жумушчуну Негош орамыны отуз жетинчи юйюне ий. Экинчи къаты... Баргъан жериди, кеси биледи... Велимир Павловични тапсын да, бусагъатдан бери жет деп айтсын (*чолтуну жерине салады*).

М и л о р а д (*кетериги келип*): Мени нек уятхан болур эдинг...

Ж и в о т а: Тохта, санга мени алыкъа сёзюм барды... Хо, телеграмма башхагъа келсин. Бу борч тёлеу къагъыт а кимге келгенди? Манга угъай дечи!.. (*Тёлеу къагъытны тутдурады*.)

Милорад ол къагъытха къарайды.

Ж и в о т а: Юч минг бла төрт жүз жыйырма бла юч динар!.. Кече узуну азыракъ ичип, кюзгюле ууатханынгы да къойсанг, аллай бир къоранч этерик туйюл эдинг!

М и л о р а д: Охо! Ма санга да сейир!

Ж и в о т а: Сейирми? Бу сени къолунгмуду?

М и л о р а д: Мениди.

Ж и в о т а: Д-р Милорад Цвийович! Мен сени доктор нек этгенме? Борч тёлеу къагъытлагъа къол салыр ючюнмю?

М и л о р а д: Да, аладан сора мен неге къол салалыкъма?

Ж и в о т а: Эшит, эшит муну! Да, ресторанда, төлемей, ашап-ичип кетгени ючюн борч къагъытлагъа къол салгъан философияны докторуна ушаймыды да?!

М и л о р а д: Ресторанла менича докторланы хайырындан жабылмай турадыла ансы, сеничалагъа къарап кълсала!..

Ж и в о т а: Тын!.. (Марагъа) Къатын, сен мынга бир къара! Юйюнг къуругагъан, сен бош доктор туйюлсе, сен философияны докторуса! Къалай ангыламайса аны?

М и л о р а д: Да, аны не ангылары барды?.. Къагъытлагъа къл салыр эркинлигим жокъ эсе, мен ол докторлукъну башымамы урама?!

Ж и в о т а: Башынг болса уа! Мен тели, сени адам этейим деп, туйюлюп... Ол къадар ахчаны мен бошму жойгъанма?

М и л о р а д: Бу дипломугъуз бла сиз манга къуруда чырмау салгъанлай турасыз. Алай этме, былай болма!..

М а р а: Сабий тюз айтады. Не эсе да бир «д-р» ючюн энди ёлюпмю къалайыкъ?

Ж и в о т а: Жакъла муну! Жакъла!.. Сабий, ашагъаны уа юч минг жети жюз динар багъасы кюзгюле. Ол кезиуде диплом анга чырмамайды!

М и л о р а д: Ол кезиуде чырмай да болмаз... Алай а... Сиз манга хаман да чырмау болгъанлай турасыз! Уялтханлай!

Ж и в о т а: Биз? Уялтханлай?! Кенгтамакъ жырчы къызла бла айланган – ол, уялтхан а – биз!..

М и л о р а д: Жырчы къызланы къояйыкъ – ала ючюн сизге, манга да айып келлик туйюлдю. Алай!.. Бир ай мындан алгъа сен, Велимирге ахча тёлеп, мени атым бла «Андаусуз эсни ёсе барыууну ёзеге...» деген статья басмалатханса. Кёп болмай а профессор Радославлевич, орамда тюбегенибизде: «Аламат, аламат! Баям, сен Фрейд Адлерни оюмуна да таянган болур эдинг!» – деп алгъышлагъан эди. «Хау», – дегенден ёзге, мен не айтырыкъ эдим? Кимни оюмуна таяннганымы мен къайдан билейим? Энди уа – сорууум: бу затла манга неге керекдиле?

Ж и в о т а: Къалай неге? Жашым! Сени юсюнде мени умутларым бек уллудула! Жашауда хар кимни да бир талпыуу болады. Ма, сёз ючюн, сени...

М и л о р а д: Мени бир затха да талпыуум жокъду.

Ж и в о т а (Марагъа): Къатын, эшитдингми? Жашым, бу дуняда сени жанынг излеген бир зат къалай жокъду?

М и л о р а д: Атам, сенден манга къаллыкъ терекеден ёзге, дуняда мен излеген зат жокъду!

Ж и в о т а: Къатын! Сен муну айтханын эшитемисе?.. Угъай, ахшы жаш, суйсенг, соймесенг да, мен сени адам этерге керекме! Сени юсюнде мени алыкъа кёп умутум барды!

М и л о р а д: «Умутумму»? «Д-р» -ынг а азлыкъмы этеди!

Ж и в о т а: Ол жаланда биринчи атламыбызды. Жылыны кёзюнде сен университетни доценти болургъа керексе!

М а р а: Бол, бол, жашым, ол аман туйюлдю.

М и л о р а д: Атам, сен не доцент хапар айтаса? Бу диплом санга болмаймыды?

Ж и в о т а: Диплом бла иш бошалмайды. Диплому чиппе-чий телени да болур...

М и л о р а д: Сора сен мени лекция окъургъа иерге дейсе!.. Эки сѣзню бир бири ызындан тизалмагъан адамны!..

Ж и в о т а: Сен доцент лекция окъур ючюн угъай, жамауатны бийик, суюсенг а – бийлик къауумуна ётер ючюн болургъа керексе. Мен сени алыкъа премьер-министрге киеу да этерге керекме! Дипломунг ючюн тѣгюлгеним да ол себедден эди. Энди сен мени ангылаймыса?

М и л о р а д: Тейри, энди ангылай башлагъан болурма дейме.

М а р а: Милчо, балачыкъ, атанг айтханны этип тур!

М и л о р а д: Ёзге уа, анам (*кюледи*).

Ж и в о т а: Не ачыласа?

М и л о р а д: Да, премьер-министрни къызы жокъду сора уа!

Ж и в о т а: Хау, бюгон жокъду. Сора не? Бир, неда эки жылдан юч премьер окъуна алышыныр. Аладан бирини уа къызы да болур!

М и л о р а д: Ата, ийманынг бар эсе, мени жеримде къой. Мен университетни не тукъум доценти болаллыкъма? Кимден да сен кесинг уста билесе – философияны доктору мен ёмюрюмде да болмагъанма, болгъан да этерик тюйюлме.

Ж и в о т а: Нек деп?

М и л о р а д: Мен алим болуп туумагъанма да, аны ючюн!

Ж и в о т а: Да, тели, докторла уа бары да алимле болгъанмы сунаса! Не уа сен адамла: бу – ийнарал, бу – къуллукъчу, бу – сюдю деп, алай, алай туугъанмы сунаса. Угъай, жаным, угъай! Чыракъчы болуп туугъан – профессор, шапа болуп туугъан – сурагчы, тепсерге деп жаратылгъан тиширыу – эр кишиле килисасыны ууазчысы, гудугъа деп туугъан а – министр болады! Жашау дегенинг алайды, жюйюсхан!

М и л о р а д: Не билейим, сен тюз окъуна болурса, алай мени юсюмде уа бу болмачы умутларынгы унут да къой!

Ж и в о т а: Умутларынгы унут, борчларымы уа – тѣле, алаймы дейсе?

VII

Ала, Марица.

М а р и ц а (*киреди*): Жюйюсхан Живота, тубюнде сизни эки тиширыу сакълайды.

Ж и в о т а (*Марагъа*): Баям, сени жууукъларынг болурла. Бар да, кесинг жолукъ.

М а р а: Не билейим...

М а р и ц а: Келгенле жюйюсхан Цвийовични кѣрюрге сюебиз дей эдиле.

Ж и в о т а: Алай эсе, ма бу жюйюсханны излейдиле (*Милорадны кѣргюзтеди*).

М и л о р а д: Мени излеген тиширыула бери жюрюмеучюдюле.

Ж и в о т а: Ала сени къайда табычуларын мен билеме - кюзголе уу-атыучу жерледе!.. Ёчешсенг да, биягъы тѣлеу къагъыт келтирген болурла!..

М и л о р а д: Аланы мында ишлери жокъду (*ёпкелеп кетеди*).

М а р а: Э киши, сен оздургъан этесе, алай жараймыды? Бу сабийге былай къаты нек боласа? (*кетеди*)

Ж и в о т а: Бар, бар, бар, ызындан иги чап! Жет да, жапсаргъан эт харипчикни... (*Марицагъа*). Тиширыула бери келсинле.

Марица чыгъады.

VIII

Живота, бийче Протич, бийче Спасоевич.

П р о т и ч б л а С п а с о е в и ч (*киредиле*): Жюйюсхан Цвийович, биз 9-чу номерли Сабийле къонушуну оноучу Советини членлерибиз. Ол къонуш...

Ж и в о т а: Кечгинлик, былай олтуругъуз!..

Т и ш и р ы у л а: Хурметли жюйюсхан, биз 9-чу номерли Сабийле къонушуну оноучу къауумуну членлерибиз. Къыралыбызны бары магъаналы махкемелерича, сом-шай кёрмеген, алай а жан халаллыкълары болгъанла болушуп, аягъы юсюнде тургъан...

Ж и в о т а: Ангыларча айтсагъыз, бек ыразы этерик эдигиз...

П р о т и ч: Бийче Спасоевич, угъай демесегиз, мен ангылатыр эдим...

С п а с о е в и ч: Ангылат, маржа!

П р о т и ч: Хурметли жюйюсхан, биз 9-чу номерли Сабийле къонушуну оноучу къауумуну членлери... Аллай магъаналы махкеме...

С п а с о е в и ч (*аны ауузуну чаба*): ... Алай а арталлыда сом-шайы болмагъан...

П р о т и ч: ... Жаланда жамауатны халалжюрек къауумуну хайыры бла кечинебиз...

С п а с о е в и ч: Сиз а, жүрек халаллыгъы болгъан эм хурметли бир инсан...

Ж и в о т а: Тюшондюм! Сиз жандаурлукъ излей келгенсиз... Алай, ачыкъ айтханда, бу жандаурлукъ дегенигизден мени башым хайран болгъанды. Бирлеригиз – кюндюзгю, бирлеригиз а кечеги къонушлагъа болушлукъ излейсиз... Башлары саякълыкыгъа къалгъан къызлагъа болуш, алыкъа мёлекбиз деп тургъанлагъа да – тёгюл. Тели этип бошагъансыз...

Т и ш и р ы у л а: Хау, хау... Алай биз былайда башха махкемени юсюнден айтабыз, къуралгъан кюнюнден бери жаланда ахшылыкъ этген, тюзлюкге жакъ басхан: насыпсыз сабийлени къанат туюбуне жыйып, ата-аналарыны кёллерин алгъан. Не къадар насыпсыз анагъа болушабыз биз!..

Ж и в о т а: Мен сизни ангылайма. Угъай да демейме, къолумдан келгенни аямам. Кёб а излемегиз. Болушмам демейме да... Алай, мен оюм этгенден, жандаурлукъдан хазна кёп хайыр боллукъ туююлдо: сизге игирек ахча тюшерча амал табаргъа керекди... Ма, сёз ючюн, алимлирибизден бири, халкъ аллына чыгып, сизни къонушугъузгъа болушлукъгъа деп бир аламат лекция окъуса, иги боллукъ эди!..

П р о т и ч: Ол алай тынч иш туююлдо, жюйюсхан Цвийович. Сен бюгюн жамауатха лекция окъумазлыкъ тапха эдинг - ахчагъа болсун, алайына окъуна!

Ж и в о т а: Да мен аты айтылгъан алим окъуса дейме!

С п а с о е в и ч: Аты айтылгъан алимми? Ыхы! Алай, ол аллай гонорар излер... Битеу жыйгъанчыгъыбыз аны хуржунуна къонарыкъды! Бу сен айтхан алай бош иш туююлдо!

Ж и в о т а: Мен а бошдуму дейме? Муратыбыз тазады да? Тазады! Бир таза ниетли алим да табыллык болур! Ма, сёз ючюн, мени уланым, философияны доктору. Жаш эсе да, башды! Дипломун кёре болурсуз: кып-кызыл!.. Мен аны байракъ этип айланмайма! Жаш мениди да, бетсинген этеме... Алай, ийнаныгъыз анга, кёпле билген да этедиле: мени уланым – барып тохтагъан акъылман философланы бириди! Кёзон кысмай, кече узуну философия сагъышлагъа батылып жашайды! Ай, сиз аны динамиканы юсюнден жазгъан ахыр статьясын бир окъугъу эдигиз! Ол статья да туююлдо – тамашалыкды! Сенсация! Кырал университетибизни профессору Радиславлевич, аны окъугъанлы, асыры кьюаннгандан, бюгюн-бюгече да кесине келалмай айланады! «Мен кесим философа, алай, Животаны уланы уа...» – дейди!.. Алай айтхан ол жангыз кеси да болгъа эди, академикле, атлары айтылгъан алимле, университетле, факультетле, деканатла, ректоратла... - бары бир аууздан махтайдыла да! Бу эки-юч кюнде аны аты бла келген алгъышлау кьагъытланы окъуп окъуна бошаймайма... Тюз сизни аллыгъызда уа ма бу кьагъытны алгъанма. Муну фахмусун ангылагъанла жюрек ыразылыкъларын билдире, юч минг бла тёрт жюз бла жыйырма юч динар жыйгъандыла!..

Т и ш и р ы у л а: Да, ол бизге хау деп айтырмы?

Ж и в о т а: Жашырмайма: жаш бир кесек къаштюдю, женгилик да этиучюдю... Алай быллай огъурлу ишни юсюнде уа... Сизден тилерим, бу хапар менден чыкыгъанын анга арталлыда сездирмегиз...

П р о т и ч: Аллах сакъласын, жюйюсхан! Жарсымагъыз!..

С п а с о е в и ч: Бусагъатда уа доктор юйдемиди?

Ж и в о т а: Юйдеди, алай...

П р о т и ч: Да сора докторну кеси бла хапар айтыр эдик...

Ж и в о т а: Угъай, угъай, угъай! Шёндю аны илмугъа терен киришип тургъан кезиуюдю... Бюгечели бери башын окъуна кётюрмегенди... Бусагъатда анга къатылыргъа арталлыда жарарык туююлдо!

П р о т и ч: Да сора биз не этейик? Не айтасыз?

Ж и в о т а: Советигизни атындан бир лекция окъу деп, тилек кьагъыт ийгиз.

Т и ш и р ы у л а: Тюз айтаса! Алай этейик!

Ж и в о т а: Мен а, кесимден (*шкафдан ахча чыгъарып*)... бу жюз динарны алыгъыз. Жашау игиге айланса уа...

Т и ш и р ы у л а: Аллах ыразы болсун, жюйюсхан!..

Ж ю й ю с х а н: Ыразылыкъланы кююгъуз. Мен муну жюрек халаллыгым бла береме, аны ючюн манга сау бол дерге керекмейди. Алай не бергеними газетге жазсагъыз, угъайым жокъду, мени махтар ючюн деп угъай, башхала сом-шайларын кьызгъанып турмасынла, дегенден...

Т и ш и р ы у л а: Аны хапары да жокъду!

П р о т и ч (*ёрге кьоба*): Сора сен жюйюсхан докторгъа кьагъыт жазарыбызны огъурайса?

Ж и в о т а: Хау, алай теркирек!

С п а с о е в и ч: Бюгюн окъуна ашырабыз!

Ж и в о т а: Ашырыгъыз. Къалгъанын мен кесим кьуарма.

Т и ш и р ы у л а: Ыразы этдигиз! Сау болугъуз! Сау кьалыгъыз!

(Кетедиле.)

Ж и в о т а (*тиширыулань эшик аллына дери ашыра*): Ахшы жолгъа! Ол лекция уа – барып тохтагъан тауушлукъ, тамашалыкъ – сенсация бол-маса, кёрюсюз! Ахшы жолгъа!

IX

Живота кеси жангыз.

Ж и в о т а (*ызына бурулуп, иши кьуралгъанына кьууана, кьолларын ышыйды, юй телефон зынгырдайды*): Алло! Жюйюсхан Николитч! Не дейсе? Жюйюсхан Даич биржадан кьайтдымы? Ы? Кертими? Тейри, ол а бизге бек уллу кьоранчы!.. Охо, мен угъай демейме, алай... Бу акцияланы былай тюшгенлерине жюйюсхан Даич а не дейди? Ахшы, ахшы, бусагъат тюшейим... (*Чолпуну салып, сол эшикге жанлайды*) Славка! Славка! (*Кимге эсе да, эшик таба*) Санга айтмайма. Славканы чакъыр! (*Стол кьатына кьайтып, шкафын эшигине ачхычын сугъуп, бурады.*)

X

Живота, Славка.

С л а в к а (*киреди*): Атам, меними излей эдинг?

Ж и в о т а: Манга Будапештден агентим селеширге керекди. Канцелярияда сёзюбюзню эштирлерин суймейме. Мен энишге тигелейим, сен а телефон кьатында тур, селешселе, чакъырырса.

С л а в к а: Китабымы алып келейим да...

Ж и в о т а: Бар, ал! (*Унна этеди.*) Сен мени бек ариу секретарымса. (*Кетеди.*)

XI

Славка, Велимир.

Славка сол жанында отоугъа киреди, ол кезиуде Велимир, кирип, эшик юсюнде тохтайды.

С л а в к а (*китабын алып кьайтады, сейирсинип*): О!..

В е л и м и р: Кюн ахшы болсун!

С л а в к а: Къайдан чыгъып къалдың?

В е л и м и р: Атанг чакъыртхан эди.

С л а в к а: Да, алай боллукъ эди ансы, кесингми келлик эдинг?.. Андан бери!..

В е л и м и р: Женгдирдим! Сылтау окъуна излемейме.

С л а в к а: Сора бу уллу келлюлок туюл, – сансызлыкъды.

В е л и м и р: Угъай!

С л а в к а: Алгъын, кьарындашымы школ тенгича, сен бизге терк-терк келиучю эдинг. Мени да шуёхум болуучю эдинг! Башхасын кьойсакъ да, сабий жылланы эсгериу – сени бизни юйюбюзге байларгъа керек эди...

В е л и м и р: Сен анга ийнан, мен ол заманны бек суйюп эсгериучюме!

С л а в к а: Билемисе, мен сени бир соймеклик кьагъытынгы сакълап турама. Мен ол заманда ючюнчю классда эдим, сен а – алтынчы.

В е л и м и р: Аллах бла тилейме, жырт да кьой аны!.. Эсима тыше, уялгъан этеме...

С л а в к а: Алаймыды? Мен а бу манга былай сансыз некди деп... Сора сен мени сюерге уялгъан этесе!

В е л и м и р: Алай айтма! Ол кьагъытны неллай бир грамматика халаты болур!..

С л а в к а: Суймеклик грамматика халатланы санамайды. Аны кьой, грамматикасы кьарыусузну сезими кьочлюрек окъуна болады. Алай, сен аллай бир жарсый эсенг, халатларын тюзетирге, кьагъытынгы кесинге берирге да боллукъма.

В е л и м и р: Бер, бер, бер! Тюзетип кьайтарырма.

С л а в к а: Ким биледи, аны бла бирге сезиминги тюрлендирлигинг да келлик болур...

В е л и м и р: Нек деп?

С л а в к а: Десем да, сен аны эртте тюрлендиргенсе. Хар кимден да кери туруп...

В е л и м и р: Угъай, угъай, сени кёзюнге алай кёрюнеди ансы, ийнан...

С л а в к а: Мени кьарындашым бла да энди шуёх тьююл...

В е л и м и р: Да, ол манга келишмеген жерледе айланады сора уа!

С л а в к а: Мени бла шуёхлугъунгу да унутуп.

В е л и м и р: О! Ол шуёхлукъгъа кьайтсам, менден насыплы да болмаз эди!

С л а в к а: Да, ким чырмайды да санга?

В е л и м и р: Жашау турмуш... Адамны кьадары кеси суйгенча болуп бармайды.

С л а в к а: Мен сени ангыламайма.

В е л и м и р: Тюзсе, ангыларча айталмагъанма. Баям, айта да биле болмам... Тюшюнюрча.

С л а в к а: Таза жүрегимден дегин!

В е л и м и р: Сен манга ийнанмаймыса?

С л а в к а: Ийнанмайма! Мен бир кишиге да ийнанмайма! Бу юйде аллай затла бола турадыла! Мен билмеген. Эшиклени ичинден этип, экеуючеу болуп, хар ким шыбырдаша. Нек эсе да, атам сени да терк-терк чакъыра башлагъанды.

В е л и м и р: Да, хау, алай былайда сенден букьдуруп зат жокьду. Сени атанг немис, ференк тилледе жазылгъан кьагъытла алыгучуду. Аланы уа – канцелярияда ишлегенлеге кёргюзтюрге суймейди.

С л а в к а: Сора сен ол кьагъытланы анга кёчюруп бересе?

В е л и м и р: Сени атангы мени юсюмде кьыйыны бек уллуду. Мен аны айтханындан чыгъаллыкь тьююлме.

С л а в к а (*былай деп айталмай*): Къалай-алай десенг да, мен сени таза кёллю болгъанынга ийнаналмайма.

XII

Алагъа Живота кьощулады.

Ж и в о т а (киреди): Келдингми?

В е л и м и р: Излеген этесе деген эдиле.

Ж и в о т а: Хау, хау. (*Славкагъа.*) Сёлешмедилеми?

С л а в к а: Угъай.

Ж и в о т а (*Славканы башын сылай*): Китабынгы уа окъуялдыңмы?

С л а в к а: Хоу бирда! Жюйюсхан Павлович келди да... Кёлюмо алама деп... Алай кеси уа, не эсе да, бир бек эригиулю эди.

Ж и в о т а: Ахшы, жанчыгъым, ахшы... Энди сен бара-бар, мени уа жюйюсхан Павловичге энчи сёзюм барды. Охому?

С л а в к а (*жанына тийген халда*): Охо, атам, охо! Энчи! (*Кетеди.*)

XIII

Живота, Велимир.

Ж и в о т а: Жууугъум, лее деген не затды?

В е л и м и р: Не?

Ж и в о т а (*эрттенли алгъан телеграммасын кёргозте*): Ма бу.

В е л и м и р (*къол ким салганына къарай*): Д-р Райсер!

Ж и в о т а: Ол кимди?

В е л и м и р: Д-р Рейсер?... Фрейбург университетини профессору. Айтхылыкъ ориенталист – дуния тиллерин билген алим: чюйют, арап, тюрк, абиссин, бурунгу грек, урум, славян тилледен – бизни, чехлени тиллеринде аууз толу сёз айталгъан адам; аны лекцияларына къулакъ тигер ючюн, дуния башыны бек айтхылыкъ университетлеринден жыйын-жыйын болуп келедиле. Сёнгмезлик китапланы автору. Мен аны студенти туююл эдим, алай – лекцияларына уа хаман да жюрюгенлей тургъанма. Славян тиллени энчи суюючу эди да, аз-аздан экибиз да шуёх болгъан эдик.

Ж и в о т а: Мен сени кимден не билим алгъанынгы сурамайма! Бу телеграмма мени жашыма нек келгенди деп сорама!

В е л и м и р (*адресине къарай*): Да кимге келлик эди да?

Ж и в о т а: Кимгеми?! Сени бла шуёх болгъан – санга ийсе эди уа!

В е л и м и р: О, жюйюсхан Живота, иерик да болур эди! Алай мен Фрейбургда сени уланынгы аты бла жашагъанма: профессор да, къалгъанла да мени сени жашынгыча таныйдыла!

Ж и в о т а (*жумушагъыракъ бола*): Ахшы, ахшы, болсун... Алай, бу сени танкёрдюлок профессорунгу Белградда атасыны башымы къалгъанды? Сен муну бери нек чакъыргъанса? Алайчыгъын бир ангылатсанг эди!..

В е л и м и р: Афиныге бара, бизге бир-эки кюннге къайтыр эдим деп, кеси сагъыннган эди.

Ж и в о т а: Бизге? Бизде уа несин къойгъанды? Тюзюн айтханда – сенде?

В е л и м и р: Менде дер эдим, алай профессор санга келликди.

Ж и в о т а: Къалай манга?

В е л и м и р: Ол мени сени жашынг болгъан сунады. Аны себепли уа – мени атам-анам бла да танышыргъа сюерикди. Сизни, сиз мени къалай суйгенигизни юсюнден да мен анга аллай бир хапар айтыучу эдим!..

Ж и в о т а: Да, болмагъан затланы айтып мынга не тёголе эдинг?

В е л и м и р: Амалсыздан: ол манга алай иги болуучу эди, – юйюне да чакъырып, тюшлюкге, ушууургъа да къондуруп...

Ж и в о т а: Сора энди мен анга къонакъбайлыкъ этерге керекме? Алаймыды?

В е л и м и р: Да, хау!

Ж и в о т а: Анга болуб а – сени атангча?! Ай аперим, аперим! Манга жаланда ол къалып тура эди!.. Тейри, жигит, былайда уа мах деп бердинг!

В е л и м и р: Да, жюйюсхан, башха амалым жокъ эди: бет деген, адет деген да бар...

Ж и в о т а: Алаймыды?! Да сора къонакъбайлыкъ да кесинг эт!

В е л и м и р: Чамланнганынгы ангыламайма, жюйюсхан, алай, ий-нан, бу зат кеси аллына болуп къалгъанды. Ол адам Афиныге барлыгъын сагъыннганда, мен да, ёзденлик эте, бизни юсюбюз бла да озуп кетмезсе деген эдим. Алай кибик айтмасам, ушарыкъ туююл эди.

Ж и в о т а: Хау, хау, хау. Ёзге уа?! Ол да, чынтты ёзденча, бизге къайт-май кеталлыкъ туююлдю!

В е л и м и р: Асыры адежлиден а – сени жокъламай, амалы да жокъду!

Ж и в о т а: Алай эсе – неда бери къайтмасын, неда, мен аныча адежли болалмасам, жанына тиймесин!

В е л и м и р: Кеси уа мени бай кишини уланы болгъанымы да уста биледи.

Ж и в о т а: Ол бай кишини уланы кимди дединг?

В е л и м и р: Мен.

Ж и в о т а: Да, сени атанг училищени барчы-келчиси ушайды да!

В е л и м и р: Мен ол атамы юсюнден айтмайма, сени юсюнгден ай-тама.

Ж и в о т а: Жигит, сен мени шашдырыргъа нек кюрешесе?

В е л и м и р: Бир кесек къоранч этерге тюшериксе да, андан: арба, экскурсия, не билейим, аш-суу ючюн.

Ж и в о т а: Башланады! Биягъы къоранчла... Ий маржа, бу сени профессорунгу кюзгюле ууатхан адети уа болмазмы?

В е л и м и р: Сени къыйнаргъа мен арталлыда суймей эдим, къоранч этдирирге да, алай...

Ж и в о т а: Сен къоранч этдирирге суймейсе, мен а – телерге. Биринг, адет былайды деп, кюзгюле ууатады да – мен телейме. Биринг, уят-хаят деп, къонакъла жыяды да – биягъы мен тегюлеме. Муну ахыры къачан бол-лукъду? Къысхасы, къолумдан келсе, мен санга сом-шай тюшерча этерме. Къонагъынгы уа кеси ахчанга сыйла.

В е л и м и р: Алай болса да, аман туююл эди!..

Ж и в о т а: Манга халкъ аллына чыгып окъурча лекция керекди, олтур да, аны жаз, хакъын телерме, къоранчынгы да аны бла жабарса.

В е л и м и р: Сангамы? Не лекция?

Ж и в о т а: Милорадха керекди. Жамауатны деберли тиширыулары, бери келип, аны лекция окъургъа чакъыргъандыла.

В е л и м и р: Ол а не? Хому дегенди?

Ж и в о т а: Ол угъай, мен, санга ышаннгандан.

В е л и м и р: Женгилми керекди?

Ж и в о т а: Бек женгил!

В е л и м и р: Алай эсе... Бусагъатда бир жангы зат жаза турама да...

Ж и в о т а: Ол а бютюнда иги – къууул да, жазып боша!

В е л и м и р: Ахшы, ахшы! Бошамай да жарамаз, Райсер эрттен бла мында боллукъду.

Ж и в о т а: Аны хапарын артда айтырбыз. Бар, бар да, ол лекцияны жазып боша!

В е л и м и р: Эркин эт, жюйюсхан!

Ж и в о т а: Эркинсе, бар!

В е л и м и р: Сау къала тур!

Ж и в о т а: Ахшы жолгъа...

Велимир кетеди.

XIX

Живота бла Благое.

Благое, кирип келе, Велимир бла «чокъушады».

Ж и в о т а (*Благоени эслеп*): Адамла адамы!.. Андан бери къайда айланаса, бир кёрюннген да этмей?!

Б л а г о е: Да иш, сен суннганча, алай тынч тюйюл эди. «Благое, сен аны – былай, муну уа – былай эт!» – дегенликге... Профессоргъа жолугъуп келеме!..

Ж и в о т а: Кесинеми?

Б л а г о е: Хау, тюз ма бусагъатда сени бла сёлешгенча, сёлешип.

Ж и в о т а: Сора уа?

Б л а г о е: Болгъаныча айттайым... Кир деди да, кирдим, олтурдум. Э, жууугъум, не сойсенг да де, алай профессорну тахы уа – жумушакъды! Тюз олтургъанымлай, профессор боллугъум келип къалды да!

Ж и в о т а: Сени ким боллугъунг келгенин мен сурамайма. Не дединг?

Б л а г о е: Тюз ол сен айтханланы айтдым. Жюйюсхан профессор, мени жууукъ юлюшюм Живота Цвийович бек бай адамды, дедим. Аллах анга бермеген ахшылыкъ сен тапха эдинг! Аны бла бирге уа – илмугъа, аны къуллаарына да – бир мардасыз, бир чексиз, ма бир къылыкъсыз суй-меклиги болгъан кишиди, дедим.

Ж и в о т а: Аха, андан сора уа?

Б л а г о е: Аны себепли уа, санга болушургъа бек сюеди, дедим. Мени бери да, илмубузгъа, сени уллу алим болмагъанынга да хурмет этгенден ийгенди, дедим!..

Ж и в о т а: Ахча-бохча умут а этдиргенми эдинг?

Б л а г о е: Аллах сакъласын!.. Университетни студент ашханасына сом-шай ётдюрсе, иги боллукъ эди! – деген эди да, къуйрукъ тутдурмадым!

Ж и в о т а: Тюз этгенсе! Бош затлагъа ахча къоратыб а!..

Б л а г о е: Кесине уа аны алай тап ангылатханма: жюйюсхан профессор, ашхана ёмюрлюк зат тюйюлдю, мени жууугъум адыр-сауут алып бергенликге, ууатырла да бошарла, аш-суу дегенинги да – жутарла. Мени жууугъум къыйыны зая болурун арталлыда суймейди! – дедим.

Ж и в о т а: Акбыллы айтханса! Аламат!

Б л а г о е: Андан сора да... Базар багъаланы юсюнден сёлешдик.

Ж и в о т а: Да, мен сени анга базар багъаланы хапарларын айт депми ийген эдим?

Б л а г о е: Сен ашыкъгъан этесе! Ушагъыбызны ахыры болмазын ангылап, хапарны тюз жанына бурама. Профессор бадыражанланы багъалары ёсгенин айта башлагъанлай, сёзюн бёллюк: хау, тюзсе, бадыражанланы асыры багъа сатадыла, алай къошун а учузму болгъанды? – дедим. Ызы бла уа, жүйюсхан профессор, бир сенден сора кеси юйю болмагъан профессор бармыды? – деп сордум. Кимини – вилласы, кимини – къаласы... Сен а – юйюнгю башын окъуна жабалмай!..

Ж и в о т а: Аха! Ол а не айтды?

Б л а г о е: «Архитектор алдап кетгенди, – деди. – Алгъа бир багъа айттып, арда уа хар жүз динарын эки жүз этип, ахчам жетмей къалгъанды», – деди. Ма санга, дедим мен да, аты айтылгъан алим болуп тургъанынглай! «Эх, – дейди да кеси уа, – намысынг не къадар бийик болса, ахчанг ол къадар аз болады. Сыйлы кёрдюле да, юйюмю къабыргаларын ёсдюрдюм, башын а жабалмайма... жетмегени уа – жаланда он-онбеш минг динар».

Ж и в о т а: Жаланда он-онбеш минг динар?

Б л а г о е: Олло-о-ох! Да, аллай бирчикни уа санга ёнкючге мени жууугъум жүйюсхан Цвийович да бераллыкъ эди, боюнунга процентин окъуна салмай, дейме.

Ж и в о т а: Аха! Ол а?

Б л а г о е: Да, ол а не? Сейирге къалып: «Къалай? Нек? Биз бир бирни таныгъан окъуна этмейбиз да!..» - дейди... Аны эшитгенимлей, жүгенни алай тартама!.. Жүйюсхан профессор, дейме, философия факультетде доцент орунладан экиси барды. Жүйюсхан Цвийовични уланы уа – философияны докторуду, алайды да...

Ж и в о т а (*кёлю кётюрюле*): Ол а? Не деди?

Б л а г о е: Жукъ да угъай, андан ары сёлешмедик...

Ж и в о т а: Къалай «сёлешмедик»?

Б л а г о е: Къалаймы?.. Ма алай... Мен кёз жумуп ачхынчы, жагъамдан сермеди да, кабинетинден тышына быргъады... «Хайыуан, мен университетни профессоруа! Мен сатылмайма!» – дегенни айтды да...

Ж и в о т а: Тели!

Б л а г о е: Ким?

Ж и в о т а: Къалай ким?! Ол... Тели болмагъан профессор боламыды?..

Б л а г о е: Къаным да бузулуп, университетни атлауучлары бла тигелей келеме... Кертисин айтханда, биз бир кесек оздургъандамы этген болур эдик?.. Не десен да, профессорну оруну уа – сауда түйюлдю!

Ж и в о т а: Къалай «сауда түйюлдю»? Профессорну тахында бир кесек олтургъанлай, сен да анга ушап къалгъан болурса дейме! Бу дунияда сатылмазлыкъ зат жокъду!

Б л а г о е: Не билейим... Мен кёргеними айтама!

Ж и в о т а: Билмей эсенг, ауузунгу жабып тур!.. Бюгюнлюкде адам сатып алмазлыкъ зат жокъду! (*Темир шкафдан ахча-бохча жюрютген китабын чыгарып.*) Ахчанг болса! Муну кёремисе?.. (*Тёлеу къагъытларын ачып.*)

Б л а г о е (*алагъа кёз жетдире*): Он минг динар...

Ж и в о т а: Хау! Ол ахчагъа мен бетими сатып алгъанма.

Б л а г о е: Къалай «бетинги»?

Ж и в о т а: Ма алай!.. Не билейим, асыры кѣп дамы берген болурма, алай биржада жаланда изленген затны багъасы чыгъады. Бет дегенинг анда суралмайды, аны ючюн бир киши къара капегин окъуна къоратырыкъ туююдю!

Б л а г о е: Да, былай къарагъанда...

Ж и в о т а: Хау, мен алай къарайма, – жашау излегенча! Ол профессорча къарагъанланы уа – юйлерини башлары жабылмай турады, жабыллык да туююдю!.. Бери да бир кѣз жетдирчи, алты минг динаргъа мен намыс сатып алгъанма!

Б л а г о е: Намысы?!.. Алай учуз берип?

Ж и в о т а: Учуз! Тюкенде, заманы да озуп, бузулуп, бир кишиге да керек болмагъан затны багъасына! Ол да не, суюсем, андан да учуз алыргъа боллукъ эдим!

Б л а г о е: Угъай деп айталмайма.

Ж и в о т а: Намыс! – дерле да... Бери бир къарачы: ма бу намысны мен юч минг бла жети жюз динаргъа сатып алгъанма. Кеси уа бош алай-былай намыс туююл – къыз намысы!.. Жакъчыгъа къоратханымы санап, кѣтно-башы да – юч минг бла жети жюз динар!..

Б л а г о е: Ай юйюнге, къарындашым, бу жыл санында уа сен...

Ж и в о т а: «Мен» деб а санга ким айтханды?.. Уланым, философияны доктор...

Б л а г о е: Сора, была бары да аллай тѣлеу къагъытламыдыла?

Ж и в о т а: Хау, жууугъум, хау, бююнлюкде сатылмазлык зат жокъду: бет болсун, намыс, соймеклик, къуллукъ, шуѣхлукъ, кѣз къарамынг... Бары да! Ол сени университетде жазыкъ профессорунг а – сѣзюн окъуна сата билмейди... Насыпсыз! Университет ол туююдю (*ахча-бохчалы темир шкафына бармагъын чирелтин*), университет – менме!

Б л а г о е: Баям, биягъы сен тюзсе.

Ж и в о т а: Хо да, ол телини къойдукъ. Профессорла дагъыда бардыла. Бирлени табарбыз... Бирси ишлерибизден а жукъ билдингми?

Б л а г о е: Хау.

Ж и в о т а (*кѣлленип*) Аха! Тынгылайма!

Б л а г о е: Премьер-министрни къызы жокъду, алай жолгъа-къолгъа къарагъан министрни уа – эрге чыгъар къызы барды.

Ж и в о т а (*ыспассыз эте*): Манга премьер-министр керекди, къалгъанланы нек сагъынаса былайда?

Б л а г о е: Некми?.. Бюгон темир жолла министри сени премьерингден эсе жюз кереге онглуду. Трансбалкан темир жолу ишленип башлангандан сени хапарынг болмаз дейме!.. Газет окъумаймыса?

Ж и в о т а: Чайнап турма да, ангыларча айт! Хыйсабы неди?

Б л а г о е: Къалай не? Учү-къыйыры болмагъан темир жол. Транс-сибир... Трансатлант жолла... Транс... Трансильвания, Трансвааль... Ахырысы-къысхасы – «транс» дей эселе, ол уллу ишди, ариу, бошалмазлык!

Ж и в о т а: Транс... Кеси уа ненча километрди? Уллу затмыды?

Б л а г о е: Бек аман уллу!

Ж и в о т а: Сора, ол темир жолла министрини къызы барды?!

Б л а г о е: Хау!.. Анга болуб а, дунясын алышхан юй бийчеми бир узакъ эгечи, бийче Драга, ол министрни юйюнде терк-терк бола туруучу-ду...

Ж и в о т а: Сора сен аны бла бизни юсюбюзден селешген этгенсе?

Б л а г о е: Хау, алай узакъдан келтирип, бар да, чийлерин-бишлерин да бир билип кел, деп... Живота, энди биз бу ишни кьолгъа алгъан эсек, Милорадны юсюнден газетледе бир махтау материалла чыкъсала керек эди.

Ж и в о т а: Билеме, бош олтуруп да турмайма... Мен айтханны бир жазчы, аны къармашып, газетлеге ётдюрюрге да кюреш. Жашны суратын салдырсанг а – бютюнда иги. Телерме... Жаз!.. (*Благое, столдан къалам бла къагъыт алып, хазырланады.*) Ара сахарыбызны эм белгили тиширыуларыны эмда тиширыу биригулерини кызыу тилеклерин толтура, бизни жаш алимибиз д-р Милорад Цвийович жууукъ заманда лекция окъурукъ-ду... Нени юсюнден десек тап болур?

Б л а г о е: Къалай нени? Философияны!

Ж и в о т а: Тюз айтаса: «Философияны юсюнден!» Дагъыда былай къош (*айтып жаздырады*): «Бизни жаш алимибизге хурмети асыры ул-лудан, бу затны эшитип, анга кёл этдирейим деп, лекциягъа Фрейбургдан дунягъа аты айтылгъан белгили философ д-р Райсер, салып, кеси да келликди...» (*Телеграмманы Благоеге узатады*). Атын тюз айтды эсем, кёз жетдирчи.

Б л а г о е (*къол салгъанны атын окъуп*): Д-р Райсер. Тюздю!

Ж и в о т а: Немисча окъуй-жаза билген насыбынг да бар эди.

Б л а г о е: Школда алгъан затчыкъларымдыла...

Ж и в о т а: Хе-хе-хе, алай болса, немисча сен хатлама бир сёз билир эдинг!... Урушха дери австрий кемеде шапа болуп ишлегенинге Аллахха шукур этип тур!

Б л а г о е: Къалай да болсун, билеме да!

XV

Ала, Марица.

Марица, кире келип, къолунда эки къагъытдан бирин Животагъа узатады.

Ж и в о т а (*къагъытны ача*): Экинчиси уа?

М а р и ц а: Ол а жашынгады.

Ж и в о т а: Ахшы, элт да, кесине бер.

М а р и ц а: Жукълап эсе уа? Къоркъгъан этеме.

Ж и в о т а: Сора мында къой. Кесим берирме.

Марица къагъытны стол юсюне салып кетеди.

XVI

Живота, Благое, артдарагъ а – Мара, Милорад, Славка.

Ж и в о т а (*къагъытны терк окъуна окъуп бошап*): Ма-а, тиширыула, мени жашым лекция окъусун деп, тилек къагъыт ийгенлерин билдиреди-ле! Ол – бу болур. (*Жашына келген къагъытны алып къарайды.*) Огъай, Тейри, адреси уа башха тилде жазылыпды... Маркасы да бизни тюйюл. Баям, тыш къыралданды.

Благое: Доктор Райсерден а болмазмы?

Живота: Да, ким билсин... Бу жазуулары окъуялмазмыса?

Благое (*иги къарап, окъургъа кюрешеди*): Фер... фар... фрих... Фрейбург.

Живота: Фрейбург!.. Профессорданды! Сора ачаргъа боллукъбуз... (*Къагъытны ачады.*)

Благое: Ол а? (*Милорадны отоуу таба бармагъын чюелтип.*)

Живота: Аны бу къагъыт бла иши жокъду. Окъу. (*Къагъытны Благоеге узатады.*)

Благое (*окъуйду*): «Майн либер Миле». (*Башын кетюрюп.*) Ол дегени...

Живота: Ол дегени тенгли бирни мен да ангылайма. Андан ары не айтады? (*Благое, къагъытны ичинден окъуй, башын булгъайды.*) Не дейди?

Благое: Бу профессордан келген къагъыт туююлду. (*Къол салгъан адамны атын окъуйду.*) «Евиг дайне Клара».

Живота: Не «Клара» хапарды ол?! Игирек къара! Сен манга «Карло» дегенни «Клара» деп окъума!..

Благое: Ант этдир, жюйюсхан Живота, алай мында уа «Клара» деген сокъур окъуна окъурча жазылып турады!..

Живота: Да, юйюнг кзуруп къалмагъан, «Клара» тиширыу ат ушайды да?!.

Благое: Ол эр киши атды деб а санга ким айтады?

Живота: Жазгъан - Райсерни къатыны уа болмазмы?

Благое: Ким Райсерни?

Живота: Д-р Райсерни. Ол болур. Андан ары окъучу!

Благое (*сейирге къала, баш булгъай, окъуйду*): Клара... (*дагъыда баш булгъайды.*) Энди... санга къалай айтайым... Не билейим?.. Къатыны жазады.

Живота: Кимни къатыны?

Благое: Жашынгы.

Живота: Не зат?!. Сен шашханмы этгенсе?! Мени жашым алыкъа юйдегили болмагъанды!

Благое: Да, мен санга къагъытда жазылгъанны айтама.

Живота: Немис тилни уа алай иги биле болурмуса?

Благое: Да, не биллиги барды да муну, акъ юсюнде къара бла жазылгъаны буду (*окъуйду*): «Мени халал аначыгъым дуниясын алышхан бушуу хапарны, жюрегим эзиле, санга билдиреме, энди сабий да, мен да жангыз къалдыкъ», – деп турады.

Живота: «Тура эдим жата...» дегенлей... Сабий а къайдан чыкъды?

Благое: Баям, ол тиширыудан...

Живота: Да, хоу, анса уа... Алай ол бу затха мени жашымы башын атасыны башынамы сугъады?

Благое (*конвертге къарай*): Да, анга жазып турады.

Живота: Нек деп?.. (*Ишекли бола, сескенип.*) А... энди билдим... Бу биягъы Велимирден чыкъгъан затды. Алай боллукъ эди ансы... Андан арысын бир окъучу, не жазады?

Б л а г о е (кѡагъытха кѡарай): «Ол себепли, мен санга келир акъыл этгенме».

Ж и в о т а: Ким?

Б л а г о е: Клара.

Ж и в о т а: Къалай-алай келир акъыл? Сабий тапдым, энди уа «санга келеме» деп?

Б л а г о е: Живота, быланы некахлары барды.

Ж и в о т а: Не неках хапарды ол? Аны санга ким айтханды?

Б л а г о е: Да, жазылгъаны алайды. (Окъуйду) «Сени бла неках этгенибизден сора, югослав инсанлыкъ алыргъа эркинлигим болгъаны себепли, югослав элчибейлиги мени санга келир жолуму женгиллетирге сѡз бергенди...»

Ж и в о т а: Жекбашлыкъ неле этдиргенин кѡресе да?! «Жаланнгыч – айбат, жарлы – эсирик» дегенлей. Мен аны ѳз ахчама Фрейбургга ийип, ол а анда юйдегили болуп! Сабийле да жайып!.. Ала, бери кѡчюп, боюнуна тагъылсала, битлеринеме кечиндирлик болур?! Ай, атанга налат!

Б л а г о е: Сен кимни юсюнден айтаса?

Ж и в о т а: Къалай кимни? Велимирни!

Б л а г о е: Клара аны къатыны тѡйюлдю.

Ж и в о т а: Да, аны болмай, менимиди да сора?

Б л а г о е: Сени угъай, сени жашынгы!

Ж и в о т а: Благое! Къарайма да, сен келип тураса! Айтханынгы да ангыламай!

Б л а г о е: Мен болгъаныча айтама.

Ж и в о т а: Хоу, ма быллай!.. Чѡйресинден тутма! Велимир Фрейбургга мени ахчама тѡрт жыл жашап келгенди. Юйдегили, сабийли да болуп! Сен а манга быллайда жомакъ айтыргъа кѡрешесе!

Б л а г о е: Да, хау, Велимир а жашагъанды Фрейбургга – сени уланынгы аты бла. Алай болмаса, жашынга диплом мажараллыкъмы эдинг?..

Ж и в о т а: Сора, биреу мени атым бла тыш къыралгъа барса, анда уа, къатын алып, сабийле жайса, къайтып келип, манга: «Жѡйюсхан Живота, ма бу сени къатынынгы, была уа – сабийлерингдиле!» – деп алаймы сюелирге керекди? Не?

Б л а г о е: Да, алай айтып сюелирге да болур!.. Сен аны ары кеси атынг бла ашырсанг, ызындан да ахча тѡгюп турсанг – нек айтмайды да?..

Ж и в о т а: Аллах сакъласын деп тур ансы, аллай зат болса, мен сени жоймай къоярыкъ тѡйюлме!

Б л а г о е: Мени уа нек? Мен не хата этгенме?

Ж и в о т а: Ауузунгу жап!.. «Бу сабийни быллай бир къыйнама. Хайыр чыгъарыкъ тѡйюлдю? Ахча кѡратханынг да бошду!» – деп сюелген сен тѡйюлмю эдинг?

Б л а г о е: Мен эдим, алай...

Ж и в о т а: Не «алай»?! Зыккыл Велимирни уланынгы аты бла тыш къыралгъа ий да, ол андан санга айырмалы диплом алып келир», – деп манга ким айтхан эди?

Б л а г о е: Да, айтханымча, алып да келди! Мен сени алдамагъанма!..

Ж и в о т а: Энди уа неле жырлайса?

Б л а г о е: План мени эди, женгдиреме, угъай демейме... Алай: «Мен уланымы доктор этерикме!» - деп тохтагъан а ким эди? Ол доктор деген сёз алгъа кимни ауузундан чыкъгъан эди?! Айтчы бир?! «Диплом! Диплом! – деп, – Д-р! Д-р!» – деп... Ма санга да д-р!

Ж и в о т а: «Жалгъан ат бла иейик» деген а кимни акъылына келген эди? Мен санга сорама?

Б л а г о е: Къычырмай сор... Даулашмайма, жалгъан ат деген менден чыкъгъанды. Мен, полицияда ишлеп кетген адам, ол тукъум затла къалай этилгенлерин уста билеме да, андан айтхан эдим!

Ж и в о т а: Айта билген эсенг, бойнунга ала да бил!

Б л а г о е: Жууугъум, сен манга не къайырыласа? Мен полицияда ишлегенде, биз экибиз неле этип айланганыбызны унутханмы этгенсе?

Ж и в о т а: Полицияны иши башхады. Анда жалгъан ат бла муну ючюн къол кётюр деп буюругъа боллукъса, алай биреуню аты бла къатын ал дерге уа къалай жарайды?! Къол кётюрюю – ол бошду, бир бюллетеньни ары атдынг, бир бюллетеньни бери этдинг, кетдинг. Алай бу бюллетень туююлду да, бу – сабийди. Ангылаймыса? Сабий! Сен аны къайры сугъарыкъса?!

Б л а г о е: Да, сен муну къайры да нек сугъаргъа къалгъанса - закон бла туугъан сабийни?

Ж и в о т а: Къалай закон бла?

Б л а г о е: Ма алай! Клара сени жашынгы неяхлы къатыны болгъанын къалай кёрмейсе?

Ж и в о т а: Къарайма да, сен шашып тураса!.. Энди ол сабий да...

Б л а г о е: Хау! Ол сабийни тукъуму да, сени уланынгыча – Цвийовичди!

Ж и в о т а (*абызырап, къоркъуп*): Да, алай къалай болады? Мени жашымы аягъы Фрейбургга ёмюрде басмагъан эсе? Ол Кларангы да узакъдан къарап окъуна кёрмеген эсе?! Бу къатынынгыды, бу уа – сабийинг - деп... Дунияда быллай артыкълыкъ боламыды?..

Б л а г о е: Да, нек болмай эди? Хар зат да законнга кёре болады!

Ж и в о т а: Къалай законнга кёре?! Мени жашым ол сабийни анасын таныгъан окъуна этмейди, сора аны атасы къалай болады?

Б л а г о е: Бу иште сени жашынгы орунуна оюн этген башха жаш болгъанды.

Ж и в о т а: Мен а кимни не оюнла къуруп айланганын къулагъымамы алыргъа керекме?! Мен аны ары окъу деп ийген эдим ансы, былай этми деген эдим?!

Б л а г о е: Айтханынг тюздю, алай иш къалай болгъанын кесинг кёресе.

Ж и в о т а: Капегиме да кёрмейме!.. Бу болгъан зат болмазгъа керек эди!.. Ёзге уа?! «Сунмай тургъанлай, келин да, туудукъ да къоллу болдум», – деп, Живота санга былайда аякъ бюксеми сюерик эдинг?!

Б л а г о е: Аякъ бюк демейме, алай... Тиширыу – доктор Милорад Цвийовични неяхлы юйдегисиди. Д-р Милорад Цвийович сени уланынг болгъанын билмеген а ит да, бит да жокъду!

Ж и в о т а: Мен ол итни сюдге берликме! Тюрмеге сугъарыкъма!.. Кёремисе сен аны, мени уланымы аты бла къатын алып?!

Б л а г о е: Хау, эркинлигинг барды. Ийнан анга - тюрмеге да сугъарыкъдыла. Алай а – экисин да.

Ж и в о т а: Къатынын да, кесин да! Сукъсунла!

Б л а г о е: Аны бла къатынын угъай, аны бла сени жашынгы! Ангыладынгмы?

Ж и в о т а (*юсюне исси суу къуйгъанлай, секирип туруп, шинтик сермен*): Э-э, Благое, сен энтта ауузунгдан бир сёз чыгъарсанг, мен сени сойгъан этерикме!

Б л а г о е: Охо, сора тынгылап турайым.

Ж и в о т а (*къаны бузулуп, отоуда ары-бери жортады. Сора, дыркъ тохтай*): Ауузунга къууутму алгъанса, не тынгылайса?

Б л а г о е: Да, ауузунгу къыс деген сен эдинг да!

Ж и в о т а: Хау, хау! Тели-мели хапарла айтхандан эсе, санга тынгылап тургъан игиди... Алай бир-бирде эсли затла айтып да къоюучуса... (*Отоуда биягъы ары-бери жорта келип, тохтай.*) Ахшы, мени жашымы башын тюрмеге не ючюн сугъарыкълары манга бир ангылатчы!

Б л а г о е: Къалай не ючюн?! Жалгъан диплом къоллу болгъаны ючюн! Ангыладынгмы?! Алайды да, ауузунгу сен тыйып туругъа керексе!

Ж и в о т а: Не жалгъан диплом хапар айтаса сен? Аз ахча тёгкенме да!..

Б л а г о е: Ахча ахчады, жууугъум, дипломгъа уа сени жашынгы аты къалай тюшгенди? Бир сагъыш этчи?

Ж и в о т а: Не? (*Кёзлерин жандырады.*)

Б л а г о е: Юйонг сабийден толуп къалса да, сен тынгылап туругъа керексе! Ты-нгы-лап!

Ж и в о т а: Къарайма да сен тюзсе... Къолум-аягъым да байланып... Мен... Тынгылап туругъа керекме. (*Санлары тюшюп, столгъа таянады... Бир ауукъну сагъыш эте келип, башын арсарсыз кётюрюп, дипломгъа къарайды, сора, терен ахсына.*) Энди уа не?..

Б л а г о е: Эндими? Биринчиден, ишни баш-аякъ тюз ангыларча, хар неге да тюшонюрге керекбиз.

Ж и в о т а: Болсун, ахшы! Тюшюн!

Б л а г о е: Клара – Велимирни къатыныды. Алайды да?

Ж и в о т а: Алайды...

Б л а г о е: Андан сора да, ол Клара - закон бла сени жашынгы къатыныды.

Ж и в о т а: Угъай, жууугъум, угъай! Мени бохчам андан да къаты законланы женге келгенди. Мен ёрелешген этерикме!

Б л а г о е: Мен санга къарыусузса деп айтмайма! Алай ахчаны сен кимге берирге дейсе? Ы! Ол тиширугъамы? Да, ол сени келининг эсе, ахчанг – алай алай да... Велимирге десенг да – нек? Ол аны къойгъан болса уа – бютюнда аман... Кеси юйюне элтир акъыл этсе да – къалай болсун? Сени жашынгы неяхлы къатынын юйюне ким элталлыкъды?! Ахчаны кеси жашыма берейим дер эдинг, алай...

Ж и в о т а: Къарайма да, былайда башын къурт ашагъан тели мен кесимме...

Б л а г о е (*сагъышлана*): Ким биледи, башханы къатыны болгъан-лыкъгъа, биз ол тиширыуну халкъ аллында сени жашынгы юй бийчесинча кёргюзтюрге да болур эдик.

Ж и в о т а: Мени жашым ол затха ыразы болурму дейсе?! Тейри, угъай, тиширыу халкъ кёзюнде Велимирни, кертиси бла уа кеси – къатыны болса сюерикди.

Б л а г о е: Ол айтханынг да тюздю.

Ж и в о т а: Алай жаш кеси ыразы болса да, мен а боллукъ туююлме! Сора сен мени жашымы атын жамауатха «юйдегилиди» деп чыгъарлыкъ эдинг! Мени да, ма былай, ким эсе да бир кимилдини аппасыды, деп! Хатлама! Аны унутуп къой!

Б л а г о е: Клара уа сен аппаса, дейди. Жазгъаны алайды. (*Окъуйду.*) «Пепик кесини уллу атасы бла уллу анасыны кокаларын уппа этерге ашыкъгъандан ёледи», – деп жазады.

Ж и в о т а: Кимни кокасын?

Б л а г о е: Сени. Уллу ата – сенсе.

Ж и в о т а (*сейирге къалып*): Менми?

Б л а г о е: Хау, сен – уллу ата, Мара уа – уллу ана. Пепик...

Ж и в о т а (*шаихан адамча къычырады*): Не Пепик, ким Пепик! Сизни менден излегенигиз неди?.. Алай боллукъ туююлдю!.. Къырып саллыкъма! Барынгы да - къырып, къырып, къырып!

Б л а г о е: Живота, Аллах бла тилейме, къанынгы сууут!

Ж и в о т а (*шинтик сермеп, аны уругъа кериле*): Чынг алгъа уа – сени! Манга как ашатханны!.. (*Юсюне атылады.*)

Б л а г о е (*сол жанында эшик таба къача*): Мара, Мара, сабийле, Мара, бери жетигиз!..

Ж и в о т а: Университет а, темир жолла министрени къызы уа, Трансвааль... Мени планларым!.. Аланы барын да ойгъан а ким? – Пепик! Бир кимилди!

Бары да (*терк кирип, бир ауздан*): Не болгъанды? Не этесиз?

М а р а: Ий, маржа, айтыгъыз!

Б л а г о е: Билмейме, алай ма бу уа акъылындан шашып турады!

С л а в к а: Атам, санга не болгъанды?

М а р а: Живота!

Ж и в о т а: Мен Живота туююлме, мен уллу атама.

М а р а (*жукъ ангылаялмай, бирсилеге къарай*): Неле дейсе сен?

Ж и в о т а: Сен а – уллу ана!..

Жабыу

ЭКИНЧИ БЁЛЮМЮ

Цвийовични къонакъ отоуу.

I

Славка, Велимир.

В е л и м и р (*кире-келип, эшик аллында сиреледи*): Чырмадым дейме, кечгинлик бер.

С л а в к а (*жаза тургъан къагъытын буштукъ эте*): Хоу бирда! Санга жаза эдим, бир тюбеялмай къалдыкъ ... Манга киши жукъ айтмайды ансы, бу арт кезиуде бизни юйде не эсе да бир затла бола турадыла. Сени кюннге юч кере излейдиле, менден а хар нелерин да букъдургъан этедиле. Не болгъанды?

В е л и м и р: Да аны ючюн сен нек къайгъы этесе?

С л а в к а: Къалай нек? Юч кюнден бери мени атам: «Пепик... Пепик...» деп, ох-тух этип айланады... Не Пепикди бу?.. Кимни атыды? Мени атам аны ючюн шашхын кемине не кирип къалды?!

В е л и м и р (*баштёбен тура*): Бир да билмейме! Пепик?

С л а в к а: Угъай, сен билесе. Бизни къысха адамыбызса да, сен билмеген затыбыз жокъду. Аллах бла тилейме, айт! (*Сагъышлана.*) Алай, мени кёлум къачарча, бу ишге сени бир жетежагъынг бар эсе уа, тюзюн айтмай къойсанг окъуна ыразыма.

В е л и м и р: Сора, сен мени жекбаш болуруму суймейсе.

С л а в к а: Арталлыда угъай...

В е л и м и р: Аллах ыразы болсун!

С л а в к а: Алай эсе, сени менден бир букъдургъан затынг барды!

В е л и м и р: Мени антым барды сени атангы аллында.

С л а в к а: Антынг бар эсе, къаты болалмам...

В е л и м и р: Манга бугъоу салгъан олду, алай а сени аллынгда да мен таза къалсам сюеме.

С л а в к а: Да, сора бу юйде не бола тургъанын манга бир ангылат!

В е л и м и р: Мени тыш къыралда окъуп къайтханымы, ары уа сени атангы хайырындан тюшгеними биле болурса?!

С л а в к а: Билеме.

В е л и м и р: Алай... мен Швейцарияда, Фрейбургда, сени къарындашынгы аты бла, аны къагъытлары бла окъугъанымдана хапарынг жокъду.

С л а в к а (*сейирге къалып*): Ол дегенинг?

В е л и м и р: Сени атанг, не да этип, Милорад философияны доктору деген диплом къоллу болурун сюе эди.

С л а в к а (*эшитгенинден кёлю къала, бютюнда сейирсинип*): Къалай?.. Сора ол диплом...

В е л и м и р: Хау, анда сени къарындашынгы аты жазылгъанлыкъгъа, Фрейбург университетин ол узакъдан къарап окъуна кёрмегенди.

С л а в к а: Ол къадар заманны уа къайда тургъанды бу?

В е л и м и р: Европада, курсауай болуп. Халкъ аны тыш къыралда окъуп айланган сунсун деп.

С л а в к а: Сен а аны ючюн экзаменле бере?

В е л и м и р: Хау.

С л а в к а: Я Аллах! Аллаи учузлукъгъа къалыб а?! Бедишлик!.. Сора была менден аны букъдуруп кюрешедиле. Сен а?.. Бу затха хоу деп къалай айталгъан эдинг?..

В е л и м и р: Да бюгюн а уялгъандан окъуна ёлеме, алай ол кезиуде: «Ай, ийсагъан, тышына барып, ол атлары айтылгъан алимлини лекцияларын бир эшитир эди!» – дегенден башха сагъышым жокъ эди... Алай менича бир къолайсызгъа ол толмазлыкъ умут эди... Сунмай тургъанлай, былай да былай дегенлеринде уа, угъай деялмадым...

С л а в к а: Ангыламайма, бюгюнлюкде сени дипломунг жокъ эсе, окъуп неге кюреше эдинг?!

В е л и м и р: Уой, андан хатадан къалгъа эдик! Мен кесими ол къагъыт хурттакдан эниш бир заманда да этмегенме! Диплом дегенинг, кёбюсюнде, адамны билимсизлик уятын жапхан затды, аны болмачылыгъын жашыргъан зат! Билими баргъа диплом керекмейди!

С л а в к а: Болур, алай жашау этерге жолунг а кесилипди.

В е л и м и р: Къуллукъгъа дей эсенг, хау. Илмугъа бла илму ишге уа – угъай!

С л а в к а: Айтханынг кёл басаргъа ариу сылтау окъуна болур. Алай башсызлыгъынгы уа чеги жокъду!

В е л и м и р: Ай, аны бла тохтап къалса эдим а!..

С л а в к а: Болду! Эшитирге да суймейме!

В е л и м и р: Хангоша, шёндю мен, гюняхын жула, килисагъа кирген адамгъа ушайма. (*Бираз тынгылап.*) Фрейбургда мен студентлеге фатар отоула берген юйюрге тургъан эдим. Ол юйню иеси - эри ёлген тул къатын эди, аны уа студент къызы бар эди.

С л а в к а (*къоркъаракъ бола*): Университетде окъугъан? Кеси да ариу?

В е л и м и р: Ариу да болур эди, алай иш анда туююлдю. Экибизни да унвеситетге барыуубуз-келиуюбюз кёбюсюнде бирге эди. Болуша да туруучу эдик бир бирге – ол манга, мен анга. Бизни тилибизни билирге сую эди да, эки-юч жылдан юйреннген эди.

С л а в к а (*иш хоча болмагъанын сезе*): Да, хау, хазырлана эди... Айт, айт, мен барын да билирге суюме...

В е л и м и р (*ийменсинерек бола*): Бир жол а, къалай эсе да, эсим къуруп...

С л а в к а (*кёз къакъмай тынгылай*): Не, не дейсе?

В е л и м и р: Андан ары айталлыкъ туююлме... Тобагъа къайтхан эдим, алай бетсиз, намыссыз болмайым деп, ол кюн окъуна юйюр къуараргъа сёз берген эдим.

С л а в к а (*ахы кетип*): Сора сиз...

В е л и м и р: Неках этген эдик.

Аны эшитгенлей, Славка, кеси кесин тыялмай, бетин къоллары бла жабып, жилип башлайды.

(*Сейирге къала, ёню да къалтырай*): Хангоша, Аллах ючюн, мен сени ангыламайма...

С л а в к а (*эс жыя, алай, Велимирни кёзюне уа къараялмай, бир жаньына бурулуп*): Кечерсе, жан тамырла. Ушагъыбызны бардырайыкъ.

В е л и м и р: Да, мени санга ачалмай тургъан гюняхым ол эди.

С л а в к а (*ийменип*): Ачыкъ айтханда, мен жукъ сормасам керек эди, кечерсе...

В е л и м и р: Да нек? Сор, бир затын да жашырмам.

С л а в к а (*бютюнда бек иймене*): Некахынг суймеклик къачындан этилгени себепли...

В е л и м и р: Хау, ол бек ариу, бек суйдюмлю тиширыуду. Баям, суймеклик бизни бир бирге къаты да байларыкъ болур эди, мени кёлном андан алай къачмаса...

С л а в к а: Къалай къачмаса?! (*Кёлю кётюрюледи.*)

В е л и м и р: Билемисе,бу мен эсим къуруп этген зат – аланы жанын-дан иги да марап, къарап да этилген иш эди. Артда ангыладым: атам бай киши болгъанын билгенлей, къызны анасы не амал бла да биз экибизни бирге этерге кюреше эди. Къайдам, Клараны терслиги улуу да болмаз, алай бу иште анасы айтхандан чыкъмагъанды.

С л а в к а: Клара юй бийченгмиди?

В е л и м и р: Хау.

С л а в к а: Ол Пепик дегенигиз а?

В е л и м и р: Пепикми?.. Сабийибиз... Бюгюн а Клара, аны да алып, жолгъа чыкъгъанма деп, къагъыт ийгенди.

С л а в к а: Сора ол бери келе турады, Белградха?

В е л и м и р: Хау.

С л а в к а: Ангыламайма, аны ючюн мени атам аллай бир къайгъы нек этеди?

В е л и м и р: Да ол тиширыу сени къарындашынгы неяхлы къатындыды сора уа.

С л а в к а: Къалай-алай?

В е л и м и р: Айтама да, мен анда сени къарындашынгы аты бла жюрюй эдим, ёзге ат бла неях этдирир онгум жокъ эди.

С л а в к а: Жарлы атамы къаны да бузулуп, амалсызгъа да къалып нек айланганын энди ангыладым.

В е л и м и р: Мени къыйынлыгъымы да бир билге эдинг! Мен ол адамгъа алай борчлума!

С л а в к а: Да... Ма санга да иш... Энди къалай къутуллукъса?.. Атама да ауара, баш ауруу...

В е л и м и р: Сокъураныуум – чексизди... Не этерге да хазырма, бары терслигими да боюнума алама!

II

Ала, Живота, Благое.

Ж и в о т а (*Благое бла кирит, Велимирге*): Мындамыса?

В е л и м и р: Хау, сени сакълап.

Ж и в о т а (*Славкагъа*): Славка, сен бар. Бизни былайда терен хапарыбыз барды.

С л а в к а (*кетеди, эшик юсюнден*): Атам, бек тилейме, кёлюнг бузулмасын. Бир амал табарбыз. Биз барыбыз да болушурукъбуз санга. Сора, ийнан анга, бу иште жюйюсхан Велимир арталлыда терс тюйюлдю.

Ж и в о т а: Угъай, угъай, ол тюйюлдю, менме терс!.. Бар!..

III

Живота, Велимир, Благое.

Ж и в о т а (*Велимирге*): Айтханмы этдинг?

В е л и м и р: Да, айтмай а: аны аллында мен таза ниетли къалсам сюеме.

Ж и в о т а: Мени аллымда ыспассыз болгъанынг а къулагъынга да кирмейди?! Алай жангылдым мен сени юсюнде... Мен сени адамгъа тер-

геп, университетге ийип, экзаменле берген сунуп турсам, сен а анда хауле жюрюй... Клара аз эди да, энди уа Пепик !..

В е л и м и р: Да, мен санга диплом келтирдим да.

Ж и в о т а: Келтирдинг, хау, сабийни уа нек кьошакъ этдинг? Мен санга аны ючюн ахча бергенми эдим, биреуню сабийин юйюме келтир деп?!

В е л и м и р: Ол биреуню сабийи туююдю! Ол мени сабийимди.

Ж и в о т а: Сени уа сениди, алай ишни башы – аны атасы ким болгъаныды.

В е л и м и р: Анда ишеклик жокъду.

Ж и в о т а: Къалай жокъду?.. Мени жашым а?

В е л и м и р: Ол жаланда къагъытда жазылгъан атады. Жалгъан ата.

Ж и в о т а: Жалгъанмы дейсе! Къагъытда – юйдегили, къагъытда – сабийли, ётюрюк ата!.. Бусагъат мени башым чачыллыкъды!..

Б л а г о е: Ёкюлге ётген эдик да, ол окъуна не дерге билмейди. Эм дыккысы уа, кертини сагъыныргъа окъуна къоркъаса!

Ж и в о т а (*Велимирге*): Энди сен манга аны айт – ол тиширыу, къатынынг, сен анга бир он неда жыйырма минг динар тутурсанг, ызына къайтмазмы?

В е л и м и р: Билмейме.

Б л а г о е: Жыйырма минг – ол жыйырма мингди! Ал да – хайда-ха! Бюгюнню багъалагъа кёре, аллай ахчагъа беш къатын сатып аллыкъса, - такъмакълары да болмагъан!

В е л и м и р: Да, андан не хайыр, мен ангыламайма.

Ж и в о т а: Къалай ангыламайса? Сен къуралдынг, юйдегили болдунг. Мени уланым а? Къолуму-аягъымы байлап къойдунг ансы, аллай тап онг чыгъа тура эди!..

В е л и м и р: Да, сен суйгенча болса уа, не тюрленирик эди? Клара, Швейцариягъа къайтса да, сени жашынгы некахлы къатыны болгъанлай къаллыкъды, аны сабийи уа – сени туудугъунг – асабанг.

Ж и в о т а (*титиреп*): Ол дегенинг?.. Энди сен мени мюлкюме-терекеме да сугъанакълыкъмы этесе?

В е л и м и р: Мен угъай, маржа, былайда сёз мени юсюмден бармайды.

Б л а г о е: Пепикни юсюнден барады!

Ж и в о т а: Пепикни!.. Сора, ол мени... «законлу» асабам эсе, манга андан къутулур онг жокъду?!

В е л и м и р: Баям, хау.

Ж и в о т а: Эшитемисе? Манга сени Пепигинг керекмейди! Анса уа аз къайгъым барды! Мюлкюм-терекем? Асаба? Тохта, ол мени къолума бир тюшсюн!..

В е л и м и р: Да ол къагъанакъчыкъды.

Ж и в о т а: Хау, къагъанакъчыкъ! Алай эм уллу къайгъычыкълa – къагъанакъчыкълaдан чыгъадыла. (*Бир кесек бетсинирек бола, алай сууугъан а этмей, отону ары-бери атлай келип, сир къатып тохтаиды.*) Бюгюн окъуна барып, айырылгъан этеме деп, къагъыт жаз!

Б л а г о е: Мен да ол акъылдама.

В е л и м и р: Да, биреуню къатыны бла уа мен къалай айырыллыкъма?

Ж и в о т а: Сора менми айырылыргъа керекме муну бла?

В е л и м и р: Аны бла мени некаяхым жокъду.

Ж и в о т а (*кѣууанын*): Жокъмуду?! Сора сен законсуз юйдегилесе?! Да, башымы аурутуп турмай, аны айтып кѣойсанг эди уа!

В е л и м и р: Угъай, некаяхым барды, алай сени жашынгы аты бла.

Ж и в о т а: А! Ангамы келтире эдинг!.. Бюгюн окъуна барып, полициягъа билдиреме!.. Бу этген ишлеринги юсю бла сени тюрмеге тюшерингден хапарынг бармыды? Къыралда закон жюриюмеген сунма!

В е л и м и р: Хау, жюйюсхан, иш тапсыз болгъанын кесим да кѣреме... Угъай демесенг, полициягъа барып, хар нени кесим окъуна айтып берейим...

Б л а г о е: Тохта, бир кесек сагъыш эт... Кесинг барсанг да, хатасы болмаз эди, алай полиция санга «биреуню аты бла неках нек этген эдинг» деп сорса, сен не айтырыкъса?

В е л и м и р (*инбашларын жъыйыра*): Э...

Ж и в о т а: Да, ойнап этген эдим дер! Милорад – шуѣху, гитчеликден бирге ѳсен тенги, бир кесек безирейим, масхара этейим деди да...

Б л а г о е: Ма санга да масхара! Хо, некаыхы ойнап этилгеннге саналсын, Пепиг а? Сабий оюн тѣююдю да! Кертиди, Швейцария - маданияты алгъа баргъан къырал, ким биледи, анда сабийле ойнай-ойнай да тууа болурла. Алай полиция: «Жюйюсхан, некаыха сен не къагъытла кѣргюзтген эдинг?» - деп сорса уа? Ы?!

Ж и в о т а: Да, къагъытлары бар эди да.

Б л а г о е: Бар эди, хау, алай кеси аты бла угъай! Полиция: «Бу къагъытланы къайдан алгъанса, нек хайырланнганса? Мынча жылны Фрейбургда не ишлеп тургъанса?» – деп сорургъа да болур!

В е л и м и р: «Университетде окъуп тургъанма, экзаменле берип!» – дерме мен а.

Ж и в о т а (*элгенип*): Ш-ш-ш, ауузунгу жап, ол затны сагъыннган окъуна этме.

В е л и м и р: Да, кертисин айт деп тохтасала уа.

Ж и в о т а: Кертисин айт... Полициягъа кертисин айтыргъа ким барады? Хар ары тюшген кертини айтхан болса, бюгюн халкъны жарымыны башы тюрмеден къарап турлукъ эди!..

В е л и м и р: Сора былай деп юйретигиз, мен не этейим?

Ж и в о т а: Жукъ да угъай! Сен этеринги этгенсе, алапат как биширгенсе! Энди булгъаргъа да кюрешме ансы... Ишни кесим тюзетирме.

В е л и м и р: Къалай десенг да.

Ж и в о т а: Милорадха лекция жаздынгмы?

В е л и м и р: Ма! (*Животагъа бир талай къагъыт чапыракъ узаталды.*)

Ж и в о т а (*алагъа къарай*): Нени юсюнден жазгъанса?

В е л и м и р: Антиципатив динамиканы.

Ж и в о т а: Биягъы динамика? Андан мажалыракъ зат жокъмуду? Антиципа... айталгъан да этмезсе. (*Къагъытланы Благоеге береди.*) Окъуп кѣрчю! (*Велимирге.*) Ол Райсер деген а къайдады?

В е л и м и р: Тюнене ингирде тюбедим да, бирге ауузландыкъ. Эртенли шахарны кѣргюзтдюм. Университетни ректоруна тюберик эди да, ары ашырып келеме.

Ж и в о т а (*Благоеден кѡагъытланы алып, кеси хуржунуна салады*): Иги этгенсе, университетде турсун, ала кѡарасынла.

В е л и м и р: Алай ол сени бла да таньшыргъа сѡе эди.

Ж и в о т а: Аны манга кереги жокъду. Мен университет болмагъанма.

В е л и м и р: Да, келме деп, мен мынга кѡалай айтайым?

Б л а г о е (*Животагъа*): Живота, алай жарамайды. Сен аны кѡонакъ алыргъа керексе.

Ж и в о т а: Сен да ары. Алай кѡп биле эсенг, кесинг ал.

Б л а г о е: Мен а не деп алайым?

Ж и в о т а (*эсине бир зат келе*): Тохта, керти да – атасыма десенг, иш битди!.. Немис тилни да билесе, юйюмю жангырта айланама, ары чакъ-ыралмайма де да, бир жерге элт да, ауузландыр... Алай бла уа андан мен да кѡутулама!

В е л и м и р: Сора сен жюйюсхан Благое мени атамча кѡрюнсе сѡесе?

Ж и в о т а: Ол Райсер сени атанга тѡбейме дей эсе, мынга жолукъсун! Сен манга жаш болгъан, бу санга ата нек болмайды?! (*Бохчасындан ахча чыгъарды, Благоеге узатады.*) Ма ахча, тѡшлюк этерге жетерикди, сизни кюзгю ууатхан адетигиз жокъ эсе!

Б л а г о е: Сен кѡлунг бламы айтаса?

Ж и в о т а: Угъай, ойнагъан этеме! Кѡарайма да, сиз мен юйюме сау-лай Швейцарияны жыяргъа айланасыз: Пепик, Клара, Райсер... (*Велимир-ге.*) Бир сейирим: ол Швейцария республиканы президентин чакъырыргъа сени акъылынг кѡалай жетген болмаз эди?! Дагъыда была манга жууап кѡайтарыгъа кѡрешедиле! Угъай дерге!

Б л а г о е: Биз сени бир сѡзюнге да угъай демейбиз!..

Ж и в о т а: Демей эсегиз, муну бла бар да, атасы бол! Жараузула! Бир да болмай эсе, юсюмден ол профессорну ауарасын алыгъыз.

Б л а г о е: Ахшы, алай...

Ж и в о т а: Не, алай? Бусагъатдан атланыгъыз!.. (*Благоеге*) Ма сени жашынг! (*Велимир-ге.*) Ма сени атанг!

Б л а г о е: Да, сен алай дей эсенг, тебире, жашым. (*Велимир бла чыгъады.*)

IV

Живота, Благое.

Б л а г о е (*кетгени бла Велимирсиз кѡайтханы тенг болуп*): Бийче Драга келгенди, темир жолла министрни ол иги шагъырейи!

Ж и в о т а: Ол сен айтхан?

Б л а г о е: Жыйы сезип кел деп ийген эдим да!

Ж и в о т а: Сора не, жукъ болалдымы?.. Кѡайдады?

Б л а г о е: Былайдады, сакълап турады.

Ж и в о т а (*эшик аллына барып*): Да, не сакълайды да? Нек? (*Ары айланым.*) Хош кел, бийче, хош кел!

Б л а г о е (*ол да алайгъа жетип*): Кел, жууугъум, кел!

Ж и в о т а: Былай ёт, бери ёт! (*Благоеге.*) Сен а – ишинги эслеп эт.

Благое бийче Драганы жаны бла сължырап чыгъады.

V

Живота, бийче Драга.

Ж и в о т а: Кирип кьалмай!.. Сакълап туруп кереги жокъ эди.

Д р а г а: Адамларынг бар эди да... Сёзюмю уа, бетден-бетге болмаса, айталлыкъ туююл эдим.

Ж и в о т а: Былай олтурурму эдинг?

Д р а г а (*олтурады*): Мени нек келгеними ангылай болурса?

Ж и в о т а: Хау, Благое сагъыннган эди.

Д р а г а: Ашыгъыр акъылым жокъ эди, мен былагъа анстан келгенча кирип барырма деп тура эдим. Алай, газетледе сени жашынг халкъ аллында лекция окъурукъду, тыш кыралдан да бир алим келликти дегенни кёргенлей, газетни да сумкачыгъыма салып...

Ж и в о т а (*ыразыдан, кьолларын бир бирге ышыый, эшик таба жанлан*): Мара! (*Драгагъа.*) Сора уа, ишибиз къалайды?

Д р а г а: Да, мен ышаныпма, иги да ышанып.

VI

Ала, Мара.

Мара киреди.

Ж и в о т а: Бу бийче Драгады, Благоени къайын кызы.

М а р а (*Драга бла саламлаша*): Таныгъанма, биз шагъырейбиз.

Д р а г а: Да, танымай а, жууукъла туююлбюзмю!

М а р а (*олтурады*): Эрттеден да кёрюшмеген эдик... Олтур... Сау-эсен болугъуз?!

Ж и в о т а (*Марагъа*): Бийче Драга темир жолла министрни юй бийчесини кысха танышыды, жюйюсхан министрни уа эрге барыр кызы барды...

М а р а (*кзууаннгандан жарый*): Бизни Милорадыбызгъа?

Ж и в о т а: Угъай, манга!.. Айхай да, анга!

Д р а г а: Бек ариу кызды!

Ж и в о т а: Благое бийче Драга бла хапар айтхан эди, алай...

Д р а г а: Жууукъ заманда ишни кьолгъа алама деп тургъанымлай, газетледе жюйюсхан доктор Милорад Цвийовични лекциясыны юсюнден окъуйма да, газетни да сумкачыгъыма атып...

М а р а: Атып?..

Ж и в о т а: Ма ол «атып» дегеннге жетгенлей а, биз сёзюбюзню сени чакъырыр ючюн бёлгенбиз.

Д р а г а: ...атып, салып тюзюнлей, былагъа барама. Кюн ахшы болсун, къалай турасыз?

Ж и в о т а (*аны хапарын бардыра*): Ахшылыкъ кёр, кесигиз а?

Д р а г а: Хау, къалай турасыз? Не ишлейсиз? Кюнню халыны, сахар жангылыкъланы юсюнден, андан-мындан да айтхан кибик эте келип, сёзню лекциягъа бурама.

Ж и в о т а: Аха, аламат!

Д р а г а: «Сиз а эргтен бла ол жаш алим доктор Цвийовични лекциясына барлыкъмысыз?» – деп сорама.

Ж и в о т а: Ала уа?

Д р а г а: Ол жаш алим бла сиз танышыргъа керексиз. Хар ким анга илмуну закийи, акъылман... Тамблагъы кюнню жарыкъ жаш! – дейди...

Ж и в о т а: Алайчыгъын да тап айтханса!

Д р а г а: Кеси уа, дегенни да къошдум, не кюндюз, не кече китапладан башын арталлыда кетюрмейди.

Ж и в о т а: Да, хау, тюзю алайды сора уа. Ма, Марагъа да сор. (*Мара, бетсинип, инбашларын жыйырады.*) Неллай бир кюрешгенме мен анга: жашлыгъынгы бу китаплагъа уруп бошайса, бар да, тенглеринг бла да бир эрикгенинги кетерип къайт, деп... Хоу, ма былай! Къулакъ салса уа! «Атам, келюнг къалмасын, алай илму бла жаным бирди!» - деп къойгъанды. Аллай болса, не этериксе?!

Д р а г а: Тюз да къыз кибик, ийменчек, ресторан, кафе деген затладан да хапары болмагъан!

Ж и в о т а (*ыразы бола*): Хау, хау, хау арталлыда болмагъан!

Д р а г а: Тютюн, аракъы ичгени жокъ, алим, бай, суу сурат кибик ариу...

Ж и в о т а: Анса уа, алайды!

Д р а г а: Алимлиги да – хакъ керти?

Ж и в о т а: Соргъан этесе! Къарачы, къаллай диплому барды! Ала уа не дедиле?

Д р а г а: Аны юсюнден жукъ да угъай, алай соргъан а этдиле: юйюрю, иши, даражасы, деп... Мен а: «Ол жаш эрттен бла лекция окъурукъду да, келирсиз да, кесигиз кёрюрсюз», - дедим. Аны эшитгенлей, къыз: «Анам, тилейме, кел, эрттен бла лекциягъа барайыкъ», – деп, анасына къадалып тохтагъан эди. Алайды да, ала тамбла, келип, жашны кёрмей къаллыкъ туююдюле.

Ж и в о т а (*Марагъа*): Мара, бу жаланда экисин бирге тубетир сылтауду!

М а р а: Аллах буюрсун!

Д р а г а: Мен кете туруб а бийче Елка манга: «Бийче Драга, энтта да келирсе, келмей къалма!» - деп, бек къаты тилеген эди.

М а р а: Сора уа, сора? (*Кофе узата.*)

Ж и в о т а: Сора уа не? Лекциягъа келирле да: «Бийче Драга, энтта да келирсе, келмей къалма!» – дерле. Министрле бизнича туююдюле, онглары да башхаракъ, бир дегенлей, бар ишлери да тамам!

Д р а г а: Хар не да тап боллукъду, быллай затланы мен бек уста билеме. «Бийче Драга, энтта келирсе, келмей къалма!» - деп нек айтханы да туурады.

Ж и в о т а: Энди, кесинг билгенликден, мен жарлы киши туююлма, алай, ол да туура болуп къалсын дегенликден сорама: къызыны бернелигине ненча километр бёллюк болур?

Д р а г а: Не? Бернени километрле бла уа къалай санайса?

Ж и в о т а (*кюледи*): Аха! Сен ётмек бишириучюге печьден неллай бир ахча деп угъай, ненча ётмек чыгъараса деп сорлукъса? Алайды да? Ётмек – аны валютасыды! Темир жолла министрни валютасы уа – километрледиле.

Д р а г а: Жюйюсхан Живота, не эсе да, мен жукъ ангыламайма.

Ж и в о т а: Ангылатайым. Трансбалкан жолну ишлетиу аны кьолундады. Ол а – мингле бла километрле, кьырал кьурулушу! Энди, битеу Трансбалкан жолун бернеге берсин деп мен да айтмайма, баям, кьолундан да келмез, болса да бир тёрт жюз, беш жюз километр а – алай кеп да тьуйюлдю.

Д р а г а: А, анымы айтаса?.. Да, кеси баласына бермей, кимге берликди... Ким биледи, бир километри уа манга да жетерик болур?!

М а р а: Кечгинлик, алай мени бир сорлукьчугьум бар эди.

Д р а г а: Сор, бийче Мара, сор!

М а р а: Ол кьыз кеси уа ариумуду?

Д р а г а: Министрни кьызы? Ариу болмай а!

М а р а: Ийменчек, уяла да билген?

Д р а г а: Эшта, эшта! Ийменчек болмаса, ол эрге эртте чыгьарыкь эди!

М а р а: Бизни Милораддан тамата уа болмазмы?

Ж и в о т а: Таматамы? Жаншай тураса алай! Министрни кьызы тамата кьалай болур?

Д р а г а: Энди уа мен мындан ары не этерими айтайым... Эрттен бла жашны лекцияда кёрюрле, мен а, олсагьатлай, жаратханларын бла кьалгьанларын билirme! (*Турады.*) Сора, келип, сизге барын да айтып берirme.

Ж и в о т а: Бек аламат!

Д р а г а: Сау кьалыгьыз, жууукьларым, энди мен бара-барайым. (*Кетеди.*)

М а р а (*аны эшик аллына дери ашырады*): Ахшы жолгьа, бек сау бол!

Ж и в о т а (*ол да ашырады*): Сау бол, келе-келирсе, келмей кьалма!

Драга кетеди.

VII

Мара, Живота.

Ж и в о т а (*жерине кьайта*): Эшитдингми, не?!

М а р а: Да, бир насып юлюшю бар эсе?!

Ж и в о т а: Министрни кьызы, ох, министрни кьызы!

М а р а: Ол ахшыды, Живота, алай... Юйдегилини юйдегили этиу а кьалай эсе да бек кьужур кёрюнеди.

Ж и в о т а: Кьатын, юйдегили ол тьуйюлдю, аны атыды.

М а р а: Э, киши, билемисе, бу арт кезиуде мен кёзюме жукьу кирмей жашайма. Насыбыбыз тутар деп тургьанымлай, не болуп кьалгьанын кёрдюнгмю? Келининг эсе, бир белгисиз, эри окьуна танымагьан тиширыу, аны юсюне уа – туудукь. Кеси Милован, Радован неда Доброслав болгьа эди, таланнган, угьай - Пепик!.. Сен аны, уялмай, адамгьа эшитдираллыкьмыса? «Мара, ол Пепигинг а не ишлей турады?» – деп, мен жарлыны аз хыликкя этмезле.

Ж и в о т а: Айып, айып, айып!.. О, не палахха кьалды мени башым!

М а р а: Ийнанырыгьым окьуна келмейди... Ёкюл а не дейди?.. Билемисе, Милорад, полициягьа барып: «Бир хыйлачы мени агым бла юйдегили болгьанды, ол зат бла мени арталлыда ишим жокьду!» – дерге керекди!

Ж и в о т а: Аллах алай кѳрге эди!.. Полиция: «Аха, барчы ол хыйлачыны бери алып кел», – деп, соруу этип башласа уа? Ол «хыйлачы», кеси башын жулур ючюн, хар нени да болгъаныча... Биз башха оноу этгенбиз, ёкюл да аны дурус кѳргенди: Клара, кире келип: «Кюн ахшы болсун!» - дегенлей, Милорад «штап» деп, аны жаягына жетдирирге керекди!

М а р а: Тиширыугъа кѳол кѳтюрюб а! Нек?

Ж и в о т а: Ол сыныкълыкъды. Сыныкълыгъ а – неках бузаргъа чурум. Ёкюл айтхан да олду.

М а р а: Милорад унарыкъ туююлдо.

Ж и в о т а: Сора ол тиширыу жетдирсин муну кѳулакъ артына – ол да сыныкълыкъды.

М а р а: Къойчу, къой, ол бошду! Благое айтханча этсек тюздю. Адамла къатында эрини намысы бла ойнагъанды деп тохтайыкъ!

Ж и в о т а: Тели, адамла къатында эрини намысы бла ким ойнайды?

М а р а: «Милорад ол тиширыугъа кѳол жетдирирге унамаса, угъай демей, тутуп, уппа окъуна этсин!» – деп тилей эди Благое.

Ж и в о т а (*арсарсыз*): Анга уа угъай дерик туююлдо! Мен жашымы билеме. Суююп окъуна этерикди!

М а р а: Благое да андан айгады. «Экиси бирге къалгъанлай, Милорад ол тиширыуну уппа этеди да, ол кезиучюкде уа кѳоншу отоудан биз, адамла, чартлап чыгъабыз. Сора экисин да – тюзонлей сюдге!»

Ж и в о т а: Ха, сора уа?.. – Благоени эгечи болгъанынг а... Акъылыгъыз да бирча – кем.

М а р а: Нек айтаса алай?

Ж и в о т а: Къалай нек?! Ол тиширыу Милорадны некахлы къатыны болгъанын унутханмы этгенсе? Сюдню оноуу: «Мени некахлы къатыным мени уппа этгени себепли, мен аны ол ишин намысым бла ойнагъаннга тергеп, терслейме эмда андан айырылыргъа излейме».

М а р а (*тамашагъа къалып*): Ах, мен жарлы, болгъан къара-къатыш, башымы окъуна тас этип бошагъанма.

VIII

Ала, Милорад.

М и л о р а д (*кѳолунда газети*): Бу не затды?

Ж и в о т а: Къайда?

М и л о р а д: Да ма, газетде. Мында мен лекция окъурукъча, аны сылтауу бла уа доктор Райсер, салып, бери келгенди деп жазылады.

Ж и в о т а: Газет алай жаза эсе, кертиди.

М и л о р а д: Не зат кертиди?

Ж и в о т а: Доктор Райсерни келгени.

М и л о р а д: Мен лекция окъурукъма дегенлери уа – ётюрюкдю.

Ж и в о т а (*Марагъа*): Кѳремисе сен муну? (*Милорадха*.) Адам айтханнга да бир кѳулакъ сал!

М и л о р а д: Не лекция, нени юсюнден?

Ж и в о т а: Ма санга хазыр лекция. (*Кѳол жазманы тутдурады*.)

М и л о р а д: Кесинге къой. Аны манга кереги жокъду.

Ж и в о т а: Бек тилейме. Сѳз сени насыбынгы юсюнден барады!

(*Марагъа.*) Не бурунунгу салындыргъанса, айт сен да бир зат!

М а р а: Да не айтыр кереги барды? Сабий акъыллыды, сен айтханнга бой салыр.

Ж и в о т а: Былайда сёз кзуру сени насыбынги юсюнден угъай, мени намысымы юсюнден да барады, ангылаймыса, намысымы!

М и л о р а д: А, алаймыды, сени намысынга жетгенде, аны сакълар ючюн мен кесими жаннган отха атаргъа керекме, мени намысымы юсюнден а сен эшитирге да суймейсе. (*Марагъа.*) Тюнене он минг динар тилеген эдим да, ма, кзулагъына да алмагъанды.

Ж и в о т а: Он минг динар!

М и л о р а д: Берме, керекмейди, алай сен да, мени намысымы сакъла деп, манга къаты болма.

Ж и в о т а: Мен санга ол он минг динарны берсем а, лекция окъурукъмуса?

М и л о р а д: Береме де да, сёлеширбиз.

Ж и в о т а: Бираз тюшерми эдинг, а? Бир да бир кёпдю – он минг динар!

М и л о р а д: Кёпмю?.. Аллаи бир борчлума. Юсюме диплом да, къатын да, сабий да жюклеп, энди уа лекция да окъу деп!.. Сора он минг а – дагъыда санга кёп кёрюнеди!..

Ж и в о т а: Ала бары да сен тап бол деп этилген затладыла. Ол лекция санга не берлигин билемисе? Мара, ангылатчы мынга, ол лекцияда ким боллугъун бир айтчы!

М а р а: Жашчыгъым, анда министрни кызы боллукъду, кеси да ма сени кёрейим деп келликди, келечибиз алай айтханды.

М и л о р а д: Да, мен юйдегили эсем, не келечи хапарды бу?

Ж и в о т а: Сора уа не? Къатынларын азла кюймайдыла! Аны мен кесим бек тап этерме.

IX

Ала, Марица.

М а р и ц а (*киреди*): Эки тиширыу келгенди.

Ж и в о т а: Не тиширыула?

М а р и ц а: Ол юч-тёрт кюн мындан алгъа келип кетгенле.

Ж и в о т а: Сабийле кюнушундан. (*Милорадха.*) Лекциягъа келедиле.

М и л о р а д: Кзулагъыма да кирмейди.

Ж и в о т а: Битеу да Белград кюлкюсю боллукъбуз. (*Марицагъа.*) Кирсинле де.

М а р и ц а: Бусагъат. (*Кетеди.*)

X

Ала, Марицасыз.

Ж и в о т а: Жашым, кесинги да, мени да кзутхар.

М и л о р а д: Кесими кзутхарама. (*Кетер акъыл этеди*)

Ж и в о т а (*аны пиджагына жабышып*): Мара!.. Тут муну!..

М и л о р а д: Он минг динар берликмисе?

Ж и в о т а: Лекция окъурукъмуса?

М и л о р а д: Он минг динар берсенг!

Ж и в о т а (*экили болады, алай кирип келген тиширыулары кёрюп, жүреги чанча*): Охо, улутхачы!

XI

Ала, бийче Протич, бийче Спасоевич.

П р о т и ч б л а С п а с о е в и ч (*бир аууздан*): Кюн ахшы болсун, кюн ахшы болсун, бийче! (*Мара бла саламлашадыла.*) Кюн ахшы болсун, жүйюсхан Цвийович!..

Ж и в о т а: Мени уланым, д-р Милорад Цвийович!.. (*«Д-р» деген сёзню «р» тауушу шатык эшитилерча айтады.*)

Т и ш и р ы у л а (*бирден*): А, бизни жаш алимибиз, ыразы этдинг, сау кьаллыкь, бек ыразы этдинг! (*Аны бла саламлашадыла.*)

Ж и в о т а: Тюз да бусагьатчыкьда мени жашым сизни бла танышыргьа суйгенин айта тура эди.

Т и ш и р ы у л а: Ах, ма сый-намыс десенг! Намысынг кёп болсун!

С п а с о е в и ч: Бизни бир айтырыбыз бар эди...

П р о т и ч: 9-чу номерли Сабийле кьонушуну оноучу Совети...

С п а с о е в и ч: Бийче Протич, мен айтыр эдим... Газетде биз «лекцияда Фрейбургдан доктор Райсер да боллукьду» деп окьугьанбыз.

П р о т и ч: Биз жүйюсхан Райсерни кесибизге чакьырыргьа сую эдик.

С п а с о е в и ч: Аны кьайда табаргьа боллукьду?

Ж и в о т а: Андан эсе излемегиз да кьоюгьуз, ол, баям, лекциялары сую болмаз.

П р о т и ч: Газетледе ол бу лекция ючюн салып келгенди деп жазадыла да!

Ж и в о т а: Да, хау, алай бу башха ишди, мени айтханым – лекциялары ол кёрюп да болмайды, алай бу уа – башхады.

С п а с о е в и ч (*Милорадха*): Жүйюсхан доктор, жыйылгьанла бла сени оноучу Советни членлеринден бири танышдырса иги боллукь эди. Не десек да, сен халкь аллында биринчи кере сёлеширкесе. Анга кьалай кьарайса?

М и л о р а д: Манга башха туююлдо.

П р о т и ч: Не уа, Советни эки члени танышдырсамы суюерсе?

М и л о р а д: Экеу окьуна болсун, сёлешген бири этсин ансы.

XII

Ала, Благое.

Б л а г о е (*талакь солуу этип киреди*): Ма, келе турады!..

Ж и в о т а: Ким?

Б л а г о е: Профессор Райсер!..

Т и ш и р ы у л а (*кьууанч тыпырлы секирише*): Ах, алапат, алапат!..

Ж и в о т а (*жукь ангылаялмай*): Сен шашханмы этгенсе? Нек алып келесе аны бери?

Б л а г о е: Да, мен а не этейим: Милорадны анасын кёрюрге суюеме деп тохтагьанды!..

Ж и в о т а: Атасын кёргени болмаймыды?

С п а с о е в и ч: Къалай къууандыкъ биз, бусагъат танышабыз да, ол уллу алимни кесибизге чакъырабыз!

Ж и в о т а (*Благоеге*): Бар да, анга бери келмесин де!

Б л а г о е: Мен этмеген къалмады, тыйдырмайды кесин!

Ж и в о т а (*Благоеге*): Алай эсе, къуру, думп бол былайдан!

Благое, жыйырыла-жыйырыла, кетеди.

XIII

Ала, Благоесиз.

Ж и в о т а (*шош кюле тургъан Милорадха*): Сен а не тишлеринги ачаса?

М и л о р а д: Кюлкюлю адамды анамы къарындашы Благое.

Ж и в о т а: Ол а кюлкюлю эди да, кюлкюлю эди! Алай энди биз не этейик ансы?

П р о т и ч: Келигиз, биз анга 9-чу номерили Сабийле къонушуну атындан ыразылыгъыбызны айтайыкъ!

Ж и в о т а (*арталлыда агуман болуп*): Хау, не да айтыгъыз... алай, бек тилейме, абызырагъан этмегиз... Сиз угъай, Милорад, сен батыр бол!..

М и л о р а д: Мен а нек?

Ж и в о т а (*бютюнда къайгъыгъа къала*): Хау, хау, тюз айтаса. Мара, сен батыр бол.

М а р а (*элгенип*): Мен а нек?

Ж и в о т а: Мен а нек, мен а нек?! Да, мынга бирибиз саукелди айтыргъа керекбиз да!..

XIV

Ала, Благое, Райсер, Велимир.

Б л а г о е (*абызырагъан халин да жашыралмай, биринчи киреди*.) Сау кел, сыйлы къонакъ, сау кел! (*Райсер отоугъа киргенлей*.) Эркин этсенг, танытайым... Жюйюсхан Живота, Малорадны атасы...

Ж и в о т а: Къачандан бери атасы, сен мени къайры къошаса?

Б л а г о е (*бютюнда бек абызырап*): Десем да, атасы менме, бу уа анасы. (*Животаны кѳргюзтеди*.)

Т и ш и р ы у л а: Ах!..

Мара жор-къач этеди, Милорад кюлгенден бууулады.

В е л и м и р (*ачууланым, ишни тап жанына бурур акъылда, Благоеге*): Атам, санга не болгъанды, анам былайда ушайды да.

Б л а г о е: Хау, хау... (*Райсерге, Мараны кѳргюзте*.) Эркин этсенг – Милорадны анасы.

Р а й с е р (*тилни китаплагъа къарап юйренген адамны кеминде, сѳзден сѳзге акъырын кѳче*): Ыразылыгъымы билдиреме, бийче. Сени жашынга мени хурметим бек уллуду.

Ж и в о т а: Аламатды, аламат!

Т и ш и р ы у л а (*Животагъа*): Бизни да танытыгъыз анга. Тилейбиз, бизни бла да танышсын!

Ж и в о т а (*Благоеге*): Была бла да танышдыр!

Б л а г о е (*унамаздан*): Да бу экисин мен кесим да танымайма.

Т и ш и р ы у л а (*Райсерни къатына бирден жанлан*): Хурметли жюй-юсхан профессор, биз 9-чу номерли Сабийле къонушуну оноучу Советини членлерибиз. Бизни махкемебиз жашауда бек магъаналы...

Р а й с е р (*Велимирге*): Тилейме, кёчюре бар...

С п а с о е в и ч (*Протичге*): Э, сен мени кесиме айтыргъа къоймасанг, жюйюсхан профессор бизни ангылаяллыкъ тюйюлдю.

П р о т и ч: Айт, кесинг айт!

С п а с о е в и ч: Биз, хурметли жюйюсхан профессор, 9-чу номерли Сабийле къонушуну оноучу Советини членлерибиз!

П р о т и ч: Уллу къырал магъанасы болгъан ол къонуш...

С п а с о е в и ч: ...жамауатха деп, лекция къурайды!

Ж и в о т а (*Благоеге*): Бусагъат топ атылады!

П р о т и ч: Бери да сойген сохтанг (*Милорадны кёргюзтеди.*) жюй-юсхан Милорад Цвийович окъурукъ лекциягъа сени чакъырыр ючюн келгенбиз...

Р а й с е р (*ангыламай*): Ол дегенинг...

С п а с о е в и ч: Аны хурметли атасы жюйюсхан Живота... (*Животаны кёргюзтеди.*)

Б л а г о е (*шыбырдап, Животагъа.*): Атылды...

П р о т и ч: ...тилегибизге уллу кёллю болмай, биз жюйюсхан докторну ыразылыгъын алырча этгенди.

С п а с о е в и ч: Хурметли жюйюсхан профессор, ол лекция ючюн, сени, салып, Фрейбургдан бери келгенинг бизни барыбызгъа да бек уллу къууанчды!

Р а й с е р (*Велимирге*): Мен бир зат да ангыламайма. Сен не лекция окъурукъса?

С п а с о е в и ч: Ол угъай, жюйюсхан доктор Милорад Цвийович. (*Милорадны кёргюзтеди.*)

Р а й с е р: Э, хау, жюйюсханны жашы. (*Благоени кёргюзтеди.*)

П р о т и ч: Угъай! Ма бу жюйюсханны жашы! (*Животаны кёргюзтеди.*)

Ж и в о т а (*Протичге*): Тилеп айтама, мени бу ишге къошмагъыз.

Р а й с е р (*Животагъа*): Сен кимни атасыса?

Ж и в о т а: Билмейме!

М а р а: Ох, Живота!

Р а й с е р (*Благоеге*): Сен а?

Б л а г о е: Мен да билмейме!

П р о т и ч (*Животагъа*): Жюйюсхан, Милорад Цвийович сени жашынг ушайды да? Лекцияны да ол окъурукъду!

Р а й с е р: Кечгинлик, бийче, доктор Милорад Цвийович – ма бу жюй-юсханны уланыды. (*Благоени кёргюзтеди.*)

Б л а г о е: Хау, хау.

Т и ш и р ы у л а: Ах!

Ж и в о т а: Кесигиз кёресиз, иш баямды, эм игиси уа энди бу затны юсюнден хапарны къойсакъ – ол боллукъду.

С п а с о е в и ч (*Марагъа*): Бийче, мен а айтырынгы излейме – сени жашынгы атасы кимди?

М а р а: Мен а къайдан билейим?

Т и ш и р ы у л а: Ах!

М и л о р а д: Анам, ол айтханынг неди?

М а р а: Не айтханымы мен кесим да билмейме: къаз кендирде чыр-машханлай болганма!

Т и ш и р ы у л а: Тюшюнюрча айтыгъыз, маржа, биз арталлыда бир жукъ ангыламайбыз...

Ж и в о т а (*эс жыя келе эди да, биягъы жанады*): Тыныгъыз бир ахырысы! Не сугъулургъа къалдыгъыз мени юйюр жашауума?... Анса уа манга Пепик аз эди, келип, Сабийле къонушу да юсюме ауумаса...

Т и ш и р ы у л а: Жюйюсхан!

Р а й с е р (*Животаны соруштурургъа кюреше*): Тиширыула... неме...

Ж и в о т а (*бютюнда бек къызады*): Сени уа Фрейбургдан бери, мени юйюр жашаууму къура деп, не шайтан келтиргенди?... Эй, Византия, мени юйюрюмю жеринде къой! Мен сени Фрейбургунгу эшитсем, къусарыгъым келеди! Болады! (*Къычырады.*) Тамам!...

Бары да къайгъыгъа къалып, бир бири бла сёлешедиле. Велимир Райсерни жапсарыргъа, Протич бла Спасоевич, къадалып, Мара бла Благоеге бир затла ангылатыргъа кюрешедиле.

Милорад, бир жанында сюелип, жарыкъ-жарыкъ кюледи.

(*Амалы къуруп, кеси кесине.*) Пепик, мискин Пепик, не палахха сукъдунг сен мени башымы!..

Жабыу.

ЮЧЮНЧЮ БЁЛЮМЮ

I

Милорад, Марица.

Милорад тапчанда таянып, аякъларын шинтикге салып турады. Къаны бузулуп, тютюнюн терк-терк тартады.

М а р и ц а (киреди): Жюйюсхан Милорад!

М и л о р а д (*секирип къобун, уллу къычырады*): Не этесе? Мен бери бир адам да кирмесин деген эдим да!

М а р и ц а: Мен... неме...

М и л о р а д (*жастыкъланы сермеп, Марицагъа сызады*): Думп бол! Думп бол!

Марица сол жанына къачады.

II

Милорад, Славка, Марица.

Милорад, биягъы жерине таянып, тютюнюн андан ары ичеди. Славка сол жанында отодан чыгъады, ызындан а, аны артына бугъа, Марица.

М и л о р а д (*секирип, жастыкъ сермейди*): Мен не айтхан эдим?..

С л а в к а (*къатына жууукълаша*): Тилейме, къанынгы сууут! (*Славка аны къатына жанларгъа, Марица, мыллыгын тыш эшик таба атып, къутулады.*) Бюгюн санга не болгъанды?..

М и л о р а д: Неми?.. Алыкъа бир кишини таламай тургъаныма сейир окъуна этеме. Хо да, кѣп къалмагъанды...

С л а в к а: Да нек?

М и л о р а д: Дагъыда соргъан этеди! Ол палах лекция бла къалай айыплы болгъанымы кѣрмедингми?

С л а в к а: Ай, таланган, сен алай нек абызырагъан эдинг?.. Десем да... ол къадар халкъ алай кюлюп башлагъанда уа – бек ачыу тийген эди. Онгум болса, мен къачып окъуна кетерик эдим.

М и л о р а д: Да къалай абызырарыкъ туюл эдинг? Ол философ къаргъа жазгъанны кесинг бир окъуп кѣрчю! (*Хуржунундан къол жазманы чыгъарып окъуйду.*) «Флуктуал логоцентрик эмда биоцентрик проблемлени контемплятив интуиция-виталист айгъакълауда биз климатерик культурланы деризор профанацияларына тирелип тохтагъанбыз». Къайтарчы бир! Бу сѣзлеге жетгенимлей, къаным башыма уруп, къалтырауукъ тийип, жангыла башладым, ызы бла уа, жыртхыч жаныуарла гюрюлдей тургъан терен орманнга тюшгенлей, ажашдым. Аз къалгъан эди ансы, кесим да къаплан къычыргъанлай къычырыкъ эдим!.. Сен а дагъыда соргъан этесе!..

С л а в к а: Бу лекцияны окъургъа сен нек ыразы болгъан эдинг?

М и л о р а д: Некми?.. Марап тургъан кибик, атабыз бир къыйын заманымда тутуп къойду да. Не да этип, мен он минг динар мажарыргъа керек эдим.

С л а в к а: Баям, ёнкюч берген адам ызынгдан тюшген болур эди.

М и л о р а д: Угъай, бу жол а – бир ариу тиширыу.

С л а в к а: Сора аны ючюн?

М и л о р а д: Аны ючюн! Ёнкюч берген адам тап тиширыучукъну къатында кимди, эсгертиу къагъыт иер, векселинги къыйматын жокъгъа чыгъарыр, сени сюдге чакъырырла да, сюд а «тѣле» деген къагъыт тутдурур, тиширыу а – олсагъатлай окъуна къыйматсызгъа чыкъгъан векселинг, «чыгъар, тѣле» деп къолунга тутдурулгъан къагъытынг да болуп къалады.

III

Ала, Марица.

М а р и ц а (*кирирге къоркъуп, эшикден башын бери къарата*): Жюй-юсхан, сени бир тиширыу...

М и л о р а д (*къычырып*): Не тиширыу?

М а р и ц а: Сабийи бла.

М и л о р а д: Сора олду. (*Жастыкъларын, баиша затларын да жыяды.*) Бусагъат иги кюнюн кѣрюр!

С л а в к а: Ким?

М и л о р а д: Баям, Сабийле къонушунданды. Тюнене манга: «Сабийле бла сизге барып, ыразылыгъымы билдирикме», – деген эди.

С л а в к а: Сен анга алай гырхы болмазгъа керексе.

М и л о р а д: Угъай! Башына жангыз бирчик жетдирип къоярыкъма! Ол къонуш мени бетими жойгъанды. (*Марицагъа.*) Кирсин!

С л а в к а (*отоуну эшигинден*): Кесинги бошлама, тилейме!

IV

Ала, Клара, Пепик.

Марица эшик юсюнден бир жанына туруп, төртжыллык сабийни көлдүндан тутуп келген Клараны отоуга кирме көяды. Милорад анга жастык сызарга кериледи.

К л а р а (ол тукжум көнакбайлыкга сейир эте, артха тураклайды): Пардон! (Милорад, келген, Сабийле көнушүндан уггай, бир башха – ариу да, суйдюмлю да тиширыу болганын көрюп, жастык көтюрюп турган көлүн энишге акырын бошлайды.) Кечгинлик, мен жүйюсхан Милорад Цвийовични излей эдим.

М и л о р а д: Ол менме.

К л а р а: Уггай, уггай, жүйюсхан, мен эрими юсюнден айтама.

М и л о р а д: Да, хау, ол менме.

К л а р а: Хоу бирда, жүйюсхан, мен эрими иги таныйма.

М и л о р а д: Болса да, бийче, ол менме.

К л а р а: Баям, мен сизни тилигизде тюз сөлешала болмам.

М и л о р а д: Бек ариу сөлешесе, бийче Клара, алакат. Мен сейир окюна этдим. Алай Пепиг а – не хазна!

К л а р а: Аны атын а кяйдан билесе?

М и л о р а д: Да ёз сабийинги атын кялай билмезсе. Балачык, келчи кесиме, кел, көркөма! Сейир-тамаша, арталлыда манга ушамайды.

К л а р а: Жүйюсхан... Сен кимсе?..

М и л о р а д: Бийче, мен санга ким болганымы айтханма.

К л а р а: Мен терс адрес бламы келген болурма? Алай... сен мени да, сабийими да атларыбызны билесе. Эки Цвийович а жашай болмазмы мында?

М и л о р а д: Д-р Милорад Цвийович бир менме – алайды да, сени менден башха эринг жокьду.

К л а р а: Ахшы, алай а...

М и л о р а д: Ийнанмаймыса? Кялай ийнандырсын...

К л а р а: Ананг юйдемиди?

М и л о р а д: Хау. (Телефонну бурады.) Ол ангылатыр.

V

Ала, Марица.

М а р и ц а: Тынгылайма!

М и л о р а д: Анабызны чакыр, бийче Клара бла Пепик келгендиле де!

М а р и ц а: Бусагьат! (Кетеди.)

VI

Ала, Марицасыз.

К л а р а: Кялай! Сени ананг мени сакылапмы тура эди?

М и л о р а д: Да, сен манга кягьыт жазган эдинг да?

К л а р а: Хау, алай мен эриме жазган эдим ... Адамны былай тюрле-нир амалы жокьду... Сен мени эриме арталлыда ушамайса!..

М и л о р а д: Мени анга ушар керегими уа санга ким айтханды? Дуния башында мен жаланда доктор Милорад Ивановичге ушайма!

К л а р а: Да не билейим, алай окъуна болур...
 М и л о р а д: Ма, анабыз да келди, ол айтыр.

VII

Ала, Мара.

К л а р а (*Мараны аллына келип, къолун унна этеди*): Анабыз, анабыз, мен алай насыплыма!

М а р а (*уятлы бола*): Мен... бу... Клара, кертими?

К л а р а (*сабийни алып*): Пепик, херцхен, кюсс ди ханд дер гроссмама! Дас ист дайне гроссмама!

М а р а (*уяла-уяла*): А, бу Пепикмиди?.. Энди уа не? Милорад, жашым, не этейик?

М и л о р а д: Къалай не? Туудугъунгу къучакъла!

М а р а: Хау, тюздю... Сабийде не терслик. (*Сабийни унна этеди; Кларагъа*): Сора, келдигиз? Не заманда?

К л а р а: Сагъат жарым болады.

М а р а: Эринг а, барып, тубемедими?

К л а р а: Угъай! Поездни келир заманын терс айтхан эдим. (*Мараны къучакълайды.*) Анабыз, сен алай халал адам кёрюнесе! Милорад да дуния башында сенден халал ана жокъду деучю эди!

М а р а (*Милорадны къучакълай, ийнакълай*): Анала бары да алайдыла. Жашым бир кесек эрке ёсгенди ансы...

К л а р а: Бу угъай...

М а р а: Сора уа ким?

К л а р а: Манга мени эрим айта эди алай!

М а р а: Аны анасын а мен таныгъан да этмейме.

К л а р а (*сейирге къала*): Къалай? Жалбарама, бийче, мени эрим Милорадды... Мени Милорадым башхады, бу туююлдю...

М а р а: Башха болса ахшы эди, башха туююлдю да.

М и л о р а д: Ол менме, ёзге Милорад жокъду.

К л а р а: Къалай алай, д-р Милорад Цвийович ...

М и л о р а д: Мен.

К л а р а: Ангылатыгъыз бир, мен жангылгъанмы эте болурма?

М а р а: Да, къалай ангылатайым, балам. Мен кесим да туююмдеча жашайма, билмейме...

К л а р а (*Милорадны кёргюзтюп*): Бу жюйюсхан манга мен сени эрингме дейди. Ол къалай болады алай?

М а р а (*Милорадха*): Айтханмы этдинг? Атанг къутурукъду. (*Кларагъа.*) Бу керги да сени эрингди, алай, тилейме, аны бир жерде да айтма, ол затны халкъ билмезге керекди.

К л а р а: Я мени Аллахым... Бу къыйынлыкъды. Сиз мени хыликкя этесиз. Я Аллах! Я Аллах! (*Жиляйды.*)

М а р а (*къатына жанлап, жапсара*): Ариучукъ, жилияма, иш алай къалмаз, сизни некаяхыгъызны бузар ючюн, къолубуздан келгенни аярыкъ туююлбюз.

К л а р а (*башын кётюреди*): Некаяхыбызны бузар ючюн? Нек деп?

М а р а: Да сен аны къатыны болмазгъа керексе.

К л а р а: Нек?

М а р а: «Нек? Нек?» Мен кесим да билмейме, нек?.. Милорад, жаным, сен ангылатчы...

М и л о р а д: Атабыз ангылатсын. (*Кларагъа.*) Гросс-ата санга хар нени да ангылатыр. Анам, бийче Клара жолдан арып келгенди, баям, Пепик да ач болур.

М а р а: Ой, ой, ой, керти да! Келчигиз бери, эрими мында сакълайыкъ. Келигиз!

М и л о р а д: Уялма, бийче, сен кеси юйюнгдесе. (*Анга сол жанында эшикни кёржюзтеди.*) Анам, къалайды, жаратамыса?! (*Мара, ауузунгу тый дегенча, къол булгъай, Клараны ызындан чыгъады. Аланы ызларындан акъырын бара, кеси кесине.*) Мени быллай ариу юй бийчем барды деб а кимни эсине келлик эди?!

VIII

Милорад, Живота, Благое.

Ж и в о т а (*отоугъа киргинчи окъуна Благоеге уруша келгени эшитиледи. Бир кесекден киреди.*) Бек аздан айтханда, сен мени сексен адамгъа алдагъанса!

Б л а г о е: Менми? Къалай алдагъанма мен сени? Мен!

Ж и в о т а: Айхай да, сен! Мен санга ахча берип, жюз билет ал да, къарс къагъарча, ышаннгылы адамлагъа юлеш, деген эдим. Къайда эдиле сени къарсларынг? Жаланда тогъуз-он адамчыкъ къарс ура эди. Бек аздан сен мени сексен билетими къымгъанса.

Б л а г о е: Да, жууугъум, къарсла да бар эдиле, алай...

Ж и в о т а: Не алай? Ол тогъуз-он адамынг къарс ургъан кибик да бир этди, аны да былай, анстан. Милорад тыкъ-мыкъ этип, жангыла башлагъанда уа, сени битеу жюз билетинг да бирден кюле эди, алагъа ол билетлени аппа-алайына барыгъыз да, бир иги кюлюгюз деп берген кибик.

Б л а г о е: Угъай, угъай, жюйюсхан, кюлгенле билетлени кеси ахчаларына алгъан эдиле. Сен аланы тыяллыкъ тюйюл эдинг, ала кеси ахчаларын берип кюле эдиле.

Ж и в о т а: Нек кюле эдиле да?

Б л а г о е: Нек дегенде...

Ж и в о т а: Нек дегенде – бир жукъ да ангыламайдыла: тыш къырал сёзю къошулмай, философия философия болмайды.

Б л а г о е (*бёлюмлеге бёле, айтады*): Ан-ти-ци-па-тив ди-на-ми-ка. Ол эсимде къалгъанды. Алай, сой, кес, ёлтюр, аны не болгъанын мен билмейме. Сен а билемисе?

Ж и в о т а: Билмейме!

Б л а г о е: Да, хау, къайдан билликсе? Бир киши да билмейди.

Ж и в о т а: Хар ким билсе, философия да боллукъ тюйюл эди. Философия неди? Мен айтханны сен ангыламай эсенг, сен айтханны уа мен ангыламай эсем – философия дегенинг олду. Ма, сени этгенинг да - философияды. Мен санга жюз билетге ахча берген эдим, сен а жаланда жыйырма билет алгъанса.

Б л а г о е: Биягъы башлагъанса.

IX

Ала, Мара, Пепик.

М а р а (*Пепик бла киреди*): Живота...

Ж и в о т а (*Пепикни кѣрюп, сейирге къалып, тили бѣлдюрюэ эте*):
Мара, бу ол тьююлмюдю?..

М а р а: Олду!

Ж и в о т а: Пепик?

М а р а: Хау.

Ж и в о т а: Пепик? О, мени Аллахым, мени Аллахым! (*Агуман болуп, жилияп башлайды, кѣзлерин сюртеди.*)

М а р а: Э киши, не жилияса?

Ж и в о т а: О, Аллах! Мени туудукъчугъум!

Б л а г о е: Ол дегенинг, къайдан болады бу сабий сени туудукъчугъунг?

Ж и в о т а (*сескенип, бети да тюрлене*): Керти да... Нек бола эди ол мени туудугъум? Баям, хорлата башлагъанма...

Б л а г о е: Мен а, къарайма да, неме...

Ж и в о т а: Да, не «неме»? Айтдырмай къоймай эсенг, къагъытларына кѣре - ол мени туудугъумду.

М а р а: Иги сабийчикди, тынгылауукъ, хылиси да жокъ.

Ж и в о т а: Айхай да, хылиси болмаз, Швейцарияда туугъанды да, анда биздеча тьююлдю: туугъанындан ёлгенине дери ёкюрюп турмайдыла... Этген хаталарын а айтханмыса кесине?

М а р а: Кимге?

Ж и в о т а: Пепикге.

М а р а: Я Аллах, Живота, ол алыкъа сабийди!

Ж и в о т а: Хау, сабийди, билирге уа борчлуду. Айтыргъа керекди, билген этсин... Пепик, жашчыкъ, мени санга сѣзюм барды, бери иги тынгыла... (*Кѣлленип, айтханына керти да тынгылагъанла болгъанча, ёню бла сѣзюню магъаналыгъын черте.*) Айтханым бир къулагъынга кирип, бирси къулагъынг бла чыгъып кетмесин, эсингде иги тут! Хо, ахшы, сен туугъанса, ол сени ишингди, анга дау этерге бир кишини эркинлиги жокъду. Амма, башхаланы ишлерине бурунунгу сугъаргъа уа санга эркинлик ким бергенди? Сен, туугъан да этгинчи, мени планларыма бла тергеулериме сугъулуп, болгъанны алай къатышдыргъанса, энди бир Аллахны болушлугъу болмаса, мен ол къалжадан башымы алаллыкъ тьююлме. Бош хапар айтмагъаныма уа юлгю да келтирейим. Сѣз ючюн, бери къара: сени аш орунчугъунг неди – анга жарым кила балли окъуна сыйынырыкъ тьююлдю, сен а, кѣзюнгю да къакъмай, мени тѣрт жюз жетмиш километр трансбалкан темир жолуму, тѣрт кѣпюрюмю, жети да тоннелими жутханса. Сен не этгенинги билемисе? Сен трансбалкан темир жолну юсюнден эшитгенмисе? Айхай да, угъай. Не болгъанын а билемисе? Трансбалкан темир жол, трансатлантика байламлыкъ, Трансильвания (*Благоеге*)... дагыда не барды анда?

Б л а г о е: Трансвааль.

Ж и в о т а: Хау, Трансвааль!..

Б л а г о е (*Пепикге*): Ферштейст ду?

Ж и в о т а (Благоеге). Ферштейт эсе да, угъай эсе да, манга башха тьююлдю, айтханыма уа тынгылагъан этсин. (*Пепикге.*) Билемисе, жашчыкъ, энди, сѣз ючюн, сен уллу болуп, школну да аманна кебинден бошап, сѣз ючюн, бир ассы адам къадарынгда жалгъан вексельле, чекле, къол салыула этерден болсанг, мен аны ангыларгъа да боллукъ эдим. Ёсюп, уллу болсанг, дегенлигимди. Алай сен а, жашчыкъ, тутханса да, кесинг бир жалгъан зат болуп туугъанса!.. Ол неге ушагъан ишди, айтчы бир манга, ол игимиди? Ахырысы-къысхасы – сен сабий окъуна тьююлсе, сен ётюрюксе, жалгъан! Шёндюден былай башлагъан, сени ахырынг къалай боллукъду? Да ма, жаным-кёзюм, санга сорууум да ол себепденди: векселинги тьюбюнде къол салыр ючюн, мени атымы нек сайлагъанса?! Эх, Пепик, эриялмайма мен санга, кеч, алай мен санга эриялмайма! Терекми? Сакъларгъа тюшериксе!

М а р а: Я Аллах, Живота, бу сабий сени ангылагъанмы этерикди?!
Къаллайла селешесе?

Ж и в о т а: Мен анга барын да айтырыкъма, кёлюм дамы чёкмез!

М а р а: Андан эсе ол затланы сен муну атасына айт.

Ж и в о т а: Мара... бу Пепиг а кеси жангызмы келгенди?

М а р а: Анасы да мындады.

Ж и в о т а: Кларами?

М а р а: Хау.

Ж и в о т а: Сора, не дейди?

М а р а: Айтханы жокъду, кёлю бузулуп, кесин тыялмай, жилияды.
Андады, Славка бла Милорад жапсарып кюрешедиле.

Ж и в о т а: Милорадха артыкъ бек жапсарма де, эшитемисе? Ол аны эри тьююлдю!

М а р а: Э, къойчу.

Ж и в о т а: Билген а этеди, алай унутмасын... Велимир а мындамыды?

М а р а: Угъай. Айтыргъа адам ийгенме. Живота, Клара сени къолунгу уппа этерге сюе эди.

Ж и в о т а: Нек уппа этерик эди ол мени къолуму?

М а р а: Сюигенинглеи. Алай санга угъай дерге ушарыкъ тьююлдю.
Чакъырайыммы?

Ж и в о т а: Ох, не дерге да билмейме! Благое, сен не дейсе?

Б л а г о е: Да... къолунгу узатыргъа да болурса, алай, былай, сууугъ-уракъ, ансы сен, Пепикни кёргенлей, жилип башлагъан эдинг.

Ж и в о т а: Мен ачыудан жилигъан эдим... Мара, сен бар, бироздан келирме, мени Благое бла ишим барды.

М а р а: Ахшы. (*Пепикге.*) Кел, Пе... ох, Аллах кечсин, бу атны айталгъан окъуна эталмайма. Кел, жашым! (*Пепик бла кетедиле.*)

Х

Живота, Благое.

Ж и в о т а: Эх, Благое, неден башларгъа да билмейме. Не этерибизни ойларгъа керекди. Айт, сен профессорну шинтигинде олтургъан ушай эдинг да, манга бир профессор акъыл юйрет!

Б л а г о е: Живота, иги сагъыш этсенг, башха амалыбыз болмагъанын кесинг да билликсе. Эрини намысы бла ойнагъанын туура этсек, иш битди – некажларын буздурабыз!

Ж и в о т а: Ол затсыз буздуругъа уа жарамазмы?

Б л а г о е: Нек жарамай эди? Жарар! Былай болгъан эди деп, этгенинге женгдирсенг...

Ж и в о т а: Биягъы сен башладынг. Ол затны сагъынмай, бир кере бир башха сёз айт, биле эсенг.

Б л а г о е: Да не башха? Сёз ючюн, келишалмайдыла, жарашалмайдыла дейик...

Ж и в о т а: Милорад бла кылыгы а...

Б л а г о е: Мен да аны айтама. Эм игиси – тосу барды дерге керекбиз.

Ж и в о т а: Сора уа, сен бу ишни къалай мажарыргъа дейсе?

Б л а г о е: Тюз да санга айтханымча... Велимир бла жолугъурла. Экиси да эр бла къатындыла, жаш адамла. Жыл бла жарымны бир бирин кёрмегенле - бири кесин бирини кьоюнуна атар. Алайда уа – эки адам арам болса – иш битди.

Ж и в о т а: Ахшы, арамла уа къайда? Сен манга арамла тапханма деген эдинг да?

Б л а г о е (*сагъатына къаран*): Мен алагъа, кеч кълалмай, онбир сагъатда келирсиз дегенме. Сакъла, кёрюрбюз! (*Телефон бурады.*)

XI

Ала, Марица, Сойка, Сима.

М а р и ц а (*киреди*): Тынгылайма!

Б л а г о е: Жюйюсхан бла тиширыу келмегенмидиле?

М а р и ц а: Жюйюсхан да, тиширыу да тюз бусагъатчыкъда киргендиле.

Б л а г о е: Аладыла. Айт да, бери чакъыр!

Марица Сойканы бла аны эри Симаны отоугъа кийирип, кетеди.

XII

Ала, Марицасыз.

Б л а г о е (*аланы Живота бла танышдырады*): Бу бийче Сойкады, бу уа аны эри.

Ж и в о т а: Игиди, аламат!

С о й к а: Бизни санга жюйюсхан Благое чакъыргъан эди.

Ж и в о т а: Хау, сизни хапарыгъызны манга ол айтханды. Бу тукъум ишледе уллу сынауугъуз болгъанын да эшитгенме.

С о й к а: Айхай да, санга болушургъа да хазырбыз. Мен да, жюйюсхан Сима да бу зат бла эртгеден кюрешебиз.

Ж и в о т а: Жюйюсхан Сима дегенинг?

С о й к а: Мени эрим.

Ж и в о т а: Эринге жюйюсхан Сима деб а нек айтаса?

С о й к а: Да, къалай ангылатайым?.. Ол мени эрим да болады, эрим да туююлдо, жашагъан бирге этебиз, алай айырылгъаныбызлы уа – беш жыл болады.

Ж и в о т а: Айырылгъан а нек этгенсиз?

Сойка: Ишибизге таплыкъгъа. Биз сюдде эр бла къатынча арамлыкъ этсек, хайыры аз болады. Ол келишип этилген арамлыкъгъа саналады,

былай а – биз энчи-энчи арамла болуп сюелебиз. Бу – Сима Ячменич, мен а – Сойка Пурич. Ол себепден, мен мынга «жюйюсхан Сима», бу уа манга «бийче Сойка» деп селешибиз.

Ж и в о т а: Сора арамлыкъ этиу – ол сизни ишигизди?

С о й к а: Хау, алай жаланда айырылыу, неках бузуу деген затны юсюнде.

Ж и в о т а: Аллай ишле уа кепмюдюле?

С о й к а: Да, хау, бош а турмайбыз. Бюгюнлюкде политика, футбол, айырылыу мода болуп кьалгъанды. Шендюгю жамауатны кьайгъысы жаланда ол загладыла. Жаш адамла неках этедиле да, эки-юч ай жашап, бири биринден эригип, айырылып кетедиле. Арамсыз а кьалай айырыллыкъса?

Ж и в о т а: Ахча уа иги тюшемиди?

С о й к а: Аллахха шукур, ач болмайбыз. Хакъыбыз ишни кьыйынлыгына кьереди. «Ол затны, бу затны эшитгенбиз» деген ючюн бир багъа, «ол затны, бу затны кьргенбиз» деген ючюн – башха, «юслерине чыгышп...»

Ж и в о т а: Ол затны, бу затны...

Сойка: Ол затны, бу затны угъай, былай да былай, былай да былай.

Ж и в о т а: Былай да былай, былай да былай?

С о й к а: Хау, ёзге уа!

Ж и в о т а: Баям, ол бек багъалысы болур.

С о й к а: Угъай, бек багъалысы – жалгъан антды.

Ж и в о т а: Сиз аныдамы этесиз?

С о й к а: Керек болса.

Ж и в о т а: Да, ол гюняхды да!

С о й к а: Башха ишлени юсюнде – гюняхды, айырылыуну юсюнде уа – угъай. Былайда, жалгъан ант эте туруп, сен жаланда бирини аллында гюняхлы боласа, экинчисини аллында уа – сууаплы, алай бла экисине да бир биринден азат болургъа болушаса.

Ж и в о т а: Эй, Благое, ма иш десенг!

С о й к а: Бир финансист чыгып кьалып, иги телесе уа, биз аллай затла этебиз!

Ж и в о т а: Кьаллай?

С о й к а: Юлгюге, адамны сёзюн этиу неда аман хапарын чыгъаруу. Биреу кьатынындан айырылыргъа сюеди, сылтау а табалмайды. Сора ол бизге келеди да, беш жюз неда минг динаргъа юсюнде болмагъан бир кьужур иш кьуратады.

Ж и в о т а: Мен а ол тукъум затла хакъсыз этилген суна эдим.

С о й к а: Да, хау, этилген а этедиле, алай аллай хапарла шыбырдап айтыладыла, некахны бузар ючюн а уллу айтыргъа керекди, кычырып. Аны уа багъасы барды.

Ж и в о т а: Баям, сиз ишигизни уста билген адамласыз. Манга уа кьалай болушургъа дейсиз?

С о й к а: Кьалай суйсенг да. Сен айтдын, биз этдик.

Ж и в о т а: Благое, планынгы былагъа бир ангылатчы.

Б л а г о е: Иш былайды: жюйюсхан Живоганы келини эрини намысы бла ойнайды дейик.

С о й к а: Бир соруучукъ. Ол тиширыу былай немерекмиди...

Б л а г о е: Ким билсин? Тиширыуду!

С о й к а: Да, былай кёзюн аз-маз сюзгенликге, ол – тиширыугъа та-
бийгъат берген затды. Анда-мында уа болуучумуду, тенг кызылары, кими,
неси барды?

Б л а г о е: Кёп болмай келгени себепли, алыкъа ары-бери да чыкъма-
гъанды, алай бусагъатлада бир жаш кирирге боллукъду да, аны кёргенлей,
бу кесин ол жашны къучагъына атарыкъды.

С о й к а: Анга таукелмисе?

Б л а г о е: Къучакълашмай къаллыкъ тюйюлдюле. Ол кезиучюкде
аланы эки адам кёрсе уа – иш битди!

С о й к а: Баям... Ийнанырча тюйюлдю, алай, жукъ кёрмесек да, ара-
мыкъ этерге хазырбыз.

Ж и в о т а: Угъай, мен сиз аланы кёрсегиз сюеме.

С о й к а: Э, суйсенг суй, алай андан хайыр боллукъ тюйюлдю – бизни
къатыбызда ала къалай уппа-чуппа этерикдиле?

Ж и в о т а: Нек этмей эдиле? Этсинле уппа-чуппа!

Б л а г о е: Неден да игиси, сиз ма ол отоуда бугъуп, ала къучакълаш-
ханлай, чартлап чыкъсагъыз боллукъду!

С о й к а (*сагъыш эте*): Ахшы, ахшы!.. Алай чыгъар заманыбызны уа
биз къалай билликбиз?

Ж и в о т а: Сиз ачхыч орундан къарап турургъа керексиз.

С о й к а: Угъай, андан эсе бизге биреу белги берсин.

Ж и в о т а: Аны Благое этер.

Б л а г о е: Не билги?

С о й к а: Бек тынчы – бир затны жерге тюшюрсенг боллукъду. (*Тё-
герегине къарап.*) Ма, бу жайгычны окъуна. (*Столдан жайгычны алып
жерге атады.*) Иги эшитилликди.

Ж и в о т а: Не дейсе, Благое?

Б л а г о е: Ол тапды.

Ж и в о т а: Жюйюсхан Сима уа?

С и м а: Кечгинлик, алай тыш адамла болгъан жерде жаланда мени
юй бийчем сёлешичюдю.

С о й к а: Да, хау, муну аузун тыймасанг... Жаншакъды да, ишни
бузуп къоюучуду. Арамлыкъ этерге барса да, айтырын жазып береме да,
кёлюнден билдирип, алай элтеме!

Ж и в о т а: Ахшы, къалай да болсун, ашыгъыу керекди, ол жаш келип
къалыргъа боллукъду.

Б л а г о е: Келигиз бери, бу отоугъа ётногюз! (*Аланы онг жанында
отоугъа ашырып, ызына терк къайтады.*)

XIII

Живота, Благое.

Ж и в о т а: Не жаншакъды ол къатын!..

Б л а г о е: Да, иши ол болса, жаншамай не этсин.

Ж и в о т а: Бизден а не аллыкъ болур?

Б л а г о е: Аузуз айтханны берибиз. Прейскурантына кёре.

Ж и в о т а: Былайдан тап кьутулсакъ, ёкюлюбюзге тарыгъыу кьагъыт жаздыра барлыкъма.

Б л а г о е: Милорад а кьол салырмы?

Ж и в о т а: Прейскурантына кёре, аны да барды да прейскуранты. Бир лекция ючюн он минг динар; некаяхын бузар кьагъытха кьол салгъаны ючюн не айтырыгъын а кёрюбюз.

XIV

Ала, Марица, бийче Драга.

М а р а (*эшик юсюнде кёрюнеди.*). Живота, сенми келесе, огъесе олму чыкъсын?

Ж и в о т а: Бусагъат, бусагъат келеме!

Мара кетеди.

(*Кетеме деп, дагъыда тохтайды.*) Муну бла кесими къалай тутаргъа да билмейме.

Б л а г о е: Не къадар да сууукъ сёлеш.

Ж и в о т а (*кетип бара, ызына бурулуп*): Сен а ол жайгъычны тюшюрюрге унутма. (*Кетеди.*)

Благое, барып, жайгъычны узалып жетерча салады.

Д р а г а (*киреди*): Кюн ахшы болсун!

Б л а г о е: О, кьайын кьызыбыз. Ахшылыкъ кёр! Кел!

Д р а г а: Тюбегенибиз иги болду. Мени санга бир сорлугъум бар эди.

Б л а г о е: Нени юсюнден?

Д р а г а: Лекцияда алай халек жангылырча, ол жаш докторгъа не болуп кьалгъан эди?

Б л а г о е: Жангылгъан эди деп, мен айталлыкъ туююлме, алай...

Д р а г а: Не «алай»? Асыры кюлгенден, халкъ киндиксиз бола эди да!

Б л а г о е: Халкъмы дейсе! Халкъ кюлген да этер, жилигъан да этер.

Мен иги таныгъан профессорла бла алимле уа лекция бийик илму даражада болгъанын, тамашагъа кьалып, бир аууздан айтадыла!

Д р а г а: Мен илмуну эниш этерге суюмейме, алай, къарындашым, ол не тукъум илму эди! Асыры абызырагъандан, жангыл да жангыл, жангыл да жангыл, жангылдан айтып башлагъаны уа бютюнда фыттыр.

Б л а г о е: Анда терслик жокъду, бизбиз терс.

Д р а г а: Къарындашым, биз а нек?

Б л а г о е: Биз терсбиз, бютюнда бег а – сен! Темир жолла министрни кьызы анда болгъанын сен анга нек айтхан эдинг? «Аллай лекциягъа бар министрлени кьызлары келип кьалыргъа да болур эдиле», – дерсе, ол алайды. Болсада жойюсхан министрни къатыны бла кьызы, биринчи тизгинде олтуруп, мынга битип тура эдиле. Жаш бек тап башлагъан эди, алай кьызыны кёзлерин кёргенлей, не эсе да бир затла, бир затла сезип... не билейим, не дейдиле, кьысхасы, бир зат а сезген эди...

Д р а г а: Сен аны анстан айтаса.

Б л а г о е: Сора, жюреги терк-терк уруп, кёзю-башы тегерек айланды да кетди.

Д р а г а: Кьызы жаратханданмы?

Б л а г о е: Соргъан этесе! Аны кѳргенлей, ауузу ачылып, алай жангылып башлагъан эди!.. Кѳзю къарангы этип, харфла да, тойгъа чыкыгъан кызылача, тепсеп... «Ц» харф «ф»-гъа, «ф» харф «ц»-гъа ушап, «у» – «р»-гъа, «ш» да – «а»-гъа... Аллаи кезиуде уа ол угъай, университетни ректору окъуна жангылыр эди!

Д р а г а: Болур, болур. Алай былайда бир башха зат да барды, андан да аман.

Б л а г о е: Не зат?

Д р а г а: Бу иште башыбыз айыпха кълмазча, мен сенден жаланда керти сѳзюнгю излейме.

Б л а г о е: Да керти сѳз излей эсенг, менден сора кимге ышанырыкъса?! Сора уа?

Д р а г а: Сора уа не?! Адамла аяусуздан шыбырдашадыла. Шыбырдап айтылгъан хапар не болгъанын а сен билемисе?

Б л а г о е: Нени юсюнден шыбырдайдыла да была?

Д р а г а: Да, жаш доктор Цвийович юйдегилиди дейдиле.

Б л а г о е: Хоу бирда! Къурашдырып айтаса!

Д р а г а: Ийнан анга, шыбырдашадыла!

Б л а г о е: Ол керти болса, шыбырдаша турмай, ачыкъ айтырыкъ эдиле. Суймеклик окъуна жашырын болмайды, къатын алгъан а... Кесинг ойла!

Д р а г а: Сора къайдан чыкыды бу хапар?

Б л а г о е: Анга интрига дейдиле! Жалгъан хапар! Министр кызыны заманы озуп баргъанын эшитгендиле да, чырмар ючюн...

Д р а г а: Эй, Благое, ол керти эсе, мени министрни юйюнден сюрюп чыгъарыкълары бошду, тутуп, тюрмеге тыгъарыкъдыла.

Б л а г о е: Къой, къой, сен а! Юйдегили жашха кызы къарай биз къалай чыгъар эдик?

Д р а г а: Да сора бу аман хапарны жайгъан кимди?

Б л а г о е: Къалай ким?! Сѳзчуле! Жаш ариу жаш болса, кылыгы да ариу, уллу алим, диплому, тамблагы кюню алапат, миллионерни уланы. Анга келишген кызы къайда? Келечиле Животаны тѳгерегине къалай басынып тургъанларын сен билемисе? Башын суугъа атарыкъ окъуна этгендиле. Кѳп болмай бийче Вида... таныймыса аны?

Д р а г а: Таныймайма.

Б л а г о е: Мен да таныймайма. Да ма ол бийче Вида келечилик айта келгенди, бир бек бай асаба кызыдан: юйю, эки юйю, юч юйю болгъан, жюзюм бахчасы, эки жюзюм бахчасы, юч жюзюм бахчасы!.. Ахчасы уа, ахчасы! Жыгъыт, ипотека банкда! Алай, ол келечи къатын, къаты болуп, ырбынга тыйып тохтагъанда, Живота анга: «Жаным-кѳзюм, ол сен айтхан кызыны неси да бек алапатды, алай мени жашымы белгили ангажементлери барды», – деп къойгъанды.

Д р а г а: Не ангажементледиле ала?

Б л а г о е: Да, ол санга буюргъан. «Неда темир жолла министрни кызыы неда бири да угъай! Финансла министрни къой, ич ишле министр окъуна керекмейди!» – дегенди.

Д р а г а: Да, хау, бирсилени километрлери болмаса.

Б л а г о е: «Мени жашымы белгили ангажементлери барды», – деп, Животаны бийче Видагъа айтханы алай эди. Ол а, муну жашы юйдегилиди да битеу ангажементлери да анданды деп суннганды. Сора уа сёзюн этди да башлады.

Д р а г а: Тилейме, керти айт, ала бары да бош хапарладыла да?!

Б л а г о е: Сюе эсенг, Инжил бла окъуна ант эттейим.

XV

Ала, Велимир.

В е л и м и р (*орамдан киреди*): Кюн ахшы болсун! Клараны келгени кертимиди?

Б л а г о е: Кертиди.

В е л и м и р: Сабий да?

Б л а г о е: Хау!

В е л и м и р (*сол жанында эшикге атлай*): Къайдады?

Б л а г о е: Манга, сен келсенг, мени бери чакъырырса деген эди. (*Ары таба атлан, симсиреп тохтайды; Драгагъа.*) Сен а кетмеймисе?

Д р а г а: Да, жюйюсхан Животагъа тубемей мен къалай кетерикме?

Б л а г о е: Анга тубеп не этесе? Мен кесим айтырма.

Д р а г а: Айтырса, алай кесинг сёлешген башхады.

Б л а г о е: Ангылайма, болса да...

В е л и м и р (*тёзюмю къуруй*): Жюйюсхан Благое, тилейме...

Б л а г о е (*элгенип*): А, хау... (*Кетеди.*)

XVI

Ала, Клара, Благое.

Д р а г а: Жюйюсхан, сен бек тёзюмсюзсе.

В е л и м и р: Айхай да, тёзюмсюзме, кёремисе сен аны, хапаргъа кызып... (*Ол кезиучюкде Благое бла Клараны киргенлерин эслейди.*) Клара!

К л а р а: Милорад!.. (*Кеслерин бири бирине атып, къучакълашадыла.*)

Благое жетип, стол юсюнде жайгъычны, сермеп, юй тубюне атады.

XVII

Ала, Сойка, Сима.

С о й к а (*олсагъатлай, сызылып, отодан чыгъады, ызындан – эри*): Ай! Ай! Ай! Ай!

С и м а: Пай! Пай! Пай! Пай!

С о й к а: Халкъ кёре тургъанлай, биреуню къатынын уппа этип!

С и м а: Къаугъа!

В е л и м и р (аланы эслеп, артха тура): Сиз кимсиз?

С о й к а: Мен акъыл этгенден, энди сен бизни иги таныргъа тюшерик болурса!

В е л и м и р: Жюйюсхан Благое?..

Б л а г о е: Мен быланы танымайма!

В е л и м и р: Ким болгъаныгъызны айтыгъыз?!

С о й к а: Шёндю биз сен халкъ аллында биреуню къатынын уппачуппа эте тургъанынгы кёрген шагъатлабыз – арамла! (*Бийче Драгагъа.*) Сен да кёргенсе, алайды да?!

Д р а г а: Да, къалай кёрмегин?

С о й к а (*Благоеге*): Жюйюсхан, сен да?

Б л а г о е: Э, да, кёргенме, кёрмегенме деп айталмам.

С о й к а: Тёрт арам – тамамды, артыгыъы бла окъуна.

В е л и м и р (*ачыу тийип*): Бийче, сен мардадан асыры бек озаса!

С о й к а: Алаймыды? Жюйюсхан Сима, аны да жазып къой!

В е л и м и р (*къаны бузулуп*): Жазыгыъыз, алай биреуню юйюнде кесигизни къылыксыз жүрютгенигизни да къошугъуз! Жюйюсхан Благое, быланы мындан сюрюп чыгъарыргъа эркин эт!

С о й к а: Охо!

С и м а: Охо!

Б л а г о е (*абызырагъан халда*): Бу юйню иеси мен тьююлме.

В е л и м и р (*эшик таба жанлап къычырады*): Жюйюсхан Живота, Жюйюсхан Живота!..

XVIII

Ала, Живота, Славка, Мара, Милорад, Пепик.

Живота, Славка, Мара, Милорад, Пепик киредиле.

Б а р ы д а: Я Аллах, не этесиз? Не болгъанды?

Ж и в о т а: Кимди къычыргъан?

С о й к а: Бу жюйюсхан бизни сени юйюнгден бийары къыстаргъа айтады!

В е л и м и р (*Пепикни кёрюп, ийилип къучакълайды*): Пепик!

Клара Славканы къатына барып, бир затла ангылтады.

Ж и в о т а: Къалай сизни къыстаргъа? Къалай бийары? Не ючюн деп?

С о й к а: Биз бери Пуанкара орамда сатылгъан юйню юсюнден сёлеширге келген эдик. Сен а, ишинг кеп эди да, бизге бу отоуда олтура туругъуз деп чыкъгъан эдинг. Сакълай кетип, къайтхан болмазмыса деген акъылда эшикни жепи этип къарасакъ, аллайны кёрюрге тангсыннганыбыз да жокъ эди – бир осал, къаугъа ишни арамлары болдукъ да къалдыкъ. (*Клараны кёргозтюп.*) Бу сени келинингди да?

Ж и в о т а (*уятлы бола*): Да, хау, былай дегенде уа – хау.

Д р а г а (*ол кезиуде отоуну теренинде Живота эслемеген жерде сюелип тура эди да, элгенип*): Къалай? (*Жууукълашады.*)

С о й к а: Э... сора сени келининг ма бу жюйюсханны къучагына къысылып тургъанын кёрдюк да къойдукъ.

Ж и в о т а: Ах, ол уятсызлыкъды, саякълыкъ! Мени юйюмю, мени атымы алай сыйсыз этип! Налат! Мени келиним башха киши бла уппачуппа этгенди! Тилейме, мени арамларым болугъуз!

В е л и м и р (*жукъ ангылаялмай, Марагъа да, бирсилеге да*): Ий, маржа, неди бу иш?

Д р а г а (*Животагъа жанлап*): Ол кезиуде мен да былайда эдим. Мени да арамгъа тутаргъа боллукъса.

Ж и в о т а (*аны кёрюп, уяты тутуп, артха туракълайды*): Сен... мында санга не керекди?

Д р а г а: Кесим барып билейим, деп келген эдим! Ма санга къаугъа! Сора сени жашынг керти да юйдегилиди?!

Ж и в о т а (тунтуюп): Угъай, ол юйдегили туююлдю!

Д р а г а: Сен а, жюйюсхан Благое, бир минут алгъа манга Инжил бла ант эте эдинг!

Б л а г о е: Мен а къайдан билейим...

Д р а г а: Бу ишигизни хыйсабы неди, жюйюсхан Живота?

Ж и в о т а: Жукъ да угъай, кесинг да кёрюрге, былайда бир тюрлю бир хыйсап жокъду!

Д р а г а: Бедишлик!.. Сен бизни хыликкя этесе? Ахшы! Алай мени бла, министр бла да былай ойнагъанынг жууапсыз къаллыкъ туююлдю!

Ж и в о т а: Бийче Драга, тохта, сабыр бол! Благое, сен ангылатчы!

В е л и м и р: Мен кесим ангылатайым!

Ж и в о т а: Сен а тынып тур! Мени юйюмю сыйын теплеп, бир насыплы юйюрню бузуп, сора энди уа ангылатхан этерик эдинг!

М а р а: Живота, тохта!

Ж и в о т а: Тын ары!

Д р а г а: Жашынг а – къатыны алдагъан эр, дагъыда бу къаугъалыкъ ишге сабыр къарап турады!

М и л о р а д (*кюле-кюле, инбашларын жыйырады*): Да, былайда мен жарсырча не барды да?

Ж и в о т а: Анга мен жарсыйма! (*Сойкагъа*.) Бийче Сойка, арамлагъача, мен сизге ышанама. (*Драгагъа*.) Сен а, ахырысы-къысхасы, мени жашым юйдегили болмагъанына тюшонюрге.

С о й к а: Къалай юйдегили болмагъанына?

Ж и в о т а: Юйдегилиди! Жангылтмагъыз мени, сизге юйдегилиди, ма бу тиширыугъа уа – угъай.

Д р а г а: Къалай? Эшитдигизми! Сейир-тамаша!

К л а р а (*амалы кзуруп, Славкагъа*): Тилейме, айт, быланы этгенлери неди?

С л а в к а: Сабыр бол, кёрюрбюз!

Д р а г а: Жюйюсхан министрге мен не айтырма?

В е л и м и р: Мен былайда не болгъанын айтыгъыз деп тилейме.

С о й к а: Мен да...

Ж и в о т а (*абызырап, бу айыплы болумдан къалай къутулургъа билмей*): Бир тохтагъыз, маржа! Тёгерекден чабып! Барынгдан да тилейме, барынгдан да... Тыныгъыз! Хар затны да ангылатайым. Иш былайды... (*Благоеге*.) Сен а... не аралып турса бери, ауузунгу жырып, бир зат айтсанг а!

Б л а г о е: Да мен а къайдан билейим?

Ж и в о т а: Билмей эсенг, нек деп сугъуласа? Мен кесим ангылатырма, сен а къошулма, тынгылап тур!.. Не айтырыкъ эдим?.. (*Сойкагъа*.) Сиз Пуанкара орамда сатылгъан юйню юсюнден селеширге келген эдигиз. Алапат юйдю, кирген жери эркин, юч отоууну паркети, таш печьлери, шапала отоуу, ашханасы, быстыр жуугъан бёлюмю, къалгъаны да...

В е л и м и р: Жюйюсхан Живота, биз санга башха зат соргъан эдик.

Ж и в о т а: Сен а манга не зат сорлукъ эдинг? Мени жипиге тархан да – ол, соруу этген да – ол?!

Д р а г а: Мен соргъан эдим санга, бир башха затны юсюнден...

Ж и в о т а: Санга уа жууабым хазырды: жюйюсхан министрге барсанг, менден кызыуу салам айтырса! Мен аны мардасыз багъалы кѳргеними, хурмет этгеними да билдирирсе!

Д р а г а: Да, аны санга ким сорады? Сен манга мен аны соруууна не жууап этеригими айт!

Ж и в о т а: Анга алай айт... алай айт анга... Благое, анга не айтай-ыккъ?..

XIX

Ала, бийче Протич, бийче Спасоевич, эки жашчыкъ бла эки кызычыкъ, устаз тиширыу.

Тѳрт сабий – эки кызычыкъ бла эки жашчыкъ, кызычыкъладан бирини кѳолунда гюллери.

Ж и в о т а (*башындан тутуп*): А! Тогъузунчу номерли Сабийле кѳонушу!.. Энди сиз жетмей тура эдигиз былайда!..

Т и ш и р ы у л а: Биз сабийле бла бери оноучу Советни да, ѳксюзлени да атындан жюйюсхан доктор Цвийовични кѳонушубузгъа болушур ючюн окъугъан лекциясы ючюн ыразылыкъ айтыргъа келгенбиз.

Ж и в о т а: Сау болугъуз, сау болугъуз.

М и л о р а д (*жастыккъгъа узалады, алай Славка аны кѳолундан туттады*): Чырмама! Ургъан этерикме!

С л а в к а: Аллах ючюн, кѳой!

У с т а з т и ш и р ы у (*гюллери болгъан кызычыкъны алгъа чыгъара*): Бар да, айт!..

К ы з ч ы к ы (*тилек этген шекелде туруп, айтып баилайды*): Сизни бийик шыйыхлыгъыгъыз!

Ж и в о т а: Бийик шыйыхлыгъыгъыз? Благое, санга айта болур дейме!

М и л о р а д (*Славкагъа*): Ий кѳолуму, урма кѳой!

У с т а з т и ш и р ы у: Ах, кечерсиз, сабий, жангылып, махкемебизни ачхан архимандритге салам-келамын айта турады. (*Кызычыкъгъа.*) Жанчыгъым, ол бирсин айт!

Г ю л л е р и б о л г ы а н к ы з ч ы к ы:

Махтаулу жюйюсхан алим,

Огъурлу ишлеригиз ючюн

Тогъузунчу номерли кѳонушну атындан

Бу гюллени да, бизни кѳууанчыбызны да,

Ыразылыгъыбызны белгисинча, ал...

У с т а з т и ш и р ы у: Бу назмуну бийче Протич этгенди.

П р о т и ч: Хау, мен.

М и л о р а д: Бек аламат назмуду.

У с т а з т и ш и р ы у (*кызычыкъны Милорад таба тебиндире*): Элт да, гюллени жюйюсханнга бер.

Д р а г а: Андан эсе, мынга дурус тѳойюлмюдю? (*Клараны кѳргюзтеди.*) Жюйюсхан доктор юйдегилиди.

Т и ш и р ы у л а: Кыалай юйдегили?

Д р а г а: Хау, юйдегилиди, алай тѳойюлмюдю, жюйюсхан Живота?

Ж и в о т а: Сен мени ажашдырыргъа нек кюрешесе, аны айтыр кереги жокъду.

Д р а г а: Юйдегилиди дейдиле! (*Сойкагъа.*) Бийче, алайды да?

С о й к а: Айхай да, юйдегилиди!

С п а с о е в и ч: Энди ол а не хапарды?! Биз жюйюсханны къатын алмагъан жаш сунуп, жюзден артыкъ билет сатханбыз!

П р о т и ч: Жюйюсхан Цвийович, сен аны бизге нек айтмагъан эдинг?

М и л о р а д (*Славкагъа*): Ий мени, жетдирмей къоярыкъ тюйюлме! *Славка иймейди.*

Т и ш и р ы у л а (*Животагъа*): Биз бир жары да сугъулмайбыз, алай иш ачыкъ болса игиди...

Ж и в о т а: Эй, къонушчула, сиз тынамысыз, тынмаймысыз?! Къоюгъуз мени жеримде!

Т и ш и р ы у л а: Жюйюсхан, биз тиширыулабыз!

Ж и в о т а: Тиширыула эсегиз, тынгылагъыз да туругъуз! (*Кеси чачын тарта.*) О, сыйы болгъан Аллах! Бу барып тохтагъан телиле юйюдю! Не араласыз манга?.. Байлагъыз мени... Байлагъыз!.. Башым къатышханды, болгъан тегерек-баш айланады!

Ала, Райсер.

Р а й с е р (*Марица кийиреди*): Кюн ахшы болсун!

Ж и в о т а: Сау кел!..

Р а й с е р (*Благоени къатына жанлап*): Жюйюсхан, мен санга айтайым деп келгенме...

Ж и в о т а (*Райсерге*): Э, жюйюсхан, сен бу Белград тюбюнде не заманга дери айланырыкъса? Афиныге бара ушай эдинг да, нек кетмейсе?..

Р а й с е р (*ёнкелейди*): Битте...

М а р а: Ж и в о т а!..

Ж и в о т а: Пепик, мискин Пепик, мени юйюмде не этгенинги энди кеси кезюнг бла кёрдюнгмю?

Жабыу.

ТЁРТЮНЧЮ БЁЛЮМЮ.

Биринчи бёлюмюнде болгъан отоу.

I

Марица, Велимир.

Марица сол жанында эшикден чыгъып, жайгъыч бла сют шеша, дагъыда башха сауутла келтиреди.

В е л и м и р (*ол кезиуде ортада эшик бла киреди*): Марица, сен башынданмы келесе?

М а р и ц а: Хау, сабийге сют элтген эдим.

В е л и м и р: Мени къатыным а андамыды?

М а р и ц а: Жюйюсхан Милорадны къатынымы дейсе?

В е л и м и р: Башхалыгъы жокъду. Андамыды?

М а р и ц а: Андады, Славка бийче бла. Кечгинлик бер, алай мен аны кимни къатыны болгъанын бир да ангылаялмайма.

В е л и м и р: Славка бийчени бери чакъырсанг эди.

М а р и ц а: Жангыз анымы?

В е л и м и р: Жангыз да аны. Алай, мен излегеними уа айтма. Бир жүйюсхан де да кьой.

М а р и ц а: Болсун! (*Жайгъычны столгъа салып, отоугъа кетеди.*)

II

Марица, Велимир, Славка.

М а р и ц а (*бизадан къайтып, жайгъычны алады*): Бусагъат келеди.

В е л и м и р: Сау бол, Марица!

Марица теренде эшик бла чыгъады.

С л а в к а (*отоугъа кирип, сейирге къалады*): Охо да, сенмисе?

В е л и м и р: Къыйнагъаным ючюн чамланма, алай...

С л а в к а: Хоу бирда! Нек? Ёрге чыгъаргъа сүймеймисе? Клара да, сабий да андадыла.

В е л и м и р: Угъай, мен сени бла сёлеширге сые эдим.

С л а в к а: Сен андан бугъупму айланаса?

В е л и м и р: Да, бу ишледен сора... Бери келгенли, Клараны кюню жокъду. Ол мында не болгъанын ангылагъан да этмейди. Былайды деп айтхан а жокъ...

С л а в к а: Да ол затны сен кесинг этерге керек түйюлмю эдинг.

В е л и м и р: Хау, сен тюзсе... Алай аны анга къалай ангылатыргъа билмейме, билмейме. Айтайым десем, кеси кесими да терслерге тюшерикме.

С л а в к а: Анга уа сени кишилигинг жетмейди!

В е л и м и р: Угъай, алай сен манга болушсанг эди...

С л а в к а: Не бла болушаллыкъма мен а?

В е л и м и р: Хар затны анга тюз да болгъаныча айт, мени уа ариулап кюрешме.

С л а в к а: Баям, сен кесинг айтсанг тап болур эди. Мен алай сунама.

В е л и м и р: Билемисе, кеси кесин терслеген къалай эсе да бир учуз кёрюнеди, башха адамны терслегенин кётюрген тынчыракъды.

С л а в к а: Да, не айтып терслерикме мен сени?

В е л и м и р: Не сүйсенг да айт, мени арталлыда аяма.

С л а в к а: Клараны сенден кёлю чыгъар деб а къоркъмаймыса?

В е л и м и р: Аны кёлю менден алай, алай да чыгъарыкъды.

С л а в к а: Жюрегим сүйюп эталлыкъ зат түйюлдю, алай... керек эсе... Мен ол тиширыугъа эриген этеме.

В е л и м и р: Ыразы этдинг, сау бол. Энди мен, былайда турмай, кете барсам, тюз болур.

С л а в к а: Ахшы, алай артда уа келирсе, ансы сен андан бугъуп айланганча кёрюнюрюкдю.

В е л и м и р: Охо, арддаракъ келирме. Сау бол, бек сау бол! (*Кетеди.*)

III

Славка, Клара.

С л а в к а (*сол жанында эшикге жанлап*): Клара, бийче Клара, бери бир келсе эдинг!

К л а р а (*киреди*): Чакъыргъанмы эте эдинг?

С л а в к а: Хау, санга энчи сёзюм бар эди. Анам бла Пепик андадыла, былайда уа бизге чырмарыкъ жокъ. Олтурайыкъ да, сёлешейик...

К л а р а (*Славканы къучакълан*): Башым бир бек ауруйду. Мени эрим къайдады? Нек эсе да, тюненели бери менден къачып айланады.

С л а в к а: Угъай, ол сени кёрюрге суюди, алай аны да иши хоча туююлдю.

К л а р а: Аны уа нек?

С л а в к а: Манга иги тынгыласанг, хар нени да ангыларыкъса. (*Со-луу алып.*) Милорад Цвийович деп бу юйде жаланда мени къарындашыма айтадыла. Милорад – халалжюрек жашды, алай окъургъа уа бир заманда да суюмгенди. Мени атам а – жашым бийик билим да, доктор диплом да алыргъа керекди деп тохтагъанды. Милорад гимназияны аманны кебинден бошагъан эди. Ол заманда атабыз мени къарындашымы къагъытлары бла Фрейбургга бир жарлы, алай а хунерли жашны иеди, ол андан окъуп, доктор диплом алып къайтырча. Энди ангыладынгмы?

К л а р а (*эс буруп тынгылайды да, хар затха да тюшюнеди; кёлю бузулуп, ёрге турады, алай жукъ айтыр къарыуу болмай, Славканы кёзюне жютю къарай келип, ахырында шыбырдап айтады*): Сора ол...

С л а в к а: Жанынг къыйналмасын, сёзюмю ахырына дери тынгыла.

К л а р а (*уллу къычырып*): Энди уа не, не? Мени эрим мени башха адамны къагъытлары бла алгъанды! Мен аны некаяхлы къатыны туююлме! Ол неди? Алдатханма кесими, алдатханма! (*Диваннга чёгюп жилайды, ызы бла башын кётюреди.*)

С л а в к а: Бийче, тилейме, кесинги алай бошлама.

К л а р а: Мен бедиш фитнаны къурманыма!

С л а в к а: Бийче, бу фитнес туююлдю!

К л а р а: Баям, сизде болмаз. Бизде уа, саулай дуняда да аны аты фитнес, алдауду, къауагъа! Ол жюйюсхан а – аты неди ол жюйюсханны?

С л а в к а: Велимир.

К л а р а: Ол жюйюсхан Велимир а – фитнес бийи.

С л а в к а: Угъай, ол фитнес туююлдю!

К л а р а: Къалай?

С л а в к а (*къаты болуп*): Хыйлачы да туююлдю!

К л а р а: Башха адамны аты бла некаях этгенге сизде не айтадыла?

С л а в к а: Жюйюсхан Велимир сени алдамагъанды. Нафсы хорлагъан кезиучюкде гюняхлы болгъан эсе да... Сен кеси женгилбашлыгъынгы хатасындан айыплы бола тургъан жерингде ол сени намысынгы сакъларгъа кюренгенди. Аллаи адамны уа хыйласы болур амалы жокъду!

К л а р а: Алай эсе да, ол анга жакъ басарча сылтау туююлдю! Ол бир деп бир ётюрюкден артха турмагъанды, кесин бир бай адамланы жашы сундургъанды.

С л а в к а: Да, муну атасы-анасы бай, жарлы эселе да, башхасы неди?

К л а р а: Мен бай ата-ананы жашы бла некаях этген эдим!

С л а в к а: Ийнан анга, бийче, мен а санга бу атламынгы суюмеклик этдирген сунуп тура эдим.

К л а р а: Хау, айхай да, суймеклик. Алай суймеклик бизде – хакъ кертиди, сизде уа – кезге кёрюннген келеккеди, назму! Суймеклик – ол биринчи кере этген уппанг туйюлдо, суймеклик – ёмюрден ахыргъа бирге болууду.

С л а в к а: Бийче, суймеклик бизде, сизде да бир кибикди.

К л а р а: Угъай, жарлыла неяхы – ол мискинле неяхыды. Аны манга ётюрюк айтыр иши жокъ эди! Мен эрге хыйлачыгъа чыкъгъанма. (*Шашхын бола.*) Мени неяхым ётюрюкчю бла этилгенди! Фитначы бла!

С л а в к а: Алай, бийче!..

К л а р а: Ах, юйсюз-кюнсюз а! Хауле! Мени эшигим жабылгъанды!..

С л а в к а: Бийче, сени андан кёлюнг алай къачмасын. Велимир жарлыды, алай жарлылыкъны, къыйынлыкъны да кётюре билген жашды, акъылы, къарыуу да болгъан. Ол тырман угъай, сый-намыс тийишлиди, аны жүреги тазады, сабий жүрегича таза.

К л а р а (*Славкагъа тынгылай, ол сёзюню экинчи кесегин кёлю кётюрюлюп, Велимирни юсюнден иги да тангкёрдюлеп айтханы себебли, хакъ-кертиге тюшюннген адамча, кёзлерин улуу ачады*). Сен аны суйген этесе?!.

С л а в к а (*аманлыкъ эте тургъан жеринде тутулгъан адамча, элгенип*): Ол ётюрюкдю!

К л а р а (*оюмун бир ишексиз бегите*): Суйген этесе сен аны! (*Славка, тынгылау ийип, башын энишеге этип, угъай деген магъанада къол булгъайды.*) Сюесе... Сёзюбюзню да андан башларгъа керек эдик. Не тюпсюз бугъей барды мени аллымда. Мен сени атанга да чырмау болама, къарындашынга да, сени насыбынга да!

С л а в к а (*жиляйды*): Мен санга аллай зат айтмагъанма. (*Жилягъанын кёймай, диванны бир жанына бауурланады*).

К л а р а: Мени сабийим а? Мени сабийим?.. (*Диванны бирси жанына бауурланып, сарнап башлайды.*)

IV

Ала, Живота.

Ж и в о т а (*аланы алай кёрюп, тюрслеп къарайды*): Сиз сёлешеми турасыз, огъесе?

Славка бла Клара башларын кётюрмейдиле.

Ж и в о т а: Славка, жанчыгъым, кеси отоуунга барып жилячы, мен Кларагъа бир зат айтырыкъ эдим.

Славка, туруп, къол жаулуугъу бла кёзлерин сюрте, чыгъады.

V

Живота, Клара.

Ж и в о т а: Клара, мени санга сёзюм бар эди!

К л а р а (*кесин къолгъа ала, къобады*): Тынгылайма!

Ж и в о т а: Алайды да, Клара, мен санга бир затны англатыргъа керекме. Ахырысы-къысхасы, сен кимни къатыны болгъанынгы билемисе? Баям, сен кесинги эринги къатыны болгъан суна болурса, кертиси уа алай туйюлдо.

К л а р а: Мен аны билеме.

Ж и в о т а: Биле эсенг, ишни тапсызлыгыңын кесинг да кәресе, баям, саякь айланаса деп, сени сюдге не ючюн берирге дегеними да ангылай болурса.

К л а р а: Ангылайма, керек эсе, санга болушхан да этейим.

Ж и в о т а: Кертими? Сау бол! Не бла болушаллыкьса да?

К л а р а: Неках бузуу кьагьытха «эри кетгенден сора Фрейбургда тос тутуп тургьан эди» дегиз да жазыгьыз.

Ж и в о т а: Охо! Ол а бек ахшыды, аламат. Аты уа не эди?

К л а р а: Кимни?

Ж и в о т а: Кьалай кимни? Тосунгу!

К л а р а: Аллай загьым жокь эди, алай сизге керек эсе... Сюйгенигизни жазыгьыз. Бир тосу, эки, юч...

Ж и в о т а: Жокь эди... алай болса уа, аты не болур эди?

К л а р а: Э... Башхалыгьы жокьду, сёз ючюн, Иоганн Вольфганг Гёте.

Ж и в о т а (*жазады*): Аламат! Бек игиси уа – бирден юч ат айтханынг: бирин унутсанг, экиси кьаллыкьды, экисин унутсанг а, кьалай-алай болса да, бири эсингде кьалыр!.. Мен сени терслерча андан ёзге загьынг жокьмуду? Бир магьаналы зат.

К л а р а: Да, керек эсе, жаз, Фрейбургдан Белградха дери бир бай киши бла келген эди де, жол хакьын да ол тёлеген эди деп кьош.

Ж и в о т а (*кьууанч тыпырлы болун*): Аламат! Аны атына уа не дейик?

К л а р а: Билмейме, манга башха тьойюлдю, сербли, румынлы...

Ж и в о т а: Румынлы дейик... Титулеску, румынлыгьа андан башха не ат айтырыкьса... (*Жазады*.) Сен а артда угьай демезмисе?

К л а р а: Кьоркьма, мындан теркирек кетер ючюн, не айтханынга да хо дерге хазырма.

Ж и в о т а: Сен кетергеми сюесе?

К л а р а: Хау, барынгы да азат этер ючюн. Мен сизге чырмау болгьанымы кёрюп турама.

Ж и в о т а: Сени жанынгдан ол ариу оноуду, бек ариу. Швейцарияны адеп-кьылыкь юйрегиунон мен анстан махтамаучума. Сени юсонгде да мен ма ол затны жаратама!

К л а р а: Тилейме, жюйюсхан, сен мени жаланда тюз ангыла: мен кьолайсызма, мени жол хакьым жокьду. Сен манга болушмазмыса?

Ж и в о т а: Сюйсенг, биринчи класс багьасын да тёлейим, кетеригинги айт ансы.

К л а р а: Сау бол, кетерикме.

Ж и в о т а (*оюм этеди*): Кетериксе... Анда уа не ишлериксе?

К л а р а: Билмейме... Бир иш-зат табарма.

Ж и в о т а: Тапхан да этерсе, алай ары дери уа?

К л а р а: Билмейме...

Ж и в о т а (*сагьышланады*): Эшитемисе, мен санга швейцария адеп-кьылыгыңдан биз да кьуру болмагьаныбызны кёргюзтюрге сюеме. Мен сёзюнде тургьан адамма, алайды да, бир капегинги кем этерик тьойюлме. Сен кьагьыт ийгенинде: «Ай, ол бери келип, манга баш ауруу болмагьа

эди ансы, мен анга жыйырма минг динар окъуна берир эдим», – деген эдим. Алайды да, мен санга ол берирге айтханымы тутдурама.

К л а р а: Сау бол, мен жаланда жол хакъ багъасын тилеген эдим, алай кеси насыбымы бла сабийими къадарын а сатмайма. Мен сени къысмайма!

Ж и в о т а: Аллах сакъласын, аллай затны киши айтмайды. Сен ахча тилейсе, мен а ма, дейме.

К л а р а: Сау бол.

Ж и в о т а: Аха, энди мен, ёкюлге барып, тарыгъыу къагъыт берирге боллукъма да?

К л а р а: Боллукъса.

Ж и в о т а: Ахшы, барайым. Мени сурагъан болса, бираздан келликди дерсе. (*Кетеди.*)

VI

Клара, бийче Протич, бийче Спасоевич. Клара сарнайды.

Т и ш и р ы у л а (*киредиле, бираз мычып, бирден*): Кюн ахшы болсун. Кечгинлик бер, алай биз жюйюсханнга тюберик эдик.

К л а р а: Жаш жюйюсханнга?

Т и ш и р ы у л а: Угъай, къарт.

К л а р а: Тюз бусагъатда чыкъгъанды, бираздан къайтырыкъды.

Т и ш и р ы у л а: Алай эсе, сакълайыкъ.

С п а с о е в и ч: Тюнене мында болгъан къаугъаны бизни жамауат биригиуюбюз кесини кезиуонден алгъа бардыргъан жыйылыуунда сюзгенди.

П р о т и ч: Ол жыйылыуу бизге, барып, кечгинлик алып келигиз деп буюргъанды.

С п а с о е в и ч: Алай болмаса, биз башха тюрлю селеширекбиз.

П р о т и ч: Нек дегенде, бизни сындыргъанлары...

С п а с о е в и ч: ...битеу да биригиуюбюзню, битеу да тогъузунчу номерли Сабийле къонушун сындыргъандан башха туююлдю.

П р о т и ч: Алайды да, бийче, сен ангыларса...

К л а р а (*кесин къоруулай*): Да, мен бир зат да билмейме, не айтханыгъызыны да ангыламайма.

С п а с о е в и ч: Къалай, ол ишле бола тургъанда, мында ушай эдинг да!

К л а р а: Хау, мында эдим, алай ол болгъан ишледен мен бир жукъ да ангыламайма. Тилейме, Цвийовични сакълагъыз да, аны бла селешигиз.

Т и ш и р ы у л а: Аны уа, айхай да, сакъларыкъбыз!

К л а р а: Келигиз сора бери, бу отоугъа ётююз.

Т и ш и р ы у л а: Сау бол. (*Бирден селеше кетедиле.*) Ахырысы-къысхасы, биз бу затланы ачыкъ этмей къоярыкъ туююлбюз.

VII

Клара, Велимир.

В е л и м и р (*киреди, Клараны кёрюп, симсирейди*): Клара? Мындамыса?

К л а р а (*сууукъ, сансыз*): Къарайма да, сен манга былайда жолугъурма деп турмай эдинг.

В е л и м и р: Нек айтаса алай? (*Клара жууап этмейди, бир кесек мычыл, андан ары.*) Турмай эдим, алай санга тюбегениме уа ыразыма. Экибиз да не болумгъа тюшгенибизни мен санга ачыкъ этерге керекме.

К л а р а: Баям, бир иги зат айтырыкъ болурса! Алай сен ол хапарынгы манга тёрт жыл мындан алгъа билдирирге керек эдинг.

В е л и м и р: Ол заманда онг жокъ эди.

К л а р а: Энди уа керекмейди. Мен барын да билеме.

В е л и м и р: Былай болурун да суймей, сени башынгы палахха сукъгъаным ючюн бек жарсыйма... Алай а, Клара, сен анга ийнан, бу иште ачыгъанла экеудюле: бири – сен, бири уа – мен.

К л а р а: Хау, хау, алайды, экибиз да сени фитнангы къурманларыбыз.

В е л и м и р (*жанына тийип, жанып, ёнюн да тюрлендирип*): Угъай, мен сени алдамагъанма, мен кеси кесими алдагъанма.

К л а р а: Баш жулуп кюрешме, ол санга болушурукъ тнойюлдю. Мен сени бир бай адамланы уланлары болгъан сунуп тура эдим.

В е л и м и р: Алай болмагъанымы билгенден сора уа суймеклигингенден кёлюнгмю чыкъды?

К л а р а: Суймеклигимден угъай, мен сени бир заманда да суймегенме.

В е л и м и р: Ачыкъ айтханынг ючюн сау бол...

К л а р а: Мен сени суймей эдим, энди уа кёрюп да болмайма, некаябызны да бузаргъа дейме. Энди бизни бир жукъ да байламайды.

В е л и м и р: Клара, сен аны иги сагъыш этипми айтаса?

К л а р а: Бек иги, ол оноуума сен да ыразы болуп къаллыкъса. Сабий жылларыгъыздан бери шуёхунг Славка эшитсе уа, бютюнда аз къууанмаз!

В е л и м и р (*кёлю къалып*): Ол а не дегенлигинди?

К л а р а: Манга бу оноуну этдирген олду дегенлигим.

В е л и м и р: Клара, шёндю сени кёлюнг бузулупду да, сагъыш этмей сёлешесе. Кел, андан эсе артда ушакъ этербиз.

К л а р а: Манга башха ушакъ керекмейди. Бу бизни ахыр ушагъыбызды.

В е л и м и р (*турады*): Ахшы, алай эсе, сау къал! (*Терк чыгъады*)

VIII

Клара, Благое.

Клара анга къарамайды, терен сагъышдады.

Б л а г о е (*киреди*): Кюн ахшы болсун! Гросс-ата уа юйдеми?

К л а р а: Бусагъатда ёкюлге, менден тарыгъып, къагъыт берирге кетгенди.

Б л а г о е: Не этериксе, керекди! Терс болгъанынгы сен кесинг да билесе. Халкъ къарап тургъанлай, тыш адамны уппа-чуппа этсенг...

К л а р а (*жаны къыйналып*): Ол мени сабийими атасыды.

Б л а г о е: Бир жаны бла айтханда, ол сени айыбынгы жулургъа тап сылтау окъуна болур, алай башха жаны бла уа ишибизни бузгъан – ол затды. Сабий – не заманда да терслиги болгъанны туура этген сылтауду. Велмир сени сабийинги атасы эсе да, ол башханы сабийи болгъаны шартды. Бюгюнлюкде сабийлени аталары, кёбюсюнде, тыш адамла болуучудула.

К л а р а: Терслигиме женгдирсем, сиз ыразы боллукъмусуз?

Б л а г о е: Болмай а!

К л а р а: Сора женгдиреме.

Б л а г о е: Животагъа уа аны айтханмыса?

К л а р а: Хау, айтханма.

Б л а г о е: Ахшыды, бек ахшы, сора хар небиз да къуралады! Сен бир затха да къайгъы этме, керегинг болса, манга айтып къой. Сенден теркирек къутулайыкъ ансы, мен санга тюз да ёз къызымача болушурма.

К л а р а: Хау, ол затланы боюнугъузгъа алыгъыз. Энди уа, эркин эте эсегиз, мен барайым. Арыгъанма, манга солургъа керекди.

Б л а г о е: Бар, бар, солу!

Клара сол жанында отоугъа кетеди.

IX

Благое, Сойка, Сима.

С о й к а: Кюн ахшы болсун, жюйюсхан Благое!

Б л а г о е: О, ахшылыкъ кёр, бийче Сойка!

С о й к а: Жюйюсхан Благое, сен тюнене бизни башыбызгъа къаллай къоркъуу тюшгенин кёргенми эдинг?

Б л а г о е: Да, хау, кёрген эдим.

С о й к а: Сен къалай къарайса, жюйюсхан Живота ол затны эсге аллыкъ болурму?

Б л а г о е: Не затны?

С о й к а: Да, жанынга къоркъмай арамлыкъ этген – бир, бусагъат эшигими жабадыла деп этген а – башха.

Б л а г о е: Аны юсюнден Животаны кеси бла сёлешсенг игиди.

С о й к а: Биз анга не суйгенинг билирге келген эдик: болгъан ишни семиртпми айтайыкъ, огъесе къургъакъ сёз бламы?

Б л а г о е: Аланы энчиликлери уа недеди?

С о й к а: Сюдде жаланда кёргенинг бла эшитгенинги айтсанг, ол къургъат шагъатлыкъ болады. Семиртиу дегенинг а – башхады! Аны сайласа, биз сюдде, къучакълашхан эдиле да, жаш: «Ах, жаным, мындан ары мен сенсиз болалмайма!», къыз а, терен да кючсюнюп: «Ах, не термилип сакъладым мен сени!» – деп айтхан эди дерикбиз.

Б л а г о е: Бек аламатды! Тюз да бир романнга ушайды. Ол затчыкъланы уа кесигизми къурашдырасыз?

С о й к а: Хау, алай сапариш этселе.

Б л а г о е: Э, сора Животаны сакълайыкъ.

С о й к а: Да, алай эсе, сакълайыкъ.

Б л а г о е: Башха отоугъа ётюгюз, сизни Живота бла келишим этгенигизни бир жан да билмезге керекди.

С о й к а (*эринге*): Кел, жюйюсхан Сима! (*Къонишу отоугъа кетедиле.*)

X

Благое, Славка, Марица, бийче Драга.

С л а в к а (*сол жанында эшик бла киреди*): Кюн ахшы болсун.

Б л а г о е: Сау бол, жан туккулчукъ. Мара андамыды? Кесинлей? Анга бир айтырым бар эдим.

С л а в к а: Кесинлейди. Клара хапчукларынын жыя турады! Не болгъан болур, сен билмеймисе?

Б л а г о е: Да мен а къайдан билейим? Сени атанг биледи хар затны.
(Сол жанында эшикге тебирейди.)

Славка телефон бурады. Марица киреди.

XI

Славка, Марица.

М а р и ц а: Тынгылайма!

С л а в к а: Жюйюсхан Велимир бери келгенми эди?

М а р и ц а: Хау, сени бла да селешген эди да!

С л а в к а: Андан сора уа?

М а р и ц а: Артда да бир келген эди.

С л а в к а: Бийче Клара бла уа селешгенми эди?

М а р и ц а: Хау, экиси да былайда эдиле.

С л а в к а: Аны билирге сую эдим. Сау бол. (Кетеди.)

М а р и ц а: Ахшы!

XII

М а р и ц а, бийче Драга.

Д р а г а (киреди): Кюн ахшы болсун.

М а р и ц а: Ахшылыкъ кёр.

Д р а г а: Жюйюсхан Живота юйдемиди?

М а р и ц а: Угъай, юйде жокъду, алай женгил къайтыргъа айтханды.

Д р а г а: Бийче уа?

М а р и ц а: Ол а юйдеди.

Д р а г а: Сора, бар да, бийче Драга сени бла селеширге сую эди де.

М а р и ц а (тебирейди): Бусагъат!

Д р а г о е (сагъыш эте): Не уа... Угъай, чакъырма. Андан эсе кесин сакълайым. Жаш жюйюсхан а юйдемиди?

М а р и ц а: Угъай, ол да юйде жокъду.

Д р а г а: Аны къатыны уа?

М а р и ц а: Не къатыны?

Д р а г а: Къалай не, ол тыш къыралдан келген жаш тиширычукъ.

М а р и ц а: Да, ол аны къатынымыды да?

Д р а г а: Къара мынга, сен а билмеймисе?

М а р и ц а: Чыртда ангылаялмайма: бир къатыныды дейдиле, бир а туююлдоу дейдиле!

Д р а г а: Да, сен юй жумушчу ушайса да, бу юйде не бола тургъанын къалай билмейсе?

М а р и ц а: Билмейме, бийче.

Д р а г а: Къулакъ тигип кёрмегенмисе?

М а р и ц а: Угъай, бийче.

Д р а г а: Ачхыч оруннга да кёзюнгю салмагъанса?

М а р и ц а: Угъай, бийче.

Д р а г а: Да, сора сен не тукъум юй жумушчуса? Жюйюсханна мындамы сакъларыкъма?

М а р и ц а: Къонакъ отоугъа ётсенг игиди.

Д р а г а: Ахшы, келсе, манга билдирирсе. (*Ол бирсиле болгъан отоугъа киреди.*)

М а р и ц а: Ыразы бол!

XIII

Марица, Милорад.

М и л о р а д (*орамдан киреди*): Марица, атам юйдемиди?

М а р и ц а: Угъай, алай бираздан къайтырыкъды.

М и л о р а д: Ахшы, бар.

М а р и ц а: Бийче Клара сени келгенинги билдирирсе деген эди.

М и л о р а д: Бийче Клара? Ахшы, бар да, мында болгъанымы айт.

М а р и ц а: Бусагъат. (*Кетеди.*)

XIV

Милорад, Райсер.

Р а й с е р (*киреди*): Кюн ахшы болсун!

М и л о р а д: А, жюйюсхан профессор!

Р а й с е р: Кечгинлик, сау къалыгъыз дерге келген эдим. Бюгюн ин-гирде Афиньге кетеме.

М и л о р а д: Баям, сен мени атамы кёрюрге сую болурса?

Р а й с е р: Билемисе, мен мында ким кимни атасы болгъанын артал-лыда айыралмайма...

М и л о р а д: Хау, хау... Шёндю ол юйде жокъду.

Р а й с е р: Мен аны сакъларгъа боллукъмамы?

М и л о р а д: Ахшы, алай ол отоуда сакъла. Анда санга киши чырма-рыкъ туююлдо. Келсе, мен санга айтырма.

Р а й с е р: Ыразы этериксе. (*Къонишу отоугъа кетеди.*)

XV

Милорад, Клара.

К л а р а (*киреди*): Кечгинлик бер, мен сени бла сёлеширге сую эдим.

М и л о р а д: Да, нек сёлешмей эдик, сёлешейик.

К л а р а: Сау бол. Мени не болумгъа тышгеними манга ангылатхан-дыла...

М и л о р а д: Да сора, мен сени эринг эсем да, терслигим болмагъанын энди билесе.

К л а р а: Угъай, угъай, мен сени терслемайме. Алай ишим а бек осал-ды: мен, башха къыралдан келген тиширыу, ичигизде жангыз кесим – тыш адам, мени бир тюрю...

М и л о р а д: Клара, ол сени не аз да жапсарыкъ эсе, мен сени жан-лыма.

К л а р а: Сен мени жапсар деп излемей эдим. Мен... Манга сени оноуунг керек эди.

М и л о р а д: Мени оноуум? Жаны барладан, биринчи болуп, мени оноууму сурагъан сенсе! (*Олтурады.*)

К л а р а: Мен Швейцариягъа къайтыргъа дейме. Сюд неках бузуу ишни сюзгенде, «мени тосум барды» дегенни айтыргъа керекме да, алыкъа андан кетмей турама.

М и л о р а д: Сора сен кетергеми дейсе? Ахшы, анда уа не ишлериксе? Неге жашарыкъса?

К л а р а: Стенография бла дактилографияны билеме, тилигизде жазгъан, сёлешген да этеме, ким биледи, сизни анда элчилигизде бир жер табылыр эсе уа.

М и л о р а д: Ол болмазлыкъ ишди. Элчилигибизде! Анда жаланда министрлени жуукълары бла танышлары ишлейдиле. Аллайла уа бизде аз туйюлдоле. Сени кезиунг а не заман жетер!

К л а р а: Сени атанг асыл адамды, ол манга жол хакъгъа деп, аягъы юсюме болгъунчу деп да жыйырма минг динар берирге айтханды.

М и л о р а д: Жыйырма минг динар? Бек сейирди. Лекция окъу деб а къысмагъанмыды? Арталлыда хо деп айтма!

К л а р а: Мен башха затны юсюнден оноулашыргъа сюе эдим. Биз айырылабыз. Сора мен да къыз тукъумуму къайтарам, алай... Пепик... ол мени къыз тукъумуму къалай журютсюн? Былайда манга сени оноунг керек эди.

М и л о р а д: Эркин этсенг, алгъа мен санга бир соруу берлик эдим: айырылыуну юсю бла сен мени тукъум атымдан къутул, алай керти эринг бла байламынг бузулмайды да? Ол сени кетеринге ыразы боллукъмуду?

К л а р а: Бизни арабызда байлам алдауукъ эди, алай энди ол да жокъду.

М и л о р а д: Да, жазыучула «сюймеклик» деген байламыгъыз бар ушайды да!

К л а р а: Ол жюйюсхан манга сюеме деп бир заманда да айтмагъанды, мен да айтмагъанма ол затны анга.

М и л о р а д: Сора уа не, мен да алай этиучюме, болса да...

К л а р а: Мен сени не айтыргъа сюйгенинги билеме, алай аны ангыла-та турур заманым жокъду. Мен анам харипни оноундан чыкъмай ёсгенме. Балкандан келип окъугъан студентле бай болуучудула деп, эрге да кеси берген эди. Мен да Белградда хангоша болуп жашарма деп тура эдим, алай...

М и л о р а д (*сагъышланады*): Сора сен аны бир заманда да сюймегенсе?

К л а р а: Угъай, мен аны кесине да айтханма, кёзюне.

М и л о р а д: Кесинеми?

К л а р а: Хау, ма бусагъатда.

XVI

Ала, Сойка.

С о й к а (*эшикден башын бери къаратып*): Кечгинлик беригиз, жюйюсхан Живота алыкъа келмегенмиди?

М и л о р а д: Угъай!

С о й к а: Тилегим ауур кёрюнмесин, келсе, манга бир айтырса.

М и л о р а д: Ахшы!

Сойка эшикни ары жанындан этеди.

XVII

Ала, Сойкасыз.

М и л о р а д: Сора сен мында бу айырылыу иш ючюн кьалгъанса?

К л а р а: Хау!

М и л о р а д: Айырылыргъа да ыразы болуп?

К л а р а: Да, сиз излеген ол эсе...

М и л о р а д: Менми?

К л а р а: Иш ачдырабыз дейсиз да. Бусагъатда сени атанг, ёкюлю бла олтуруп, сюдге ётдюрлюк кьагъытларын хазырлай турады.

М и л о р а д: Ол аланы сюдге жаланда мен кьол салсам бараллыкъды.

К л а р а: Кьол да салырса.

М и л о р а д: Аны санга ким айтханды?

К л а р а (*ийменип*): Да, сен башынга эркин болургъа керексе.

М и л о р а д: Неден эркин?

К л а р а: Менден.

М и л о р а д: Алапат! Алай, мен сенден кьачар кибик азап сен манга алыкъа сынагмагъанса! Ахырысы уа, мен сенден азат болургъа суйгеними сен кьайдан билесе?!

К л а р а (*ийменип*): Мен жукъ да ангыламайма.

М и л о р а д: Сора кесинг да мени бла асыры бек ойнайса: неках этгенде да манга сормагъан эдинг, энди уа, манга да сормай, айырылыргъа кюрешесе.

К л а р а: Да, излепенигиз ол эсе.

М и л о р а д: Мен санга алай кьачан айтханма?

К л а р а: Сен – угъай, атанг а айтханды.

М и л о р а д: Тохта, эрге сен мени атамамы чыкьгъан эдинг?

К л а р а: Угъай, алай...

М и л о р а д: Сен эрге манга чыкьгъанса да, айырылгъан да мен не заманда суйсем, ол заманда этерикбиз.

К л а р а (*сейирге кьалып*): Жюйюсхан, ол дегенинг неди?

М и л о р а д: Ол дегеним а, сен мени юй бийчем болгъан кьадарынгда, атам айтханны угъай, мен айтханны этерге керексе!

Клара, ийменнгени да хорлап, сейирге кьалып, кесине келалмай турады.

XVIII

Ала, бийче Драга.

Д р а г а (*эшикден башын бери кьаратып*): Кечгинлик беригиз, жюйюсхан Живота алыкъа келмегенмиди?

М и л о р а д: Угъай!

Д р а г а: Тилегим ауур кёрюнмесин, келсе, манга бир айтырса.

М и л о р а д: Ахшы!

Драга эшикни ары жанындан этеди.

XIX

Ала, Драгасыз.

К л а р а (*арталлыда ийменип*): Мен эс жьялмайма.

М и л о р а д: Алай эсе, ангыларча айтайым. Мен санга мындан кетерге эркинлик бермейме! Мен сени эрингме. Эркин этсем, кетерсе!

К л а р а: Да, алай къалай болады да?

М и л о р а д: Аны къалай болгъанын мен кесим да билмейме, иш а алайды!

К л а р а: Ангылатып айт!

М и л о р а д: Ангылатып айтсам а... Мен сени биринчи кѳргенимде: «Эх, ма ариу тиширыу!» – деп, алай къарагъан эдим. Билемисе, ол сѳзлени мен терк-терк айтыучу эдим, хар тап тиширыу кѳргеним сайын, алай тюз да жаратмамын эсегенлей, биринчисин унутуп: «Эх, ма ариу тиширыу!» – деп, экинчисини юсюнден айтып башлаучу эдим. Алай бу жол а не эсе да бир тюрлюле болгъанма... Бирин кѳрдюм, экинчисин, ючюнчюсюн, бирин да жаратмайма... Мен алай болмаучу эдим... Мени тыйып тургъан – жалаңда сен шуѳхуму юйдегиси болгъанынг эди. Алай, сен ол адамны сюймегенинг бусагъатда кесинг айтдыңг. Сора энди уа...

К л а р а: Сен неле дейсе, жюйюсхан?

М и л о р а д: Мен сюймеклигин ангылата билгенледен туююлме. Мен таныгъан тиширыулагъа жукъ ангылатыр кереклиси жокъ эди. Алай санга айтханым а керти да алайды.

XX

Ала, бийче Спасоевич.

С п а с о е в и ч (*эшикден башын бери къаратып*): Кечгинлик беригиз... (*Милорадны кѳрюп, къоркъуп къычырады, башын артха сугъуп, эшикни этеди*).

М и л о р а д: «Эх, ма ариу тиширыу!» – деп, бир талай кюнден бери мен къуруда сени юсюнгден сагъыш этип турама. Мени атам манга бир башханы алыргъа дейди, ол себепден юйдегили болгъаным да иги эди. Жал барып тилейме, сен угъай демесенг, мени бир бодуркъудан да къутхарлыкъса, университетни доценти деген хыликкялыкъдан да башымы аллыкъса!..

К л а р а (*иги кесек сагъыш этип, башын кѳтюреди*): Эшитемисе, жюйюсхан, сен былайда жангылып сѳлешесе. Сен керти да халал адамса, алай манга сени эриулюгюнг керекмейди. Хау, мени ишим бек осалды... Алай мен бир кишини да эригенин излемейме.

М и л о р а д: Не эриген хапарды ол! Биз бир бирибизге болушхан этерикбиз. Сен мени юйдегим болурунгу мен кѳлюм бла излейме. Десем да, сен алайсыз да мени юйдегимсе.

К л а р а (*ѳрге турады*): Жюйюсхан, кечгинлик бер, алай ол сен айтхан ушагъыусуз затды...

М и л о р а д: Нек?

К л а р а: Да, юйюгюзде жылла бла къурала келгенни мен, бир абрек кибик, ойгъан этеме сора уа.

М и л о р а д: Аны ояргъа мен да сюеме! Ол манга аллай бир къыйынлыкъ чекдирген диплом тузагъындан да башымы алыргъа керекме...

К л а р а: Угъай, жюйюсхан, угъай. Сени жууукъларынг аны мен айтып этдирген сунарыкъдыла!

М и л о р а д: Сен аны ючюн жарсыма. Сёз ючюн, анамы къарындашы Благоени оюму сени къулагъынга киремиди?

К л а р а: Жюйюсхан, бу иш... сунмай тургъанлай! Мен къорккъан этеме. Жангъдан жангылсам. Ашыгъып, эрге бир кере чыкыганым да бола эди... Бу жол да... Сунмай тургъанлай...

М и л о р а д: Да сора менми суна эдим, алай хар не да тап бола турады!

К л а р а: Угъай, сени бу оноунг ашыгъышлыды деп къоркъама мен. Иги сагъыш этерге керекди. Тилейме, сагъыш эт. *(Терк кетеди.)*

XXI

Милорад, Живота.

Милорад аны ызындан иги кесекни къарап турады, сора олтурууп, тютюн къабындырады.

Ж и в о т а *(киреди, къолунда къагъыты)*: Сен да юйде, тап болду. Бу къагъытха къол сал да, иш битди.

М и л о р а д: Не къагъытды ол?

Ж и в о т а: Ёкюлюбюз жарашдыргъан айырылыу къагъыт.

М и л о р а д: Ахшы, мен а, сен келсенг, экибизге да онушар минг динар тюшерча келишимни юсюнден селеширме деп тура эдим.

Ж и в о т а: Хоу бирда! Келишим?.. Санга он минг динар тюшерча? Ма-а, мени уланым болгъанынгы бу жол кёргюзтдюнг. Да, хау, ахчаны кьората билгенинчга, жаудура да билирге керекди.

М и л о р а д: Бюгюнден башлап мен ол ишни къолгъа алама. Мен айтхан келишим жюз процент фйада берликди. Сен Кларагъа мындан кетге эди ансы деп жыйырма минг динар берирге айтханмы эдинг?

Ж и в о т а: Да, хау, кёзюмден ары кьуругъа эди ансы, узатыр эдим бир зат.

М и л о р а д: Мен айтхан келишимни хайырын экибиз да кёрлюкбюз сен да, мен да.

Ж и в о т а: Къалай?

М и л о р а д: Ма алай! Мен бу къагъытха да къол салмазгъа, Клараны да, юйдегимча, мында кьояргъа оноу этгенме. Ол себепден, анга жыйырма минг динар берир кереги жокъду. Сен он мингни манга тутдураса да, он мингни уа кесинге кьояса.

Ж и в о т а *(гузабагъа къалады)*: Тохта! Тохта! Тохта! Сен неда сант эте тураса не да озгъан кечеден бери башынг кетип турады.

М и л о р а д: Мен айтдым, сен эшитдинг.

Ж и в о т а: Эшитмегенме, мен жукъ да эшитмегенме!

М и л о р а д: Ахшы, къатлап айтайым. *(Ауазын чыгъарып.)* Мен юйдегиме мындан кетерге эркинлик бермейме.

Ж и в о т а: Кимни юйдегисине, сен неле дейсе?

М и л о р а д: Мени.

Ж и в о т а: Сен не заманда юйдегили болгъанса?

М и л о р а д: Неках этгенде.

Ж и в о т а: Бар, отоунга бар да, аязгъан эт, мени бла селеширинг келе эсе уа, тап селеш.

М и л о р а д: Да, бек тап селеше турама.

Ж и в о т а: Тап сёлешген алаймы болады, биреуню къатынына юйдегимди деп.

М и л о р а д: Тохта, ол мени юйдегим туююлмюдю?

Ж и в о т а: Айхай да, туююлдю!

М и л о р а д: Да, сора сен мени ким бла айыраса?!

Ж и в о т а: Ай жаш, телленгенинги къоярмы эдинг?! Ол башха ишди!

М и л о р а д: Эшитемисе, атам: бизни некаяхыбыз барды, ол мени юйдегимди, мени бла къалады – алай эсе уа, иш да битди! Сен мени ангыладынгмы?

Ж и в о т а: Ангыламадым!

М и л о р а д: Къалай ангыламадынг?

Ж и в о т а: Ма алай, кёзлерим булгъангандыла да андан, адамны эси булгъанса уа, ол бир жукъ да ангыламайды. Сора, аха – мен къурап, къайгъырып, ахча къоратып, сен а энди: «Мени юйдегим!» - деп. Угъай, ахшы жаш, алай боллукъ туююлдю! Мен ол затха эркинлик бермейме, ангыладынгмы: бер-мей-ме!

М и л о р а д: Бермей эсенг, Клара бла да кесинг айырыл, мен а суймейме!

Ж и в о т а: Мен сени харам этерикме, эшитемисе, харам! Кёрчю сен аны сайлауун – Клара бла Пепик! Думп бол мындан, экисин да ал да, къула тюзге бар! Ашынга-башынга да ала къарасынла!

М и л о р а д: Да, ата оноуу алай эсе, айтханы болур!

Ж и в о т а: Мен сени Аллахны, адамланы да алларында харам этерикме. Бары да бери келсинле, юйюрюбюз кёре тургъанлай этерикме мен сени харам. (*Эшикни ачыл.*) Мара, Мара, барыгъыз да бери келигиз!

XXII

Ала, Мара, Славка, Благое.

Ж и в о т а (*бары да киргенден сора*): Келигиз, келигиз, тынгылагъыз! Айт, кесинг айт, мен айтсам, бир киши ийнаырыкъ туююлдю.

М а р а: Я Аллах...

Ж и в о т а (Милорадха): Айт былагъа!

М и л о р а д: Мени алагъа айтырым жокъду!

Ж и в о т а: Мара, сени жашынг бу къагъытха къол салыргъа унамайды! Клара мени юйдегимди деп, аны мында къояргъа кюрешеди.

Б л а г о е: Энди сен алаймыса?

М а р а: Ол кертимиди, жашым?

М и л о р а д: Кертиди. Мен бир сант дипломдан эсе, ахшы юйдегим болса суюме. Айтырдан а, некаяхыбыз да бар, аны бузар кереги уа жокъду. Мени юйдегим...

Б л а г о е: Сабийинг?..

М и л о р а д: Хау. Атабыз а, тергеп чыкъса, мен, бек азындан, жюз минг динар аягъанымы кеси да билликди. Кларагъа жыйырма минг динар берир кереги жокъ, той деп, ат атау жорасы деп тётюлор кереги жокъ, дагъыда...

Ж и в о т а: Бу не шашхан этгенди неда бизни хыликка этеди.

М и л о р а д: Мен хыликкя этмейме, андан сора не излейсиз? Юйдегим иги адамды, ариу, таза...

М а р а: Тюзю да алайды, Живота, келинчик керти да тапчыкды, уяла билген адамчыкь.

Ж и в о т а: Сен дамы? Ауузунгу жап!

Б л а г о е: Да, биз а тынгылап окъуна турайыкь, алай, иги сагъыш этсенг, былаймы тап болур деригинг келеди. Бу арт кезиуде «тауукь жюннге къатышханлай» болдукь.

Ж и в о т а: Сени ол баш кибигинг къатышханды да, не айтханынгы кесинг да билмейсе, Мара да сени эгечинг туююлмюдю! Акъылыгыыз да бирча!.. Сиз шашханмы этгенсиз, огъесе тартыпмы турасыз? Аллаины ким эшитгенди – министрни къызын аллыкь жаш, тутуп, Клараны алады. Аны бернеси – кёпюрле, километрле, тоннельле, муну уа – Пепик!.. *(Марагъа.)* Сен, сен, ма сен терссе! Сен бузгъанса муну. Энди уа башынга Клара бла Пепикни миндире тураса! Алай а, эсингде тут, ол да эсинде тутсун, мен сау къадарда – бу боллукь иш туююлмю! Билдигизми? Эркинлик берлик туююлме! *(Андан да бек къызады.)* Барынгы да телиле юйюне ашырыкъма: *(Благоеге)* – башы къатышып тургъан, манга бу планны да къурагъан – сени да, *(Марагъа)* – «келинчик тапчыкды, игичикди» деген – сени да, *(Милорадха уа къарагъан окъуна этмей)* биреуню къатынын кесине юй бийче этеме дегенни да... Барынгы да тыгъарыкъма телиле юйюне!.. Эркинлик бермейме, ангыладыгызымы, бер-мей-ме!..

М а р а: Живота, Аллах ючюн, бир кесек сабырлан!

Ж и в о т а: Кесигиз сабырланыгыыз! Мен а... сабырланырыкъма, акъылдан шашсам! Ол а боллукьду, кёрюрюз! Ма, бусагъатда окъуна башымда бир затла тебе башлагъандыла...

М а р а: Живота, ол отоугъа бар да, бир кесек солучу.

Ж и в о т а: Хоу, сизни къатыгыызда уа бек алаамат солурса. Андан эсе, манга бу отоуну ачхычын бер. *(Келгенле бары да жыйылып тургъан онг жанында отоуну кёрюзтеди.)*

М а р а: Аны эшиги ачылыпды.

Ж и в о т а: Ачылып болгъанын билеме, ачхычын бер. Биригиз да чырмамазча, ичинден этерикме. Къююгъуз мени, алайсыз шашхын болуп бошайма! *(Марадан ачхычны алып, онг жанында отоугъа киреди; алайлай аны амалсыз къычырыгыын, отоуда аны сакълагъанланы уа жабылары эшитиледи; агуман болуп, артха чартлап чыгъады да, гузабагъа къалып, эшикни бери жанындан этеди.)* О, мени Аллахым, былайда манга къапхан салып турадыла да! *(Кеси адамларына.)* Атагыызгъа эримеймисиз? Мени жүрегими ауругъанын биле тургъанлай, бу сары чибинле уясына къалай жибере эдигиз?

Отоудан къычырыкъла, эшик къакъгъан таууш да эшитиледи.

М а р а: О, Аллах, Живота, нек бегитгенсе быланы?

Ж и в о т а: Ала бары да андадыла, ала мени жыртып атарыкъдыла, къутхарыгыыз мени!..

Биягъы тауушла чыгъадыла.

М и л о р а д: Адамланы алай бегитирге жарамайды! Ачхычны манга берчи!

Ж и в о т а: Ма алай – селешген да кесинг эт, мен ала бла хапар айтыргъа суймейме! (*Ачхычны берип, арыгъандан ёле, креслогъа ауады.*)
Милорад эшикни ачады да, андагъыла бары да бери къуюладыла.

XXIII

Ала, бийче Драга, Сойка, Сима, бийче Протич, бийче Спасоевич, Райсер.

Д р а г а (*къалгъанлача, ол да ачыуланынды, Животагъа жанлайды*): Сен бизни эркинлигибизни сыйырыргъа кюрешесе! Алыкъа аны юсюнден да селеширбиз, бери уа мен санга ол километрлени барын да унутуп къой дегенни айтыргъа келгенме!

Живота анга, сёз да айтмай ангысыз адамча, аралып турады.

Т и ш и р ы у л а (*бирден*): Биз а, жюйюсхан, тогъузунчу номерли Сабийле къонушуну оноучу Советини кезиуюнден алгъа бардырылгъан жыйылыууну буйругъу бла ол тюнене болгъан ишни юсюнден келгенбиз.

Живота алагъа, ангысыз адамча, аралады.

С п а с о е в и ч: Бек азындан, сен бизден кечгинлик тилерге керексе.

П р о т и ч: Кесин да - къагъытда жазып.

Живота алагъа, ангысыз адамча, аралады.

С о й к а: Мен да, жюйюсхан Сима да санга... угъай, энчи селеширге керекбиз. Сюе эсенг, башха отоугъа ётейик.

Живота анга, ангысыз адамча, аралады.

Р а й с е р: Мен а санга сау къал дерге келген эдим, бюгюн ингирде Афиньге кетеме.

Живота анга, ангысыз адамча, аралады.

О н г о т о у д а н ч ы к ь г ь а н л а б а р ы д а: Жюйюсхан, сени бу тынгылау басып тургъанынг бир зат...

Ж и в о т а (*секирип турады*): Менден сизге не керекди? Болду, къанымы ичип бошадыгъыз да, къоюгъуз мени жеримде, манга кеси къыйынлыкъларым да жетедиле!

Т и ш и р ы у л а: Ол сени кеси ишингди.

Ж и в о т а: Мени? Да сора сизни да болсун. Мен хар кимге да айтырыкъма, битеу дуня да эшитсин, мени къыйынлыгъыма, мени жашымы айыбына къарап, битеу дуня да кюлсюн!

М и л о р а д: Атам!..

Ж и в о т а (*огъурсузланып*): Битеу дуня да эшитсин: мени жашым бир фитначы, бир саякь тиширыуну алама дейди.

Бары да сейирге къаладыла.

М и л о р а д: Атам, болмагъан затны сен къалай айтаса?

Ж и в о т а: Анга уа шартларым да барды!

М и л о р а д: Алай эсе, шартларынгы ол сен аманлагъан тиширыуну кеси къатында айт! (*Сол жанында эшик аллына барады.*) Клара, Клара, бери бир келчи!

XXIV

Ала, Клара.

М и л о р а д (*Клара келгенден сора атасына*): Энди айт!

Ж и в о т а: Айхай да, айтырма! Бу тиширыугъа сен кесинг ол... (*хур-жунундан къагъыт чыгъарып къарай*) Иоганн Вольфганг Гёте кимди деп бир сорчу, санга да бир айтсын!

Р а й с е р (*ол атны эшитгенлей, башын кётюреди да, лекция окъугъанча, башлайды*): Иоганн Вольфганг Гёте – эм айтхылы немис поэтди, ол терен акъыллы ойланы, итিনিулени, болмагъанча суратлау къудуретни да иеси эди. Туугъан – Франкфурт-на-Майне шахарда 1749 жылда, ауушхан а Веймар шахарда 1832 жылда этгенди. Аны атасы Иоганн Каспар Гёте, патчах кенгешчиси, 1710 жылда туууп, 1782 жылда ауушханды; анасы – Катерина Елисабета Текстор, 1731 жылда туууп, 1803 жылда ауушханды. Кесини чыгъармаларыны юсю бла Гёте Веймар герцогу Карл Августну шу-ёхлугъуна тийишли болуп, дайым да андан болушлукъ кёрюп тургъанды...

Ж и в о т а (*не этерге билмей, тёзюмю кзуруп*): О, сыйлы Аллах, бу мындан къачан кзурурукъ болур! (*Райсерге*.) Мени башым айлана турады, бу уа манга лекция окъуйду. Клара, ачыкъдан айт, сен ол Иоганны таныймыса?

К л а р а: Да ол мен туугъунчу 80 жыл алгъа ёлген эсе, мен аны къайдан танырыкъма?

Ж и в о т а: 80 жыл алгъа ёлген эсеми? Да ол Иоганн Вольфганг Гёте бла хыпый-сыпый ишчиклеригиз болгъанын кесинг айтхан эдинг да!

М и л о р а д: Сора сен манга бу затха къолму салдырлыкъ эдинг?!

Ж и в о т а: Ахшы, ёлген ол ёлгенди, жаннетли болсун, аны къояйыкъ. Титулеску деген а? (*Милорадха*.) Сорчу анга, кимди ол Титулеску?!

М и л о р а д: Да аны мен анга нек сорама? Титулеску – Румынияны тыш къыралла бла ишлерини министриси.

Ж и в о т а: О, Сыйлы Аллах, манга не бола турады! Хар зат тёптёгерек айланады, мен жукъ да кёрмейме, бусагъат тунчугъуп къалама!

XXV

Ала, Велимир.

Велимир киреди.

Ж и в о т а (*Велимирни кёргенлей, жаныуар халгъа кирип, аны таба атылады, тутуп, боюнундан бууаргъа кезлейди*): Сен, сен, ма сен абрекден чыкъгъанды бар палах! (*Жумдуругъун кётюреди; бары да къычырыкъ-хахай этедиле*.)

С л а в к а (*Велимирни къоруулайма деп, чабыт атасыны аллына сю-еледи*): Атам, анда терслик жокъду!

Ж и в о т а: Олду терс, ол! Мен анга барын да къайтарыкъма, ёмюрде эсинден кетмезча этерикме! (*Велимирге*.) Тюз да жюрегинги марарыкъма, ангылаймыса, жюрегинге саллыкъма жара!.. Сен муну кеси къатынынгмы сунуп турса? (*Клараны кёрюзтеди*.) Угъай! Ол мени жашымы юйдегисиди, мени келиним! Алайды да, Милорад?

Бары да къымылдашадыла.

М и л о р а д: Алайды!

Ж и в о т а: Алайды да, Клара?

К л а р а (*аркъасын тюзетеди, барына да къарай келип, Велимирге жетгенлей, кёзюне жютю къарап, кесгин, таукел окъуна айтады*): Алайды! (*Бары, Мараны да, Животаны да къолларын уппа этеди*.)

Бары да сейирсинедиле.

С л а в к а (*Велимирге*): Таукел эт.

Ж и в о т а (*Велимирге*): Керегинги тапдынгмы?

Велимир, ышара-ышара, инбашларын жыйырады.

Б л а г о е: Алайды, Живота, алайды! Башха тюрлю болур амалы да жокъ эди.

Ж и в о т а (*кючсунеди*): Хорлатдым! Министр думп – иш битди!.. Мен ахчагъа нени да сатып алыргъа боллукъ сунуп тура эдим, энди тюшюндюм: кёп затны сатып алыргъа боллукъду, алай акъылны уа сатып алаллыкъ туююлсе!..

М а р а (*Пепикни къолундан тутуп келтиреди*): Шукур Аллахха, мен а неден да бек бу сабий ючюн къууанама. Харипчик, бу бир башхала къыралында не ишлеп турлукъ болур эди? Кёремисе, къалай суююмлючюкдю; кеси уа, къозучукъ кибик, не заманлы айланады: бир сени къатынга бара да, бир а мени къатыма келе.

Ж и в о т а: Эх, Мара, болунган ишге бой салсакъ керек. (*Пепикни къучакълайды.*) Туудукъчукъ, сени бла уа биз татах болабыз. Мени юююмю тюбюн башына айландыргъан сенсе да, ким биледи, тюзетген да кесинг этерик болурса. Аппанга насып келтирик сен эсенг да, билген Аллахды. (*Сабийни ийнакълайды.*) Марица, ол дипломну кетерчи, къурут аны мындан, къайры суюсенг да быргъа...

М и л о р а д: Чардакъгъа!..

Ж и в о т а: Хау, чардакъгъа! Алай кепчигине уа сакъ бол, сынып къалмасын, ол алыкъа керек боллукъду!.. Кюнлени бир кюнюнде биз анга керти диплом саллыкъбыз. Иесини аты да уллу харфла бла жазылып: Доктор Пепик Цвийович!..

Жабыу

ТАБАКЪСОЙЛАНЫ Мухтар кёчюргенди

АТЛАРЫ

ОТАРЛАНЫ ОМАР ТУУГЪАНЛЫ – 100 ЖЫЛ

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ ТАНЗИЛЯ. Жырчы Омар. <i>Назму</i>	2
ГУРТУЛАНЫ САЛИХ. Халкь жырны от жагъасыны иеси. <i>Назму</i>	3
ШАУАЛАНЫ ХАСАН. Ёмюрден ахыргъа жырчы. <i>Статья</i>	4
АТАБИЙЛАНЫ АЛИЙ. Омар. <i>Статья</i>	6
МОҚЪАЛАНЫ МАГОМЕТ. Омаргъа. <i>Назму</i>	10
БАЙРАМУКЪЛАНЫ ФАТИМА. Бизни Омар. <i>Назму</i>	11

ПРОЗА

ГУРТУЛАНЫ САЛИХ. Къоншула. <i>Роман</i>	13
---	----

ПОЭЗИЯ

МОТТАЙЛАНЫ СВЕТЛАНА. Назмула	60
АНАТОЛИЙ СЫТНИК. Кюз. <i>Назму</i>	73

КЪОБАНЛАНЫ ХАМЗАТ ТУУГЪАНЛЫ – 100 ЖЫЛ

ЖАРНЕС УЛУ Х. Хамзат. <i>Статья</i>	74
КЪОБАНЛАНЫ ХАМЗАТ. Назмула	75

«МИНГИ-ТАУНУ» КЪОНАГЪЫ

АХМЕДОВ МАГОМЕД. Ногъай тюзлени жырчысы	79
БИЙКЕ КУЛУНЧАКОВА. Россей, сен – мени къадарым. <i>Поэма</i>	80

ПРОЗА

ЁЗДЕНЛАНЫ АЛЬБЕРТ. Хапарла	89
--------------------------------------	----

«АГИДЕЛДЕН» САЛАМ

МЫЗЫЛАНЫ КЪАНШАУБИЙ. Итил сууну адабият жагъасында ушакъ	115
--	-----

МИЛЛЕТИБИЗНИ АХШЫ АДАМЛАРЫ

ЭРЖИБОВ АСЛАН. Халкьны махтаулу уланы. <i>Эсгерю</i>	119
--	-----

ЖАШ КЪАЛАМЛА

АППАЙЛАНЫ ЛАРИСА. Сагъышла	122
БАЙТУУГЪАНЛАНЫ ИСМАЙЫЛ. Назмула	124
МУСУКЛАНЫ ЖАМИЛЯ. Назмула	127

«МИНГИ-ТАУГЪА» КЕЛГЕН КЪАГЪЫТЛАДАН

ЛАЙПАНЛАНЫ БИЛЯЛ. Сёз жашлары Танзиляны	129
БОТТАЛАНЫ МУХТАР. Фахмулу журналист, чынтты тенг, насыплы ата. <i>Статья</i>	132
ЖАЗАЛАНЫ БАЛУА. Къазийланы къазлары. <i>Чам хапар</i>	136
СЫЛПАГЪАРЛАНЫ КУЛИНА. Эрикгенланы Фатима: «Эсими бёлейди хаман...»	140
ЭРИКГЕНЛАНЫ ФАТИМА. Назмула	140

СУРАТЛА ДУНИЯСЫНДА

ШАУАЛАНЫ ХАСАН. Художникни чыгъармалары – жашау кюзгюсю. <i>Статья</i>	147
БЕППАЙЛАНЫ МУТАЛИП. Бизни байракъчы Ибрагимибиз. <i>Статья</i>	149

САХНА

БРАНИСЛАВ НУШИЧ. Философияны доктору. <i>Пьеса</i>	152
--	-----

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 3 (187)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На карачаево-балкарском языке

Соучредители
Государственный комитет по СМИ,
общественным и религиозным организациям,
Союз писателей КБР

Художник Баккуев Владимир

Портрет Омара Отарова на 4-й странице обложки неизвестного автора,
кто узнал автора, просим откликнуться.

Свидетельство о регистрации
ПИ № ТУ07-00105 от 24 декабря 2014 г.

Технический редактор, компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*
Корректор *Ж. Х. Гунпоева*

Сдано в набор 10.05.2016. Подписано в печать 10.06.2016. Формат 60 x 90^{1/16}.
Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная.
Усл. печ. л. 14,00. Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 1800 экз. Заказ № 370. Цена сво-
бодная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

---

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюрютмейди. Къол
жазмалагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла.
Басмаланган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз
къарамы бирча болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы
баиха жерде басмалагъанда: «Была «Минги-Таудан» алынгандыла», – деп
чертген борчду.*